

**Studies over
de sociaal-economische geschiedenis
van Limburg
XXXIX**

ONDER REDACTIE VAN DR REMIGIUS DIETEREN O.F.M.
EN PROF. DR J.C.G.M. JANSEN

EISMA B.V., LEEUWARDEN/MAASTRICHT, 1994

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

STUDIES

Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg. - Dl. 4 (1959) -
.... - Maastricht : Sociaal Historisch Centrum voor Limburg

ISSN 0923-2842

Verschijnt jaarlijks

Jaarboek XXXIX-1994 / onder red. van Remigius Dieteren en J.C.G.M. Jansen. - ill.

ISBN 90-74142-03-6

SISO limb 938 UDC 949.294(058) NUGI 641

Trefw.: Limburg ; sociaal-economische geschiedenis ; jaarboeken.

INHOUD

Woord Vooraf	VII
Serge Langeweg, Van Adreskantoor tot Arbeidsvoorziening. Arbeidsbemiddeling en arbeidsmarkt in Zuid-Limburg, 1904-1994	1
J.C.G.M. Jansen, Op weg naar een groene landbouw- geschiedenis. Een analyse van de graanteelt tussen 1660 en 1790	137
Literatuuroverzicht	177
Jaarverslag 1993 van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg	189
Bestuur Sociaal Historisch Centrum voor Limburg	236
Lijst van afkortingen	237
Organisatieschema	238
Begunstigers en Contribuanten	239

WOORD VOORAF

In 1972 werd in deze Studies voor de eerste keer aandacht besteed aan de geschiedenis van de arbeidsmarkt en de arbeidsbemiddeling in het zuiden van Limburg. Destijds werden alleen de activiteiten van het Arbeidsbureau te Maastricht in de beschouwingen betrokken. Jammer genoeg was dit het slechtst gedocumenteerde bemiddelingsorgaan. Dit is niet de enige reden nog eens op het thema terug te komen. Ook de diverse onderzoeken over de Limburgse arbeidsmarkt die sedertdien plaatsvonden, gaven aanleiding dit aspect van de samenleving opnieuw onder de loep te nemen. In opdracht van het R.B.A.-Zuid-Limburg heeft Drs. S. Langeweg dit gedaan. Het resultaat van zijn onderzoek geeft meer dan voldoende aanleiding zijn studie te publiceren.

In een artikel, getiteld "Op weg naar een groene landbouwgeschiedenis", doet Prof. Dr. J.C.G.M. Jansen een eerste poging ecologische aspecten van de landbouwhistorie te expliciteren. Hij koos voor de zeventiende en achttiende eeuw, een tijdvak waarin geen enkele bron op enigerlei wijze verwijst naar omgevingsfactoren. Een eenvoudige bedrijfsboekhouding leverde evenwel stof genoeg voor een verkenning van de ecologische gevolgen van wijzigingen in de bedrijfsvoering.

De bijdragen van Drs. Langeweg en Prof. Dr. Jansen zijn zo omvangrijk, dat in dit XXXIXe deel van de Studies moet worden volstaan met twee bijdragen. Een literatuuroverzicht en het jaarverslag van het Sociaal Historisch Centrum over 1993 completeren de bundel.

De redactie

SERGE LANGEWEG

VAN ADRESKANTOOR TOT ARBEIDSVOORZIENING. ARBEIDSBEMIDDELING EN ARBEIDSMARKT IN ZUID-LIMBURG, 1904-1994

1. Inleiding

Precies negentig jaar geleden werd in Maastricht de eerste Limburgse arbeidsbeurs opgericht, een instelling bedoeld om vraag en aanbod op de arbeidsmarkt samen te brengen. Dit was niet de eerste poging een bemiddelingsbureau op te zetten. Reeds in de negentiende eeuw dreven particuliere arbeidsbemiddelaars in de Limburgse hoofdstad en elders zogenaamde adreskantoren, die zich specifiek richtten op de arbeidsmarkt voor bepaalde beroepen, zoals dienstboden. Daarnaast poogden allerlei charitatieve instellingen het aantal behoeftigen dat zij onder hun hoede hadden te verkleinen door de werklozen onder hen te bemiddelen naar een baan. Deze toestand op het gebied van de arbeidsbemiddeling voldeed niet. De particuliere bemiddelaars dreven hun kantoren op commerciële basis, waardoor zij weliswaar rekening hielden met vraag en aanbod, maar aan de andere kant voor deze dienstverlening een forse vergoeding vroegen. De ideële arbeidsbemiddeling keek daarentegen te weinig naar de geschiktheid van de te bemiddelen werkzoekenden.

De arbeidsbeurzen die aan het begin van deze eeuw ontstonden, probeerden de goede kanten van de commerciële en ideële bemiddeling te verenigen: het gratis bemiddelen van de juiste man of vrouw naar de juiste baan, waardoor de arbeidsmarkt soepeler zou functioneren en de werkloosheid verminderen.

In dit boek zal worden nagegaan wat gedurende de daaropvolgende negen decennia in Zuid-Limburg van deze opzet terecht kwam. Een opzet die van meet af aan twee niet altijd verenigbare taken impliceerde: het plaatsen van werklozen enerzijds en het leveren van goed gekwalificeerde arbeidskrachten anderzijds. Dit alles moest bovendien worden bereikt binnen de zeer bijzondere economische ontwikkeling die Zuid-Limburg tijdens die periode doormaakte. Door de stormachtige opkomst van de mijnbouw en haar zo moge-

lijk nog snellere neergang, nauwelijks een halve eeuw later, veranderde de regionale arbeidsmarkt binnen enkele generaties tot twee maal toe op fundamentele wijze. Dit betekende dat de Zuidlimburgse arbeidsbeurzen en arbeidsbureaus meer nog dan elders een zeer belangrijke rol speelden als intermediair op de arbeidsmarkt. Hoe speelde de arbeidsbemiddeling op die veranderende arbeidsmarkt in? En vooral, wat kwam er terecht van de oorspronkelijke opzet zowel te voldoen aan de sociale taak werklozen aan een baan te helpen als tegemoet te komen aan de economisch gefundeerde eis van werkgevers om gekwalificeerd personeel.

De belangrijkste bron voor onderzoek naar het functioneren van de Zuidlimburgse arbeidsbemiddeling wordt gevormd door de jaarverslagen die de instanties op gemeentelijk, regionaal of provinciaal niveau uitbrachten. Van de verslagen van de bemiddelingsbureaus in Heerlen en Sittard is vrijwel de gehele reeks vanaf de oprichting tot en met 1953 bewaard gebleven. De Maastrichtse jaarverslagen zijn lang niet zo compleet overgeleverd. Met name in de jaren twintig en dertig zijn er grote lacunes. Voor een deel kon dit gemis echter worden gecompenseerd door stukken die werden aange troffen in het archief van de Secretarie en in dat van Reinier Nafzger, vanaf 1911 raadslid en later wethouder voor sociale aangelegenheden in Maastricht. Verder leverden de Gemeenteverslagen de basisgegevens omtrent inschrijvingen, gemelde vacatures en plaatsingen.

Tussen 1953 en het eind van de jaren zeventig presenteerden de Gewestelijke Arbeidsbureaus geen jaarverslagen. Voor deze periode konden gegevens over de arbeidsbemiddeling echter worden ontleend aan de Arbeidsmarktbeschrijvingen van het provinciale Districtsbureau voor de Arbeidsvoorziening en de omvangrijke literatuur over de mijnsluitings- en herstructureringsproblematiek. Vanaf de jaren tachtig bestaan weer overzichten van de werkzaamheden van de GAB's en sedert haar aantreden in 1991 publiceert het Regionaal Bestuur voor de Arbeidsvoorziening Zuid-Limburg jaarlijks een verslag van de activiteiten van de arbeidsbureaus en de Centra Vakopleiding in zijn rayons.

2. De arbeidsmarkt in Limburg in de negentiende eeuw

2.1. Limburg, een agrarische provincie

Limburg was in de negentiende eeuw een agrarische provincie. Een groot gedeelte van de beroepsbevolking verdiende zijn brood in de landbouwsector, zoals uit tabel 1 blijkt.

Tabel 1. Verdeling beroepsbevolking (mannen en vrouwen) naar economische sectoren in Limburg (in percentages)

jaar	landbouw	nijverheid	diensten
1859*	54	22	24
1889	47	28	25
1909	41	35	24
1930	25	46	29

* alleen de mannelijke beroepsbevolking.

Bron: Gegevens, ontleend aan CBS Volks-en beroepstellingen, in: Richard T. Griffiths, "The creation of a national Dutch economy: 1795-1909". *Tijdschrift voor Geschiedenis* 95 (1982) 513-538 (cijfers 1859); J.C.G.M. Jansen en W.J.M.J. Rutten, *Geschiedenis van de landbouw in Limburg in de twintigste eeuw*. (Leeuwarden/Meppel 1992) 108. (cijfers 1889-1930).

De meeste landbouwers waren kleine boeren, werkzaam in gezinsbedrijven.¹ Een vrij grote categorie personen (ongeveer 15% van de beroepsbevolking in 1859) oefende meerdere beroepen uit. Nu eens vonden ze als keuterboer of landarbeider, dan weer als dagloner of losse arbeider in de plattelandsnijverheid emplooi. Deze levenswijze was mogelijk dankzij seizoenswerk in Duitsland en België, waar zeer hoge lonen werden betaald, zodat men mocht hopen een eigen bedrijfje op te kunnen bouwen. In Limburg was steeds een overschot aan arbeidskrachten. De migratiecijfers wijzen duidelijk in de richting van een ruime arbeidsmarkt. Met uitzondering van de periode 1825-1829 kende de provincie in de negentiende eeuw een vrijwel permanent vertreksaldo.

¹ Tenzij anders vermeld is deze paragraaf ontleend aan: J.C.G.M. Jansen en W.J.M.J. Rutten, *Geschiedenis van de landbouw in Limburg in de twintigste eeuw*. (Leeuwarden/Meppel 1992).

In de loop van de eeuw verminderde het aantal vaste werkkrachten in de landbouw. In de nijverheid was vaak zelfs als los arbeider een hoger loon te verdienen dan als boerenknecht. Men kon bijvoorbeeld werk zoeken als veenarbeider in de Peel, als arbeidskracht op de ontginningen, als knecht in de steen- en pannenfabrieken, in de opkomende metaalnijverheid, bij voorkomend grindwerk, of in dienst van aannemersbedrijven. Ook deze werkzaamheden werden meestal gecombineerd met seizoenarbeid in de landbouw. In het drukke seizoen werkte men als boerenknecht of als keuterboer op een eigen, marginaal bedrijfje bij het binnenhalen van de oogst, bij de fruitpluk, in de tuinbouw of bij het rooien en kappen van bos.² De agrarische crisis die in 1875 inzette versterkte de uittocht van arbeidskrachten uit de landbouwsector. Door de crisis nam de werkgelegenheid in de landbouw fors af. De mogelijkheid er als dagloner de kost te verdienen, verdween bijna helemaal.³ De grootste groep mannen en vrouwen die de landbouw vaarwel zei, ging langzamerhand tot de arbeidersstand behoren. Anderen konden zich tot zelfstandig ambachtsman of handelaar opwerken. Voor weer een andere groep was emigratie de beste mogelijkheid. Het kwam voor dat Limburgse boeren hun heil tot in de Verenigde Staten toe zochten. De meesten bleven dichterbij huis. Zij probeerden veelal hun geluk als trekarbeider over de grens te vinden. Naar schatting 10000 à 15000 seizoenarbeiders verdienden rond 1885 in Duitsland de kost bij het hooien, als bosarbeider, bij het rooien van bieten, als brikkenbakker op de steenovens en later ook in de meer geschoolde beroepen. In grensdorpen als Eygelshoven, Waubach, Kerkrade, Bocholtz en Simpelveld werkten velen in de fabrieken rondom Aken.

Als gevolg van deze voortdurende afvloeiing van mensen uit de agrarische sector nam het aandeel van de in de landbouw werkzame beroepsbevolking langzaam af. In 1889 bedroeg dit voor Limburg als geheel nog 47%, 20 jaar later was het gedaald tot 41%. Uit de beroepstelling van 1909, de eerste waarin een verdere verdeling van Limburg in economisch-geografische gebieden

² J.F.R. Philips, J.C.G.M. Jansen en Th.J.A.H. Claessens, *Geschiedenis van de landbouw in Limburg 1750-1914*, (Assen 1965), 154.

³ J.C.G.M. Jansen, "De armoedigste provincie des rijk (1820-1940)." In: *Maaslands Melange: opstellen over Limburgs verleden*. Dr. P.J.H. Ubachs, aangeboden bij gelegenheid van zijn vijftenzestigste verjaardag. (Maastricht 1990) 149-160, aldaar 152.

mogelijk is, blijkt dat op dat moment het aandeel van de landbouw in de (mannelijke) beroepsbevolking in de Oostelijke Mijnstreek met 25% al een stuk lager lag dan in Limburg als geheel (40%). Na 1909 ging het aandeel van de landbouwers in de beroepsbevolking als gevolg van de opkomst van de moderne mijnindustrie nog sterker achteruit. In 1930 was in de Oostelijke Mijnstreek nog slechts 6% van de mannelijke beroepsbevolking in de landbouw werkzaam, tegen 23% voor de provincie als geheel. De Westelijke Mijnstreek kende in dat jaar nog een bijna gemiddeld percentage landbouwers: 21%.

Tegenover de daling van het percentage landbouwers stond een stijging van de beroepsbevolking in de nijverheid en industrie, soms tot enorme hoogten. In 1909 vond in de Oostelijke Mijnstreek ruim 52% van de mannelijke beroepsbevolking zijn bestaan in de industrie, een percentage dat in 1930 was opgelopen tot 77%. In dezelfde jaren steeg het aandeel van de industriearbeiders in de beroepsbevolking in de Westelijke Mijnstreek van ruim 25% tot 61%.⁴ Het zuiden van Limburg maakte in de eerste decennia van deze eeuw een fundamentele economische transformatie door, die grote gevolgen voor de arbeidsmarkt had. Na bijna een halve eeuw waarin de Limburgse arbeidsmarkt een aanhangsel van die uit het Rijnland en in mindere mate van de Luikse was geweest, ontstond weer een eigen arbeidsmarkt met flinke vraag en ruim aanbod.

Alvorens hier nader op in te gaan, dient aandacht besteed te worden aan de enige industriële kern van betekenis die Zuid-Limburg in de 19e eeuw rijk was: de stad Maastricht. Daar zette de industrialisatie met alle gevolgen van dien een halve eeuw eerder in dan elders in de provincie.

2.2. *Industrie in Maastricht*

Kort na 1830 kwam in Maastricht de grootindustrie op. Vanaf oktober 1832 werd in recordtijd een aantal fabrieken opgericht, grotendeels voorzien van machines en in enkele gevallen aangedre-

⁴ L.H.M. Kreukels, *Mijnarbeid: volgzzaamheid en strijdbaarheid; Geschiedenis van de arbeidsverhoudingen in de Nederlandse steenkolenmijnen, 1900-1940*. (Assen/Maastricht 1986) 28.

ven door stoomwerktuigen. De belangrijkste ondernemer was Petrus Regout die een waar industrieimperium opbouwde met kristal- en aardewerkfabricage als kernactiviteiten.⁵

De jaren 1840 vormden een moeilijke tijd voor de jonge industrie. De Belgische concurrentie deed zich hevig voelen. In 1849 keerde het tij. De Maastrichtse industrie profiteerde van de conjunctuuromslag die in dat jaar plaatsvond. De bestaande industrieën breidden in de jaren 1850 enorm uit. De voorspoedige industriële ontwikkeling leidde tot de oprichting van talrijke nieuwe bedrijven in Maastricht. Zo ontstonden de Céramique en de papierfabriek van Lhoëst, Weustenraad en Co., de latere KNP.⁶ De grootindustrie ging de traditionele nijverheid meer en meer overvleugelen. Het aantal arbeidsplaatsen steeg er sterk. Waren er in 1841 nog slechts 500 personen in de moderne industrie werkzaam, in 1851 was dat aantal tot ruim 1300 gestegen. Weer tien jaar later bedroeg het 3400. In de jaren 1870 en 1880 schommelde het tussen de 4000 en 5000. In 1887 waren er 20 bedrijven met meer dan 20 mensen in dienst, die samen aan meer dan 5000 arbeiders werk boden. De aantrekkingskracht van het grootbedrijf bleef groeien. Kort voor de eerste wereldoorlog werkten ruim 7500 mensen in de Maastrichtse grootindustrie. Er was inmiddels echter ook een aantal fabrieken buiten de gemeentegrenzen ontstaan, zoals Mosa in de gemeente Meerssen, waar veel Maastrichtse arbeiders werkten. Worden die meegeteld, dan stijgt het aantal arbeiders in de grootindustrie tot bijna 10000.⁷

De toenemende werkgelegenheid in de moderne industrie leidde in Maastricht niet tot het binnenstromen van grote aantallen vreemde arbeiders. Volgens de migratiegegevens in tabel 2 liet slechts een tweetal decennia een bescheiden vestigingsoverschot zien. Tussen

⁵ J.C.G.M. Jansen, "Industrie en mijnbouw in de beide Limburgen van 1839-1989." In: *Eenheid en scheiding van de beide Limburgen; Verslagbundel van het op 26 mei 1989 te Alden Biesen gehouden congres bij gelegenheid van de herdenking 150 jaar beide Limburgen.* (Leeuwarden/Maastricht 1989) 13-68, aldaar 22-23.

⁶ J.C.G.M. Jansen, "Specifieke kenmerken van de Limburgse economie." In: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg XXX* (Assen/Maastricht 1985) 56-89, aldaar 68-69.

⁷ A.J.Fr. Maenen, *Petrus Regout 1801-1878; een bijdrage tot de sociaal-economische geschiedenis van Maastricht.* (Nijmegen 1959) 277 en 443; C. Cillekens, *Arbeidsmarkt, werklozenzorg en werkloosheidsbestrijding te Maastricht 1914-1939.* (doctoraalscriptie in de economische en sociale geschiedenis, Nijmegen 1980) 12-13.

1850 en 1860 maakte de Maastrichtse industrie een periode van snelle groei door, die vooral vakarbeiders naar de stad lokte.

Tabel 2. De migratiebeweging in Maastricht, 1851-1919 (in promille)

periode	vestiging	vertrek	saldo
1851-1859	27,92	25,79	2,13
1860-1869	42,15	42,20	-0,05
1870-1879	45,52	47,77	-2,25
1880-1889	52,78	51,21	1,57
1890-1899	55,66	60,52	-4,86
1900-1909	69,33	73,07	-3,74
1910-1919	72,45	73,45	-1,00

Bron: Gemmeke, *Maastricht*, 98.

Daaronder waren kennelijk nogal wat jongeren die na enige tijd ook een bruid meebrachten.⁸ Heel wat bruiden en bruidegoms kwamen in deze periode van buiten de stad. Na 1870 nam het percentage allochtone partners weer snel af. De aantrekkingskracht van Maastricht op vreemdelingen was gering geworden.

Het vestigingsoverschot in het decennium tussen 1880 en 1890 dient waarschijnlijk te worden toegeschreven aan de toen heersende landbouwcrisis, die brodeloos geworden plattelandsbewoners hun heil in de stad deed zoeken.⁹

De geringe zuigkracht van de stad wordt, behalve door de volstrekt ontoereikende huisvestigingsmogelijkheden, verklaard door de situatie op de arbeidsmarkt. De opkomst van de moderne industrie ging samen met het verval van de traditionele nijverheid, die vooral ten dienste stond van het garnizoen. De arbeiders in de nieuwe industrie waren voor een groot gedeelte afkomstig uit die traditionele

⁸ W.J.M.J. Rutten, "Huwelijk en partnerkeuze in een grensstad (circa 1830-1910); Verschuivingen in de geografische herkomst van huwelijkspartners te Maastricht vóór en ná de scheiding van de beide Limburgen." In: *Eenheid en scheiding van de beide Limburgen; Verslagbundel van het op 26 mei 1989 te Alden Biesen gehouden congres bij gelegenheid van de herdenking 150 jaar beide Limburgen*. (Leeuwarden/Maastricht 1989) 95-124.

⁹ Ch. Gemmeke, *Maastricht; Een bijdrage tot de demografisch-historische studie in het bijzonder over de periode 1830-1920*. (Leuven 1961) 100.

sectoren in de stad zelf.¹⁰ De nieuwe industrie kon het verlies aan werkgelegenheid in de traditionele beroepen echter niet helemaal opvangen. Evenmin konden de fabrieken voldoende arbeidsplaatsen bieden voor de grote groep van ongeschoolde, regelmatig werkloze arbeiders die de stad al decennia lang kende.

Voor de benodigde vakkrachten waren de Maastrichtse ondernemers in de negentiende eeuw steeds op het buitenland aangewezen, omdat die op de lokale arbeidsmarkt niet te vinden waren.¹¹ Dit veranderde pas aan het eind van de eeuw. Door de introductie van machines had de Maastrichtse industrie minder specialisten nodig. In de aardewerkindustrie ging men bijvoorbeeld bij het vormen van de produkten over van het specialistische handwerk van de zogenaamde holvormers op een gietmethode, waarbij men kon volstaan met geoefende arbeiders.¹² Die oefening kregen de werklieden in het bedrijf. Jeugdige arbeiders kwamen onder leiding van een meester te staan die hen in de praktijk de vereiste vaardigheden bijbracht. Maastrichtse fabrieken, een enkel gespecialiseerd bedrijf als de ijzergieterij van Van Oppen uitgezonderd, konden dus in de meeste gevallen volstaan met goedkope, ongeschoolde arbeidskrachten.¹³ Het is dan ook veelbetekenend dat in een industriestad als Maastricht pas in 1909 het initiatief werd genomen voor de oprichting van een ambachtsschool.

Alhoewel het aantal arbeidsplaatsen in de moderne industrie gestaag groeide, betekende dit dus allerm minst dat de werkgelegenheid in totaliteit toenam. Vooral veel kleinere bedrijven moesten in de crisisjaren na 1875 hun poorten sluiten. Hierdoor werd de werkgelegenheid in Maastricht eenzijdiger. De kern van de grootindustrie werd namelijk gevormd door de glas-en aardewerfabrieken. Aan de vooravond van de eerste wereldoorlog werkte bijna 70% van de industriearbeiders in deze branche.¹⁴ De Maastrichtse grootindustrie in het algemeen en de aardewerksector in het bijzonder, produ-

¹⁰ J.C.G.M. Jansen, "Arbeidsbemiddeling en arbeidsmarkt in Maastricht 1904-1970." In: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg XVII* (Assen 1972) 1-55, aldaar 3-5.

¹¹ J.A.A. van Doorn, *Het nieuwe Tricht; Schets ener economische geschiedenis van Maastricht van 1815-1940*. (z.p. 1945) 32-33.

¹² J. Perry, *Roomsche kinne tegen roode koorts; Arbeidersbeweging en katholieke kerk in Maastricht, 1880-1920*. (Amsterdam 1983) 94-95.

¹³ Jansen, "Arbeidsbemiddeling en arbeidsmarkt", 14-17.

¹⁴ Cillekens, *Arbeidsmarkt*, 13.

ceerde voor de export en was daarom extra conjunctuurgevoelig. In economisch slechte tijden, als de export stakte, reageerden de fabrikanten met ontslag of werktijdverkorting.¹⁵ Vooral de laatste twee decennia van de negentiende eeuw waren ongunstig. In de verslagen van de Kamer van Koophandel werd de toestand bij de aardewerkfabrieken vrijwel voortdurend omschreven als "in 't algemeen gedrukt" en "de toestand is niet verbeterd". Aan andere bedrijfstakken ging de malaise evenmin voorbij. Léon Lhoëst, directeur van de papierfabriek, merkte in 1887 voor de enquêtecommissie op, dat in zijn fabriek het aantal arbeiders de laatste vijftien jaar met bijna een derde was gedaald.¹⁶

Na de eeuwwisseling trad er een lichte verbetering op, maar de toestand van de fabrieken was nog steeds niet rooskleurig. In de verslagen van de Kamer van Koophandel werd nog regelmatig melding gemaakt van een slechte gang van zaken. In de jaren 1908 en 1909 gingen Céramique en Sphinx (sinds 1899 de nieuwe naam van de aardewerkfabriek van Regout) over tot ontslagen en werktijdverkortingen.¹⁷

Zo bleef de Maastrichtse arbeidersbevolking, ondanks de opkomst en uitbreiding van de grootindustrie, regelmatig geconfronteerd met werkloosheid. In de stad zelf was onvoldoende werkgelegenheid om de grote schare ongeschoolde arbeiders de kost te laten verdienen. De opkomst van de mijnindustrie op reisafstand van de stad bood aan sommigen echter soelaas.

2.3. De opkomst van de mijnbouw

In de 19e eeuw was de Limburgse mijnbouw beperkt tot Kerkrade. Hier was een tweetal kleine mijnen gevestigd, de Domaniale Mijn en Neuprick, waar steenkool werd gedolven. Vanaf 1870 werden er door een aantal ondernemers proefboringen gedaan om te onderzoeken of exploitatie van de steenkolenvelden economisch rendabel zou

¹⁵ P.J.H. Ubachs, *Tweeduizend jaar Maastricht*. (Maastricht 1989) 139.

¹⁶ *Een kwaad leven; Heruitgave van de "Enquête betreffende werking der wet van 19 September 1874 (Staatsblad No. 130) en naar den toestand van fabrieken en werkplaatsen" (Sneek 1887)*. Bezorgd en ingeleid door J. Giele. Deel 2, Maastricht. (Nijmegen 1981), vragen 8280 en 8284, 216.

¹⁷ Jansen, "Arbeidsbemiddeling en arbeidsmarkt", 13-14.

zijn. Een ernstige kolencrisis in de jaren 1880 maakte echter aan deze activiteiten voorlopig een einde. Bovendien bleken de technische en infrastructurele problemen te groot. Gaandeweg werden echter oplossingen voor deze moeilijkheden gevonden en in het laatste decennium van de 19e eeuw werd de eerste moderne mijn, Oranje-Nassau, in exploitatie genomen. Andere mijnondernemingen volgden spoedig. Waren er in 1900 nog slechts drie mijnen in Limburg, bij het begin van de eerste wereldoorlog waren daaraan toegevoegd Willem Sophia, Oranje-Nassau II, Laura, Wilhelmina en Emma. De mijnen Oranje-Nassau III en Hendrik waren in aanleg.

Het aantal arbeiders dat op de mijnen werk vond, nam voortdurend toe. In 1900 werkten op de Limburgse mijnen 1149 personen, waarvan 902 ondergronders. Aan de vooravond van de eerste wereldoorlog waren deze cijfers gestegen tot resp. 9715 en 7169.¹⁸ Er waren in Zuid-Limburg onvoldoende geschikte arbeidskrachten voor de mijnen te vinden. De bevolking was weinig vertrouwd met mijnarbeid. Voor velen was het slechts het laatste redmiddel als er geen ander werk meer te vinden was. Maar zelfs dan aarzelden velen. Maastrichtse werklozen bijvoorbeeld konden er slechts met veel moeite toe gebracht worden om werk in de mijn te aanvaarden. Het vervoersprobleem was hier mede debet aan. De spoorverbinding Heerlen-Valkenburg kwam pas in 1914 in bedrijf. Maastrichtse arbeiders die in Heerlen werkten, moesten vóór die tijd via Sittard reizen. Dat kon betekenen dat ze 's morgens om half vijf de deur uitmoesten en 's avonds tegen half negen pas weer thuis waren.¹⁹ Desondanks waren er in 1917 ruim 2500 arbeiders uit Maastricht die dagelijks naar de mijnen pendelden.²⁰ Pas na de eerste wereldoorlog werd het vervoersprobleem door de aanleg van tramverbindingen en de opkomst van het busvervoer grotendeels opgelost. Dat werk in de mijn vaak als een noodzakelijk kwaad werd beschouwd, kan ook worden afgeleid uit de gewoonte van veel Limburgse arbeiders om mijnarbeid alleen in de winter te verrichten. In het voorjaar keerde men de mijn de rug toe, omdat er dan

¹⁸ C.E.P.M. Raedts, *De opkomst, de ontwikkeling en de neergang van de steenkolenmijnbouw in Limburg*. (Assen 1974) 130-153.

¹⁹ Remigius Dieteren O.F.M., *Mens en mijn; Een halve eeuw strijd, groei en bloei van de Nederlandse Katholieke Mijnwerkersbond*. (Heerlen 1953) 88-89.

²⁰ Perry, *Roomsche kinne*, 247.

weer werk als brikkenbakker of als landarbeider te krijgen was.²¹ Het verrichten van werk in de mijn als seizoensarbeid is overigens een verschijnsel, dat in nieuwe mijngebieden veel voorkomt.²² De benodigde arbeidskrachten voor de Limburgse mijnen moesten voor een belangrijk deel van buiten de provincie komen. Het leidde tot fantastische vestigingsoverschotten, zoals uit tabel 3 blijkt.

Tabel 3. Migratieoverschot in de oostelijke mijnstreek (absoluut en in promille)

periode	absoluut	promille
1886-1890	- 1417	- 8,8
1891-1895	+ 238	+ 1,4
1896-1900	+ 725	+ 3,9
1901-1905	+ 3198	+ 15,2
1906-1910	+ 5739	+ 22,5
1911-1915	+ 15728	+ 45,4

Bron: Kreukels, *Mijnarbeid*, 30.

Van de immigranten was vóór de eerste wereldoorlog een niet gering gedeelte uit het buitenland afkomstig. Tussen 1907 en 1914 had gemiddeld 22% van de bij de Limburgse mijnen werkzame arbeiders een vreemde nationaliteit.²³ Over het algemeen waren de uit het buitenland afkomstige mijnwerkers weinig honkvast. Mijnwerkers leidden vaak een zwervend bestaan en trokken van de ene mijn naar de andere. De mijnen werden geconfronteerd met een voortdurend komen en gaan van arbeiders. In 1911 bijvoorbeeld bedroeg het aantal mijnwerkers in Zuid-Limburg 7816. In dat jaar namen de gezamenlijke mijnen 7666 nieuwe arbeiders in dienst, terwijl er 5846 ontslag namen of kregen.²⁴

In Zuid-Limburg was het niet anders dan in buitenlandse mijnbouwgebieden als de Borinage of het Ruhrgebied. Hoge mobiliteit is een verschijnsel dat zich in alle nieuwe mijngebieden voordeed. Nieuwe mijnen vormden vaak een smeltkroes van arbeidskrachten met zeer

²¹ Kreukels, *Mijnarbeid*, 67.

²² Klaus Tensfeldt, *Sozialgeschichte der Bergarbeiterschaft an der Ruhr im 19. Jahrhundert*. (Bonn-Bad Godesberg 1977) 232-233.

²³ Kreukels, *Mijnarbeid*, 559.

²⁴ Dieteren, *Mens en mijn*, 94-95.

verschillende achtergronden. Geschoolde mijnwerkers waren afkomstig uit oudere mijnbouwcentra, wat in Zuid-Limburg betekende dat het buitenlanders waren. Voor het bovengrondse werk werden ongeschoolde arbeiders aangetrokken. Vakkrachten waren afkomstig uit de ambachtelijke nijverheid. Ook werden er veel jeugdige arbeiders zonder beroepservaring aangesteld. Aanpassingsproblemen lagen voor de hand. Lang niet iedereen kon de ongewone en zware arbeid in een vreemde omgeving aan. Voor de geschoolde mijnwerkers gold bovendien dat er voor hen steeds genoeg werkgelegenheid bestond. De mogelijkheden om werk te aanvaarden waar de arbeidsvoorwaarden het gunstigst waren, waren legio.²⁵

Hoewel de mobiliteit enorm was, was het migratiecijfer per saldo positief. Dit leidde tot een grote toename van de bevolking (tabel 4).

Tabel 4. Bevolkingscijfers van een aantal mijnstreekgemeenten, 1875-1914

	1875	1900	1910	1914
Heerlen	5211	6646	12098	17788
Kerkrade	5677	9619	16623	22293
Hoensbroek	1213	1262	1642	3313
Brunssum	1147	1206	1503	2156
Geleen	2219	2559	3033	3270
Sittard	4926	6031	8349	8470

Bronnen: 1875, 1900 en 1914: J. Wachelder, "Relatieve Limburgse bevolkingsgroei in 1830-1955". In: *Jaarboek 1955 Sociaal Historisch Centrum voor Limburg*, 35-52, aldaar 51; 1910: Jac. Jacobs M.S.C., *Het gouden boek der K.A.B. Limburg 1900-1950; Vijftig jaren arbeidersbeweging in Limburg*. (Heerlen 1951) 91.

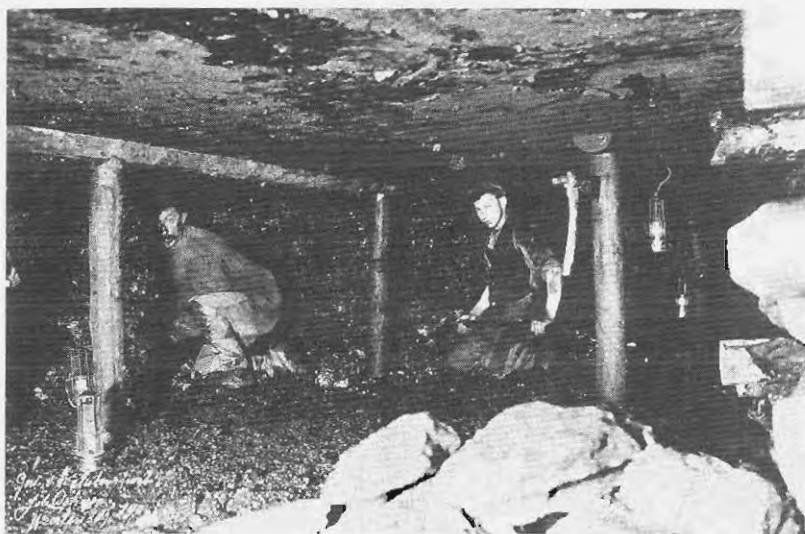
Vooraanstaande kringen in de mijnstreek, de rooms-katholieke geestelijkheid voorop, zagen de gevaren die de enorme toevloed van mensen met zich mee bracht. In een vroeg stadium namen zij het initiatief tot oprichting van een scala aan sociale instellingen, met het doel de kwalijke gevolgen van een ongebreidelde immigratie in de mijnstreek te neutraliseren. De oprichting van een arbeidsbeurs voor de mijnstreek in 1912 dient in het kader van de katholieke

²⁵ Kreukels, *Mijnarbeid*, 66-67.

sociale aktie te worden geplaatst. Daarbij kon een streekeigen voorbeeld worden gevolgd. Op dat moment was namelijk in Limburg reeds ervaring opgedaan met een aantal vormen van arbeidsbemiddeling.

De Domaniale Mijn in Kerkrade.

Mijnwerkers ondergronds, 1909.

Mijnwerkers ondergronds, 1909.

3. De Zuidlimburgse arbeidsbemiddeling tot 1916

3.1. *Arbeidsbemiddeling in de negentiende eeuw*

3.1.1. Persoonlijk omzien naar arbeid en arbeidskrachten

Arbeidsbemiddeling was in de negentiende eeuw geen middel dat veelvuldig werd gebruikt bij het zoeken naar een baan of het vinden van geschikte werklieden.

Op het platteland werd alleen van bemiddelaars gebruik gemaakt in geval zich werkgelegenheid voordeed ver buiten de woonplaats van de arbeidskrachten.¹ In Zuid-Limburg sloten werkgevers in de landbouw en de bouw contracten met een ploegbaas, die voor de nodige "hannekenmaaiers" en "brikkenbakkers" zorgde. De ploegbaas trad op als bemiddelaar, omdat hij in zijn omgeving geschikte arbeidskrachten kende.²

In de meeste gevallen werd de behoefte aan arbeidskrachten gedekt door aanbod uit de onmiddellijke omgeving, dat wil zeggen personen die zich persoonlijk kwamen melden. Het zelf omzien naar werk was niet alleen op het platteland, maar ook in de steden het aangewezen middel om een baantje te bemachtigen.³ Vaak werd hierbij gebruik gemaakt van informele netwerken, waarin in Limburg naast de burgemeesters, artsen en notarissen, de rooms-katholieke geestelijkheid een prominente plaats innam. Zij traden op als "recommandanten". De namen van werkzoekenden die bij hen aanklopten om hulp bij het vinden van een baan werden genoteerd.⁴ Wanneer de arbeider dan bij de fabriek of een andere werkgever om werk ging vragen, kon hij de naam van de betreffende notabele als "referentie" opgeven. Soms kreeg de arbeider van de recommandant een aanbevelingsbriefje mee, dat hij bij de werkgever kon afgeven. Dit briefje van de pastoor of burgemeester bleef een belangrijke rol spelen voor vele werkzoekenden tot na de tweede wereldoorlog.

¹ W.L.P.M. de Kort, *De arbeidsbemiddeling in Nederland; Verhandeling naar oorzaken, ontwikkeling en behoeften*. (Alphen aan den Rijn 1940) 174-176.

² Jansen, "Arbeidsbemiddeling en arbeidsmarkt", 5.

³ B. Gewin, *Arbeidsbeurzen*. (Utrecht 1898), 279.

⁴ De Kort, *Arbeidsbemiddeling*, 174-175.

Ook werkgevers gingen veelal persoonlijk op zoek naar arbeidskrachten. De Regouts riepen hierbij de hulp in van de koster van de dorpskerken, die via aanplakbiljetten op de kerkdeur bekendmaakten, dat in de Maastrichtse fabrieken nieuwe arbeidskrachten konden worden geplaatst.⁵ Gespecialiseerde arbeiders werden eventueel geworven via aanplakbiljetten bij de fabriekspoort of een oproep in de krant. In "Le Courrier de la Meuse" en "Limburg, Nieuws en Advertentieblad voor de Provincie" verschenen met enige regelmaat dergelijke annonces. Bovendien onderhielden de Maastrichtse industriëlen in verband met de werving van vakarbeiders contacten met de Belgische arbeidsmarkt.

In de loop van de eeuw werden verschillende instanties op het terrein van de arbeidsbemiddeling actief. Grofweg is hierin een tweedeling te maken: bemiddeling op ideële grondslag en bemiddeling waarbij het winst oogmerk van de bemiddelaar voorop stond.

3.1.2. Arbeidsbemiddeling op ideële grondslag

De eerste organisaties die zich actief met arbeidsbemiddeling gingen bezighouden waren de instellingen van armenzorg. Voor de armbesturen was het van groot belang zoveel mogelijk bededen aan het werk te krijgen in verband met het ontlasten van de armenkas. Hoofdzakelijk ging het om ongeschoolde arbeiders.⁶ In Maastricht was de Sint-Vincentiusvereniging vanaf het begin van de jaren 1850 op het gebied van de arbeidsbemiddeling actief. In 1852 werd, als onderafdeling van de conferentie Sint-Servaas, een "adresbureau" aan het Vrijthof opgericht. De huisbezoeken, die de Vincentianen bij de armlastige gezinnen pleegden af te leggen, hadden de behoefte aan een bemiddelingskantoor aangetoond.⁷ Behalve bemiddeling van werklozen had men de bedoeling een soort sociale werkplaats op te richten. Daar zou werk op bestelling worden gedaan, waardoor het voor minder bekwamen mogelijk was hun capaciteiten verder te ontwikkelen. Dit plan bleek te ambitieus.

⁵ Mededeling van F. Marcks, secretaris van het Maastrichtse Burgerlijk Armbestuur aan de Enquêtecommissie van 1887. *Kwaad leven*, vraag 6209, 99.

⁶ De Kort, *Arbeidsbemiddeling*, 171.

⁷ *Herdenking van het honderdjarig bestaan van de St. Vincentiusvereniging te Maastricht 1848-1948*, 10-11.

Reeds spoedig beperkte men zich weer tot zuivere arbeidsbemiddeling. De resultaten vielen echter bitter tegen. Tussen 2 april en 31 december 1854 werden de namen van 20 werklozen geregistreerd, waarvan er vier in het bedrijf van Petrus Regout werden geplaatst. Deze magere resultaten maakten duidelijk dat de Vincentianen zich hadden vergist in de bereidheid van werklozen zich te laten inschrijven. Ook bleken werkgevers niet bereid als verlengstuk van de armenzorg op te treden. Voor de Sint-Vincentiusvereniging was deze ervaring in ieder geval aanleiding de bemiddelingsactiviteiten voorlopig te staken.⁸

Twee decennia later begaf een andere ideële organisatie in Maastricht zich op het terrein van de arbeidsbemiddeling. Leden van de in 1871 opgerichte Canisiuscongregatie die werk zochten, konden terecht bij hun directeur, die door zijn respectabele positie in de stad in contact kwam met veel patroons en zodoende als bemiddelaar kon optreden. Om vraag en aanbod bij elkaar te brengen werd een registratiesysteem opgezet.⁹ Hoeveel werkzoekenden daadwerkelijk werden geplaatst is niet precies bekend. Het gedenkboek van de congregatie spreekt van honderden plaatsingen tot 1904.¹⁰

Over het algemeen waren deze vormen van arbeidsbemiddeling weinig efficiënt. Niet-economische belangen overheersten. Het ging in de eerste plaats om ontlasting van de armenkassen, om chariteit of om godsdienstige belangen. De vraag of werkgevers iets konden doen met de arbeiders die men poogde te plaatsen, werd door de bemiddelaars nauwelijks gesteld.

3.1.3. Arbeidsbemiddeling met winstoogmerk

Er waren ook vormen van arbeidsbemiddeling die het economisch belang voorop stelden. De bemiddelaars die op dit gebied actief waren kenden een gedeelte van de vraag en het aanbod op de arbeidsmarkt en konden daardoor diensten aanbieden die zowel voor werkgever als werknemer economisch nuttig waren. De hierboven

⁸ Jansen, "Arbeidsbemiddeling en arbeidsmarkt", 6.

⁹ *De Canisius-Congregatie te Maastricht; Een halve eeuw van strijden en triomfeeren. Ad Jesum per Mariam 1871-1921.* 69.

¹⁰ *ibidem*, 81.

genoemde ploegbazen op het platteland kunnen als voorbeelden van een dergelijke arbeidsbemiddeling worden beschouwd.

In Maastricht waren zogenaamde besteedsters actief, die dienstboden en ander huishoudelijk personeel bemiddelden. In 1837 bleek de weduwe Hanssen aan de Kleine Gracht een dergelijk adreskantoor te drijven. In een advertentie die op 8 januari van dat jaar in het "Aankondigingsblad der Provincie Limburg" verscheen, maakte ze haar arbeidsaanbod bekend. Het ging om: "winkeldochters, kameniers, keukenmeiden, werkmeiden, koetsiers, knechts, enz.". Degenen die van haar bemiddelingsactiviteiten gebruik maakten, konden rekenen op een "promte bediening".¹¹

Haar bemiddelingskantoor bestond nog in 1840. Het bevolkingsregister uit dat jaar vermeldt de weduwe als houdster van een adreskantoor. In de jaren daarna is haar kantoor verdwenen. In het bevolkingsregister van 1849 is het niet meer te vinden.¹² De adresboeken die in 1855 en 1875 in Maastricht verschenen vermelden geen besteedsters of andere arbeidsbemiddelingskantoren.¹³

Toch is de arbeidsbemiddeling met winstoogmerk in Maastricht niet verdwenen. Tussen 1860 en 1870 verschenen in "Le Courier de la Meuse", een in Maastricht verschijnende krant, incidenteel advertenties van winkeliers die namens derden personeel vroegen of aanboden en aldus als bemiddelaar optraden.¹⁴ In 1869 adverteert een juffrouw Daenen met een adreskantoor aan de Witmakerstraat.¹⁵ Voor zover af te leiden uit het aantal advertenties namen vanaf 1875 de activiteiten van de adreskantoren toe. In "Le Courier de la Meuse" verschenen vrij regelmatig advertenties, vaak van Noordnederlandse bemiddelaars, die personeel vroegen of aanboden. Het waren in de meeste gevallen winkeliers (opvallend vaak boekhandelaren) die de advertenties plaatsten. Ook buitenlandse bureaus lieten zich niet onbetuigd. Zo verscheen in de zaterdageditie van de krant in de maanden juni tot september 1876 een grote advertentie van "Le Bureau central de placement Nordstern" uit

¹¹ *Aankondigingsblad der Provincie Limburg*, 8 januari 1837.

¹² G.A.M., *Bevolkingsregisters 1840 en 1849*.

¹³ J.W. Salie, *Le guide impartial du voyageur à Maestricht ou Indicateur General de la Ville et de ses habitants*. (Maastricht 1855); *Adresboek van Maastricht en Wijk volgens officiële bronnen bewerkt*. (Maastricht 1875).

¹⁴ *Le Courier de la Meuse*, bijv. 2 juli 1863 en 7 april 1869.

¹⁵ *Le Courier de la Meuse*, 7 april 1869.

Breslau (Silezië), dat bemiddeling aanbood voor de meest uiteenlopende beroepen, zowel in binnen- als in buitenland.¹⁶

De Maastrichtse adresboeken die na 1884 verschenen bevestigen de toenemende belangstelling voor arbeidsbemiddeling. In 1884 bleken er in de stad twee adreskantoren te bestaan, kort na 1890 waren het er drie en in 1900 zelfs zes.¹⁷ Na 1900 nam hun aantal weer af, waarschijnlijk tengevolge van de oprichting van een arbeidsbeurs in 1904.

Rond 1900 lijkt het beroep van besteedster niet zelden te zijn uitgeoefend als nevenfunctie. Van de zes besteedsters die in dat jaar in het adresboek voorkwamen werd door minstens de helft ook nog een ander beroep opgegeven: twee waren tevens winkelier, van de derde was de echtgenoot tabakswerker. Dit kan erop wijzen dat de activiteiten van deze bemiddelaars niet winstgevend genoeg waren om er van te kunnen bestaan. De Kort heeft er evenwel op gewezen dat besteedsters hun bemiddelingsactiviteiten het liefst verborgen hielden en vaak een andere nering als dekmantel gebruikten.¹⁸ Van de werkzoekenden uit gezien is het geenszins vreemd dat winkeliers de rol van arbeidsbemiddelaar konden spelen. In de 19e eeuw hadden winkeliers vaak een veel bredere functie dan alleen leverancier van levensmiddelen. Ze hadden, vooral in de volksbuurten, een soort vertrouwensfunctie. Ze speelden een belangrijke rol bij het verschaffen van krediet. Ze boden de mogelijkheid tot "poffen" en vervulden zo de belangrijke rol van "banker of the poor".¹⁹ Bovendien traden ze wel op als tussenpersonen om namens hun klanten discreet spullen bij de bank van lening te verpanden.²⁰ Als winkelier kenden de besteedsters bovendien veel mensen. Daardoor waren ze goed op de hoogte van wat er in de stad gebeurde en van de arbeidsmarkt waarvoor ze voornamelijk bemiddelden: die van dienstboden en ander huishoudelijk personeel.

¹⁶ *Le Courrier de la Meuse*, bijv. 24 juni 1876.

¹⁷ *Adresboeken van Maastricht, 1884, 1890, 1900*.

¹⁸ De Kort, *Arbeidsbemiddeling*, 186-187.

¹⁹ G. Crossick, H.-G. Haupt, *Shopkeepers and master artisans in nineteenth-century Europe*. (London/New York 1984), 18.

²⁰ Serge Langeweg, "Middel in dringende benoedigheden" *De Maastrichtse bank van lening 1829-1877*. (doctoraalscriptie Utrecht 1992), 79-80.

Hoe de besteedsters te werk gingen blijkt uit een onderzoek dat in het noorden van het land is verricht.²¹ In de meeste gevallen hielden ze spreekuren, voor werkzoekende dienstboden en werkgeefsters afzonderlijk. Via een gesprek trachtte de besteedster zich een beeld te vormen van de kwaliteiten van het meisje en de wensen van de werkgeefster. Vervolgens werd geprobeerd de juiste vrouw op de juiste plaats te krijgen. Met deze werkwijze liepen de besteedsters vooruit op wat bij de arbeidsbeurzen rond 1920 gebruik zou worden.

Zowel de werkgeefster als de dienstbode moesten voor de bemiddeling betalen. Bij de inschrijving van een vacature voor een volledige dienstbode werd aan de werkgever *f* 1,50 tot *f* 2,- gevraagd. De dienstbode betaalde bij plaatsing een eenmalige provisie en daar bovenop nog 5% van haar jaarloon.²² Deze hoge kosten vormden een serieus probleem voor zowel werkgever als werknemer en leidden tot heftige kritiek op de adrekskantoren. Hoewel er in de eerste helft van de twintigste eeuw met kracht tegen werd opgetreden, kwamen adrekskantoren met winst oogmerk in Maastricht tot in de jaren dertig voor.²³

3.2. De noodzaak van arbeidsbemiddeling

Aan het eind van de 19e eeuw ontstond overal in den lande behoefte aan een meer efficiënte arbeidsbemiddeling.²⁴ Regelmatig werd gewezen op het economische belang; werkgevers zouden via een objectieve bemiddelingsinstelling het aanbod op de arbeidsmarkt kunnen ontmoeten en de geschikte arbeidskrachten uitkiezen, hetgeen tijd en dus geld zou besparen. Meestal werd de roep om dergelijke kantoren echter met sociale argumenten onderbouwd. Arbeidsbemiddeling diende een belangrijke rol te gaan spelen in de bestrijding van armoede, waaromtrent nieuwe ideeën opkwamen.

²¹ Barbara Henkes en Hanneke Overhof, *Kaatje, ben je boven? Leven en werken van Nederlandse dienstbodes 1900-1940*. (Nijmegen 1985) 42-45.

²² De Kort, *Arbeidsbemiddeling*, 189.

²³ G.A.M., Archief *Secretarie*, inv.nr. 183961, Uitvoering Arbeidsbemiddelingswet en organisatie van de arbeidsbemiddeling, Brief d.d. 6 jan. 1932 van de directeur van de arbeidsbeurs aan B. en W.

²⁴ Gewin, *Arbeidsbeurzen*, 78-79.

Vanaf ongeveer 1890 groeide het inzicht dat er in de armenzorg een onderscheid gemaakt diende te worden tussen de "echte armen", zoals wezen, weduwen met jonge kinderen, bejaarden en gebrekkigen enerzijds en valide arbeiders in tijdelijke moeilijkheden anderzijds.²⁵ Deze laatste groep diende uit de armenzorg te worden losgeweekt. Voorkomen moest worden dat mensen die konden werken bij de bedeling aanklopten. Werkloosheidsbestrijding werd het motto, en daartoe waren arbeidsbeurzen een geschikt middel. Het mislukken van soortgelijke pogingen van arbesturen en andere charitatieve instellingen in de 19e eeuw had echter duidelijk gemaakt dat werkgevers bereid dienden te zijn om zich via een instelling voor arbeidsbemiddeling van werklieden te voorzien. Met hun belangen diende terdege rekening te worden gehouden. Daarom was het zaak dat bemiddelingskantoren door een objectieve instantie werden beheerd. De belangen van zowel vraag als aanbod moesten worden gerespecteerd. Dit betekende voor de werkgevers dat ze via de op te richten instellingen voldoende en volwaardige arbeidskrachten moesten kunnen aantrekken, en voor de werkzoekenden dat ze beschermd moesten zijn tegen uitwassen zoals zich bij de adreskantoren voordeden.

Eigenlijk was alleen de overheid in staat instellingen in stand te houden die aan zowel de economische eis als aan de sociale doelstelling recht deden. De overheid bezat daartoe de financiële middelen en bovendien zou de objectiviteit van de bemiddelingskantoren bij haar het best zijn gewaarborgd. De rijksoverheid stond rond de eeuwwisseling echter nog aarzelend tegenover bemoeienis met het sociaal-economisch leven. Lagere overheden bleken hier en daar wel bereid. In 1902 besloot de gemeenteraad van Schiedam een arbeidsbeurs in het leven te roepen op kosten van de gemeente.²⁶ Dit voorbeeld vond gaandeweg navolging, zij het lang niet overal. In veel plaatsen moest het initiatief van particuliere zijde komen. Zo ook in Zuid-Limburg.

In het katholieke zuiden was, onder invloed van de encycliek *Rerum Novarum* van Leo XIII, de belangstelling voor de sociale

²⁵ L. Frank van Loo, *"Den arme gegeven..." Een beschrijving van armoede, armenzorg en sociale zekerheid in Nederland, 1784-1965.* (Meppel/Amsterdam 1987³) 151-152.

²⁶ Rob Hoffius en Babette Vriend, *De geschiedenis van de openbare arbeidsbemiddeling in Nederland.* (afstudeerscriptie Sociale en Organisationspsychologie, Leiden 1987) 23.

kwestie rond de eeuwwisseling sterk toegenomen. In korte tijd kwamen allerlei instellingen tot stand die de sociale verheffing van de arbeiders beoogden. Toen zich de behoefte aan arbeidsbeurzen deed gevoelen, was het dan ook deze katholieke sociale beweging die het initiatief nam.

3.3. De eerste Limburgse arbeidsbeurs: Maastricht

In Maastricht was in de jaren rond de eeuwwisseling op sociaal terrein de Debatingclub Leo XIII actief. Deze discussiegroep, waarvan kapelaan Martin Rutten en dr. E. Cordewener de leidende figuren waren, beijverde zich voor de oprichting van sociale instellingen ten behoeve van de arbeiders.²⁷ In een vergadering in augustus 1903 werd voor het eerst de wenselijkheid uitgesproken van oprichting van een arbeidsbeurs. Besloten werd een voorstel in te dienen bij het hoofdbestuur van de Maastrichtse RK Volksbond. De Volksbond was het overkoepelende orgaan van de katholieke sociale beweging in Maastricht met als doelstelling de algemene verheffing van de arbeidersstand. Zij richtte vakorganisaties en, onder impuls van de geestelijk adviseur kapelaan J.M. Souren en de jurist jhr. mr. Ch. Ruys de Beerenbrouck, een reeks sociale instellingen op. Binnen twee jaar kwamen de woningbouwvereniging Sint-Servatius (1902), de coöperatie De Ster (1902), het Fonds voor Arbeidersbelangen (1903), het Secretariaat van de Arbeid (1903) en een eigen gebouw (Stichting De Stuers, 1904) tot stand.²⁸

Het bestuur van de Volksbond stond zeer welwillend ten opzichte van het plan van de Debatingclub. Een arbeidsbeurs zou de "schrikbarende uitbreiding der onvrijwillige werkloosheid" kunnen bestrijden en vormde een van de middelen om "de leden in 't algemeen en den Maastrichtsen Werkman in 't bijzonder te helpen tot lotsverbetering".²⁹ Dat het de Volksbond in de allereerste plaats te doen was om de oprichting van een sociale instelling blijkt overdui-

²⁷ Jansen, "Arbeidsbemiddeling en arbeidsmarkt", 9.

²⁸ Perry, *Roomsche kinine*, 154-155.

²⁹ H.J. Perry, "De Maastrichtse Arbeidsbeurs gedurende haar 25-jarig bestaan." *Tijdschrift van den Nederlandschen Werkloosheids-Raad* XII (1929), 79-88; H. Hermans, *Verlag over het tienjarig bestaan van den Limburgschen RK Volksbond 1900-1910*. (z.p. z.j.), 30-32.

delijk uit de opvatting dat zelfs die werklozen voor bemiddeling in aanmerking moesten komen van wie men aannam dat zij tengevolge van allerlei eigenschappen niet in staat waren zonder speciale hulp en steun een baantje te bemachtigen.³⁰

In oktober 1903 besloot het hoofdbestuur van de Volksbond tot oprichting van een arbeidsbeurs. De kosten vormden echter een probleem. Nadat de gemeenteraad in januari 1904 toestemde in het verlenen van een subsidie van f 40,- per maand, kon de arbeidsbeurs op 1 maart 1904 in een lokaal Achter de Comedie met haar werkzaamheden beginnen. De nieuwe instelling kreeg een eigen bestuur, onder voorzitterschap van baron Von Geusau. Als directeur, belast met de dagelijkse leiding van de beurs, werd L. Crousen benoemd.³¹

Na het gereedkomen van de Stichting De Stuers betrok de beurs in dat gebouw twee lokalen.

3.4. De oprichting van de Arbeidsbeurs voor de Limburgsche Mijnstreek

De opkomst van de mijnindustrie in Zuid-Limburg had zoals we zagen tot gevolg een zeer grote vraag naar arbeidskrachten, die in de regio in onvoldoende mate te vinden waren. De sociale gevolgen van snelle industrialisatie met een grote toevloed van vreemde arbeiders kon men in nabijgelegen buitenlandse mijndistricten waarnemen. Het proces van verstedelijking, massale migratie en proletarisering dat zich daar had voorgedaan moest in Zuid-Limburg worden voorkomen. Het besluit van de regering om een aantal mijnen van staatswege te gaan exploiteren stond in dat licht. De Staatsmijnen zouden in een geleidelijk tempo worden geëxploiteerd, rekening houdend met het aanbod van arbeidskrachten uit de regio. Hierdoor zou, volgens W.H. Nolens bij de behandeling van het desbetreffende wetsvoorstel van minister Lely in 1901 in de Tweede Kamer, worden voorkomen dat "een snelle industrialisatie van Zuid-Limburg kon leiden tot het ontstaan van een Borinage of Ruhrgebied", zodat "de katholieke paternalistische Limburgse

³⁰ Perry, "Maastrichtsche Arbeidsbeurs", 79.

³¹ *Jaarverslag der Maastrichtsche Arbeidsbeurs over 1910*, 1-2.

samenleving zou worden overrompeld" door buitenlandse arbeiders. De arbeiders zouden namelijk, "zooals het bij ervaring in dit mijnndistrict voldoende bekend is, niet van de rustige elementen [zijn]".³²

Ook in Zuid-Limburg zelf werd het gevaar onderkend. De industrialisatie van de regio zou bij een ongebreidelde toevloed van vreemde arbeiders leiden tot ontkerkelijking en verspreiding van het socialisme. De benoeming van dr. H.A. Poels tot aalmoezenier van sociale werken in de mijnstreek in 1910 was het startsein tot de oprichting van een scala aan katholieke sociale organisaties, die tot doel hadden het katholieke karakter van de streek te beschermen tegen ongewenste liberale en socialistische denkbeelden. Als overkoepelend orgaan van de katholieke sociale beweging ging de in 1911 opgerichte Limburgse RK Werkliedenbond functioneren. In deze organisatie, het resultaat van een fusie tussen de Volksbond en een aantal plaatselijke mijnwerkersverenigingen, had Poels als geestelijk adviseur de touwtjes in handen.

Reeds tijdens de oprichtingsvergadering van de Werkliedenbond op 10 december 1911 werd op voorstel van Poels in principe besloten een arbeidsbeurs op te richten.³³ Uit de voortvarende wijze waarop men tot de oprichting van een arbeidsbeurs wilde komen, bleek duidelijk het belang dat in katholieke kringen aan een dergelijke instelling werd gehecht. Een arbeidsbeurs kon, zo dacht men, op twee manieren goed werk doen. Om te beginnen zou een bemiddelingskantoor werkzoekende arbeiders en werkgevers tot elkaar brengen en daarmee de arbeidsmarkt versoepelen, in het belang van vraag en aanbod. Nog belangrijker was echter, dat de katholieke organisatie via een arbeidsbeurs haar invloed op de arbeidsmarkt in de mijnstreek kon laten gelden. De grote toevloed van arbeiders die in het verschiep lag kon door een arbeidsbeurs worden gecontroleerd. Het kon immers "niemand, zeker niet den katholieken Limburger, onverschillig laten, van welk gehalte die arbeiders zijn. Ons streven is om in de grote behoefte aan arbeidskrachten in de mijnstreek te voorzien door er brave en degelijke werklieden heen te trekken".³⁴ In ieder geval moesten "[...] buitenlandsche sujet-

³² Geciteerd bij: Kreakels, *Mijnarbeid*, 16-24.

³³ *Limburger Koerier*, 11 december 1911.

³⁴ *Jaarverslag over 1910/1911 van de Limburgse RK Werkliedenbond*, 16-17.

ten, die geheel de streek onveilig maken en [...] mensen, die door hunne revolutionnaire beginselen een gevaar zijn voor de samenleving" worden geweerd.³⁵

De daadwerkelijke oprichting van de beurs liet het algemeen bestuur van de Werkliedenbond over aan het bestuur van zijn District II (de mijnstreek). In de centrale raadsvergadering van 14 januari 1912 nam dit districtsbestuur het besluit tot oprichting van de Arbeidsbeurs voor de Limburgse Mijnstreek.³⁶ Het bestuur zou de beurs zelf gaan beheren. Voor de administratie en andere werkzaamheden werd een bezoldigd secretaris benoemd: Nic. Grootjans, "een van Poels' allereerste en door hem buitengewoon gewaardeerde medewerkers".³⁷

Op 1 februari 1912 begon de beurs haar werkzaamheden in twee lokalen van het kantoor van de Werkliedenbond aan de Stationstraat in Heerlen.

3.5. Samenwerking

In Zuid-Limburg werd van meet af aan getracht de arbeidsbemiddeling over de hele regio uit te breiden. Reeds in het jaar van de oprichting van de Maastrichtse arbeidsbeurs werden er pogingen gedaan tot het stichten van hulpkantoren in andere Limburgse gemeenten, zoals Heerlen. De pogingen strandden op geldgebrek.³⁸ In 1907 werd er een nieuwe poging gedaan toen de Maastrichtse beurs een bedrag van f 25,-- aan een zekere Odekerken ter beschikking stelde als bijdrage aan diens ijveren om in Limburg een net van arbeidsbeurzen op te richten.³⁹

Datzelfde jaar werd door de Haagse arbeidsbeurs een voorstel gelanceerd om te komen tot een "Vereeniging van Nederlandsche Arbeidsbeurzen". Doel was samenwerking tussen verschillende arbeidsbeurzen in den lande tot stand te brengen om op die manier over en weer arbeiders te kunnen plaatsen. Bij de oprichtingsverga-

³⁵ *Limburger Koerier*, 16 december 1911.

³⁶ *Jaarverslag RKWB 1919*, 14-15.

³⁷ Jacobs, *Gouden boek der K.A.B.*, 135.

³⁸ *Jaarverslag AB Maastricht 1910*, 3.

³⁹ G.A.M., *Archief Nafzger*, inv.nr. 47, Notulen van de bestuursvergaderingen van de arbeidsbeurs te Maastricht 1904-1917, Vergadering van 26 feb. 1907.

dering van deze vereniging in 1908 was de Maastrichtse arbeidsbeurs vertegenwoordigd in de persoon van haar voorzitter Jhr. Mr. Ch. Ruys de Beerenbrouck.⁴⁰ De Arbeidsbeurs voor de Limburgse Mijnstreek sloot zich in augustus 1913 bij de vereniging aan.⁴¹

De effectiviteit van de samenwerking tussen de verschillende beurzen was in deze jaren evenwel niet groot. Veel beurzen kampen met dezelfde problemen. Er was gebrek aan personeel en de financiële positie was uiterst zwak. De werkzaamheden die aan een goede samenwerking waren verbonden, konden niet of nauwelijks worden verricht. Er was ook geen centrale, die de onderlinge activiteiten coördineerde. Toch bleken wat samenwerking betreft de Limburgse beurzen gunstig af te steken bij de landelijke praktijk. De Staatscommissie voor de Werkloosheid liet zich in 1914 in zijn eindrapport lovend uit over wat er op dat gebied in Limburg tot stand was gebracht.

Bij de oprichting van de Arbeidsbeurs voor de Limburgsche Mijnstreek stond het bestuur van de Limburgse RK Werkliedenbond van het begin af aan districtsbemiddeling voor de hele mijnstreek voor ogen.⁴² Dit werd ook genoemd als een van de redenen, waarom het niet gewenst was dat de beurs een gemeentelijke instelling zou worden. Er waren in de mijnstreek geen steden die ieder voor zich een eigen arbeidsbeurs konden oprichten. Er was dus een arbeidsbeurs nodig die niet alleen voor Heerlen, maar voor heel de mijnstreek zorgde.⁴³ In de belangrijkste plaatsen, Sittard en Kerkrade werden daarom dépendances ingericht, die voor een deel werden bekostigd uit subsidies die de gemeenteraden beschikbaar stelden. Gezien de ligging van Limburg was het niet verwonderlijk dat er door de arbeidsbeurzen contact werd onderhouden met Belgische en Duitse organisaties. De Maastrichtse arbeidsbeurs stond in contact met de vereniging voor katholieke sociale actie in Mönchen-Gladbach om ook in Duitsland arbeiders te kunnen onderbrengen.⁴⁴ In Oberhausen was een arbeidsbeurs gevestigd voor in Duitsland werk-

⁴⁰ Perry, "Maastrichtsche Arbeidsbeurs", 3-4. Ruys was inmiddels de in 1906 overleden baron Von Geusau opgevolgd.

⁴¹ *Jaarverslag over 1913 van de Arbeidsbeurs voor de Limburgsche Mijnstreek*, 4.

⁴² "Veertig jaar openbare arbeidsbemiddeling in de Mijnstreek." *Gazet van Limburg*, 9 december 1952.

⁴³ *Nieuwe Kerkraadsche Courant*, 4 mei 1912.

⁴⁴ Jansen, "Arbeidsbemiddeling en arbeidsmarkt", 11.

zame Nederlanders. Ook met deze instelling onderhielden de Limburgse arbeidsbeurzen goede contacten.

3.6. Financiën

De Zuidlimburgse arbeidsbeurzen werden, zoals hiervóór beschreven, voorshands beheerd door werkliedenverenigingen. Zij dienden ook voor de financiering van de bemiddelingsinstellingen zorg te dragen. Vooral in de beginjaren was dat een groot probleem. Vrijwel elk jaar moest met een nadelig saldo worden afgesloten. De eerste vijf jaren van zijn bestaan kende de Arbeidsbeurs voor de Limburgse Mijnstreek een tekort van gemiddeld f 675,-- per jaar. In 1917 was de nood zo hoog gestegen - het tekort bedroeg in dat jaar f 1400,-- - dat ernstig rekening werd gehouden met sluiting van de beurs.⁴⁵

Bij de Maastrichtse arbeidsbeurs was de situatie niet anders, zij het minder nijpend. Alleen over de jaren 1909 t/m 1916 staan financiële gegevens ter beschikking. In die periode werd slechts een gering verlies geleden.⁴⁶

Het was zaak voor de beherende instanties op verschillende manieren te proberen de begroting van de beurzen sluitend te krijgen. In de eerste plaats liet men de werkgevers voor de bemiddeling betalen. Bij de oprichting van de Maastrichtse arbeidsbeurs werd in het reglement bepaald dat de bemiddeling voor werkgevers en werknemers gratis zou zijn. Reeds in 1905 werd het betreffende artikel om financiële redenen gewijzigd. Voortaan werd de werkgevers een bedrag van 25 cent in rekening gebracht ter dekking van de onkosten. De Arbeidsbeurs voor de Limburgse Mijnstreek nam deze regeling in 1912 over. Voor werknemers bleef de bemiddeling gratis. De zo verkregen inkomsten waren echter bij lange na niet voldoende om de kosten van de beurs te dekken. De besturen van de beurzen deden dan ook een beroep op de gemeentebesturen en de directies van grote bedrijven om subsidie te verlenen. Dat er van die zijde werd meebetaald aan de onkosten van de arbeidsbeurs,

⁴⁵ *Jaarverslag AB Mijnstreek 1917*, 9.

⁴⁶ G.A.M., *Archief Nafzger*, inv.nr. 49, Stukken betreffende de arbeidsbeurs te Maastricht 1910-1924.

beschouwde men als vanzelfsprekend. Toch bleken slechts de grotere gemeenten daartoe bereid. Maastricht steunde de arbeidsbeurs jaarlijks met een bedrag van f 480,--. Het bestuur van de Werkliedenbond beklagde zich evenwel in zijn verslagen vrijwel jaarlijks over de geringe bereidheid van de gemeentebesturen in de mijnstreek om bij te springen. "Sommige gemeentebesturen schijnen nog weinig doordrongen van het groote belang eener arbeidsbeurs, die vraag en aanbod op de arbeidsmarkt regelt en hierdoor niet alleen voor de arbeiders, maar ook voor de patroons van het hoogste belang is. Dit belang te dienen is voor een openbaar college dat het algemeen welzijn wil behartigen, toch waarlijk wel een gering subsidie waard!"⁴⁷ In 1914 werd alleen van de gemeenten Heerlen, Kerkrade, Schaesberg en Sittard subsidie ontvangen, ten bedrage van in totaal f 575,--.⁴⁸ Regelmatig werden gemeentebesturen aangeschreven. Het resultaat was bedroevend. Alleen Voerendaal, Amstenrade en Spaubeek reageerden positief. Hun bijdrage was echter niet meer dan een druppel op een gloeiende plaat: de drie gemeenten droegen in totaal f 38,85 bij.⁴⁹ De gemeente Kerkrade besloot zelfs de subsidie te halveren tot een bedrag van f 50,--.

Ook de mijndirecties gaven subsidie. Tot 1914 fourneerden de Staatsmijnen jaarlijks f 250,--. Zoals nog zal worden uiteengezet, werd die bijdrage in dat jaar op last van de minister stopgezet. Vanaf 1916 steunde de directie van de mijn Laura en Vereeniging de beurs met f 100,--.

De subsidies dekten samen niet meer dan een derde van de onkosten van de beurs. De rest moest ergens anders vandaan komen. De bouwgrondmaatschappij "Tijdig" heeft hierbij een belangrijke rol gespeeld. "Tijdig" werd in 1915 door dr. Poels opgericht om in de mijnstreek grondspeculatie ten nadele van de volkshuisvesting tegen te gaan.⁵⁰ De maatschappij kocht gronden die voor woningbouw werden bestemd. Hiertoe werd samengewerkt met "Ons Limburg", een centrale van bouwverenigingen. De door "Tijdig" gemaakte

⁴⁷ *Jaarverslag RKWB 1914-1915*, 8-9.

⁴⁸ *Jaarverslag AB Mijnstreek 1914*, 4.

⁴⁹ *Historisch Archief GAB Oostelijke Mijnstreek te Heerlen*, inv.nr. 07.23, vergaderingen (bestuursvergadering), vergaderingen dd. 17 juni 1915, 4 maart 1916 en 25 feb. 1917.

⁵⁰ Remigius Dieteren O.F.M., *Grondbeleid en volkshuisvesting in de Mijnstreek; N.V. Bouwgrondmaatschappij Tijdig 1913-1963*. (Assen 1964) 35-52.

winst werd via "Ons Limburg" voor een zeer groot gedeelte gebruikt voor de subsidiëring van projecten in het kader van de katholieke sociale beweging, waaronder de arbeidsbeurs. Tot 1920 werd circa 60% van de kosten van de arbeidsbeurs via "Tijdig" en "Ons Limburg" gedekt. Alleen door die steun kon de arbeidsbeurs in de mijnstreek blijven voortbestaan.⁵¹ Pas in de jaren twintig kwam de arbeidsbeurs haar financiële problemen te boven.⁵²

3.7. Werkwijze en eerste resultaten

De werkwijze en de nauw daarmee samenhangende resultaten werden in de beginjaren negatief beïnvloed door het vrijwel chronische tekort aan geld, waarmee de beurzen kampten. Niet alleen kon er ten gevolge van de financiële moeilijkheden onvoldoende personeel worden aangetrokken, het maken van adequate publiciteit was voor de jonge instellingen evenmin mogelijk.

Tot 1917 was er geen ander personeel bij de beurzen werkzaam dan de directeur. Voor hulpkrachten was geen geld. De directeur van de Maastrichtse beurs was zelfs slechts parttime aangesteld. Zijn collega aan de beurs in Heerlen kon zich weliswaar voltijds aan zijn bemiddelingstaak wijden, maar hij moest tweemaal per week naar Sittard en naar Kerkrade om daar de bijkantoren te bemannen. Op die momenten was het hoofdkantoor in Heerlen gesloten.⁵³ Ongelukkigigerwijs was er vooral in de beginperiode veel werk aan de winkel. Arbeidsbeurzen waren nieuwe instellingen; het was dus noodzakelijk deze noviteit onder de aandacht van het publiek te brengen. Vooral was het belangrijk de werkgevers te interesseren. Dat was geen eenvoudige opgave, want er bestond in deze kringen nogal wat kritiek op de beurzen (zie 3.8). De directeurs reisden dan ook stad en land af, meestal per dienstfiets, om werkgevers te overtuigen van het nut van arbeidsbemiddeling. Ook veel arbeiders moesten worden gewonnen om zich bij de beurs te laten inschrijven. Vooral in Maastricht was dat het geval. Hier was de beurs

⁵¹ Jacobs, *Gouden boek der K.A.B.*, 135.

⁵² H.A.GAB O.M., Notulen jaarvergadering 1924.

⁵³ *Jaarverslag AB Mijnstreek 1913*, 5. De zitting in Kerkrade werd op vrijdagochtend gehouden in het Patronaatsgebouw, in Sittard op dinsdagmiddag aan de Begijnenhofstraat.

namelijk gevestigd in hetzelfde gebouw (De Stuers) waar ook een aantal liefdadige instellingen kantoor hield. Dit kon misverstanden wekken, want "werkzoekenden en leegloopers, bedeeden en allerlei maatschappelijke schipbreukelingen" moesten door dezelfde ingang het gebouw betreden.⁵⁴ Bovendien was de privacy in de burelen van de beurs minimaal. Werkzoekenden en patroons die personeel kwamen vragen werden allen in dezelfde ruimte ontvangen. Het was dan ook al een hele vooruitgang toen er een wachtkamer werd gecreëerd door het aanbrengen van een tussenwandje met een loket.⁵⁵

Ook nog op andere manieren trachtte men het werk van de arbeidsbeurzen bekend te maken. Zo richtte het bestuur van de Arbeidsbeurs voor de Limburgse Mijnstreek een schrijven aan de verschillende diocesane werkliedenorganisaties waarin zij werden verzocht werkzoekende R.K. arbeiders naar de arbeidsbeurs te verwijzen.⁵⁶ Speciaal voor arbeiders van buiten de regio werd een brochure samengesteld met informatie over de arbeidsvoorwaarden in de mijnstreek.

In de praktijk beperkte de bemiddeling zich in de beginjaren noodgedwongen tot niet veel meer dan het registreren van werkzoekenden en vacatures. Hoe de beursleiding te werk ging kan worden afgeleid uit de reglementen. Het Maastrichtse reglement uit 1904 werd acht jaar later vrijwel letterlijk door de arbeidsbeurs in de mijnstreek overgenomen.

De eerste jaren werden zowel het aanbod van werkzoekenden als de vraag van werkgevers, naar beroepsgroepen geordend, op lijsten ingeschreven. Van de werkzoekenden werd, behalve de personalia en het beroep, ook nog het verlangd loon en de vroegere werkgever(s) vermeld. Van de werkgevers die personeel vroegen noteerde men de aard van het werk en de belangrijkste arbeidsvoorwaarden. Inschrijvingen van zowel werkzoekenden als werkgevers waren twee weken geldig. Daarna verviel de inschrijving, al kon deze wel worden verlengd.

Wanneer personeel werd gevraagd in een beroep waarvoor kandidaten stonden ingeschreven, kregen dezen van de arbeidsbeurs be-

⁵⁴ Perry, "Maastrichtsche Arbeidsbeurs", 3.

⁵⁵ *Jaarverslag AB Maastricht 1913-1917*, 4.

⁵⁶ *Limburger Koerier*, 16 december 1911.

richt. Hierbij werd de volgorde van inschrijving aangehouden, met de restrictie dat gezinshoofden vóór ongehuwden gingen. De eerstvermelde werkzoekende kreeg op de beurs een kaart met het adres van de werkgever en werd dan geacht zich zo snel mogelijk bij hem te melden. Wanneer de werkgever de arbeider in dienst nam, moest hij dat op de kaart vermelden en die aan de arbeidsbeurs retourneren. Was de door de beurs gezonden arbeider in de ogen van de werkgever niet geschikt dan werd ook dat op de kaart vermeld en stuurde de arbeidsbeurs de volgende van de lijst.

Lijsten met aanvragen en aanbiedingen werden bij de arbeidsbeurs zelf, maar ook op centrale plaatsen in de steden en dorpen aangeplakt. Als de kas het toeliet verschenen deze overzichten bovendien eenmaal per week in de regionale pers.

De tabellen 20 t/m 22 (bijlage) leren dat de mate waarin werkgevers en werknemers in Maastricht en in de mijnstreek van de beurzen gebruik maakten nogal van elkaar verschilde. De aantallen inschrijvingen, aanvragen en plaatsingen in de beginjaren van de Maastrichtse beurs stellen nauwelijks iets voor. Tot en met 1912 schreven zich dagelijks één à twee werkzoekenden in, waarvan er om de twee à drie dagen één werd geplaatst. Het aantal aanvragen van werkgeverskant was al even bedroevend, gemiddeld nog niet één per dag. Een gedeeltelijke verklaring voor de weinig spectaculaire resultaten was zeker gelegen in de hierboven gesignaleerde weinig rooskleurige financiële situatie, die een efficiënte bemiddeling vrijwel onmogelijk maakte. Maar hoe is de snelle toename van de bemiddelingsactiviteiten na 1912 dan te verklaren? De financiële toestand van de beurs was toen zeker niet verbeterd. Een stijging van de werkloosheid die meer werkzoekenden zich tot de arbeidsbeurs deed wenden is evenmin als oorzaak van de toenemende activiteiten te beschouwen. De jaren onmiddellijk voorafgaand aan de eerste wereldoorlog waren economisch gezien niet slecht. Het tegelijkertijd toegenomen aantal aanvragen en plaatsingen wijst zeker niet in de richting van een toegenomen werkloosheid. De verklaring dient dan ook elders gezocht te worden.

Wilde arbeidsbemiddeling succesvol zijn, dan moest, gegeven de structureel ruime arbeidsmarkt in de stad, ook werkgelegenheid buiten Maastricht worden opgespoord. De zogenaamde intercommunale bemiddeling, de bemiddeling van arbeiders buiten de woonplaats, was in de beginjaren van de Maastrichtse arbeidsbeurs

echter weinig ontwikkeld. In 1911 werden er op een totaal van 168 plaatsingen slechts 24 arbeiders (14,3%) buiten Maastricht bemiddeld.⁵⁷ Dit veranderde na 1912. Dankzij de inzet van de beursdirectie werden er in toenemende mate arbeiders buiten de eigen gemeente geplaatst. H.J. Perry, sinds 1913 directeur van de Maastrichtse arbeidsbeurs, was zeer actief in het leggen van contacten met werkgevers in binnen- en buitenland teneinde Maastrichtse arbeiders in hun bedrijven geplaatst te krijgen. Door zijn bemiddeling werden vanuit Maastricht arbeidskrachten geplaatst in Aken, Beek, Eindhoven, Eijsden, Heer, Heerlen, Hulsberg, Luik, Reijmerstok, Sittard, Valkenburg, Venlo, Visé en Tilburg. In de jaren 1914 en 1915 wist hij 429 plaatsingen buiten de stad te bewerken, 54% van alle plaatsingen.⁵⁸

Het toenemend succes van de bemiddelingsactiviteiten leidde tot een stijging van het aantal inschrijvingen. Blijkbaar zagen steeds meer werklozen in, dat arbeidsbemiddeling een goed hulpmiddel kon zijn bij het vinden van een baan.

Dit alles neemt niet weg dat de animo om zich voor personeel tot de beurs te wenden bij veel werkgevers niet groot was. Ten dele was dat terug te voeren op een zeker wantrouwen jegens de beurs. Bovendien had het bedrijfsleven de arbeidsbemiddelaars niet nodig.⁵⁹ Uit tabel 23 blijkt dat de dominante aardewerkindustrie zéér weinig van de beurs gebruik maakte. De Maastrichtse grootbedrijven waren nauwelijks gemechaniseerd. Ze konden volstaan met ongeschoolde arbeiders. Om die aan te trekken had men geen arbeidsbeurs nodig. Ze waren in Maastricht in overvloed aanwezig en ze meldden zich wel aan de poort.

De arbeidsbeurs voor de Limburgse mijnstreek verrichtte haar activiteiten in een geheel andere situatie. In tegenstelling tot Maastricht was er in de mijnstreek een overvloed aan werk. De beurs zag zich geplaatst voor de opgave werkkrachten voor de mijnindustrie te werven. Het aantal inschrijvingen steeg fors, evenals het aantal vacatures en plaatsingen. In 1913 meldde het jaarverslag van de Limburgse RK Werkliedenbond dat de arbeidsbeurs voor de mijnstreek het hoogste plaatsingspercentage in het land had. Het

⁵⁷ *Jaarverslag AB Maastricht 1911*, 4.

⁵⁸ Jansen, "Arbeidsbemiddeling en arbeidsmarkt", 12-13.

⁵⁹ *ibidem*, 17.

voegde daar eerlijkheidshalve wel aan toe dat dit resultaat te danken was aan de ruime werkgelegenheid in de regio. Desondanks bleef het aantal door de beurs geplaatsten gering in vergelijking met het totale aantal nieuwe arbeiders in de mijnstreek. Een enkel voorbeeld moge dit verduidelijken. In 1913 lieten zich 288 mijnwerkers bij de beurs inschrijven. In datzelfde jaar bedroeg het aantal mijnwerkers, dat door de gezamenlijke Limburgse mijnen werd aangenomen niet minder dan 6762.⁶⁰ Zelfs als we aannemen dat een aantal ongeschoolde arbeiders eveneens in de mijnen werd geplaatst, is duidelijk dat verreweg de meeste werkzoekenden zich rechtstreeks bij de mijnzetels meldden.

Doordat de mijnen zaten te springen om geschoold personeel was de beurs voor deze categorie arbeiders overbodig. Het aantal bij de beurs ingeschreven houwens en leerhouwers was klein. Alleen geschoolde Nederlandse mijnwerkers die voorheen in Duitse mijnen hadden gewerkt maakten van de arbeidsbeurs gebruik om in hun vaderland terug te keren.⁶¹

De aantrekkingskracht van de mijnstreek blijkt duidelijk uit de herkomst van de ingeschrevenen bij de beurs. In 1914 waren zij afkomstig uit niet minder dan 209 verschillende plaatsen. Toch waren de meesten van hen uit de regio Zuid-Limburg afkomstig. Het percentage ingeschrevenen dat niet uit de regio afkomstig was bedroeg in de jaren vóór de eerste wereldoorlog 15 à 20% van het totaal.⁶² De doelstelling via de beurs controle op de immigranten uit te oefenen en ongewenste elementen te weren kan slechts zeer ten dele zijn bereikt. Van de mijndirecties viel hierbij in de beginjaren niet veel steun te verwachten. Zij zaten voortdurend verlegen om arbeidskrachten die de beurs niet kon leveren en waren gedwongen hun personeel te betrekken uit de groepen arbeiders die zich rechtstreeks bij de mijnen aanmeldden, ja zelfs speciale wervingsagenten naar buitenlandse mijngebieden te sturen.

Tenslotte dient nog gewezen op het opvallend hoge percentage huispersoneel dat bij de arbeidsbeurs voor de mijnstreek stond ingeschreven. Het waren voornamelijk ongehuwde dochters uit gezinnen van geïmmigreerde mijnwerkers, die een baantje als

⁶⁰ Kreukels, *Mijnarbeid*, 68-69.

⁶¹ *Jaarverslag AB Mijnstreek 1913*, 6.

⁶² *Jaarverslagen AB Mijnstreek 1913 en 1914*.

dienstmeisje zochten. In de jaren twintig en dertig leidde dit grote aanbod tot speciale maatregelen van de arbeidsbeurzen ten aanzien van vrouwenbemiddeling. In het volgende hoofdstuk zullen die worden besproken.

3.8. *Kritiek*

De Zuidlimburgse arbeidsbeurzen werden opgericht en beheerd door katholieke werkliedenorganisaties. Een echt objectieve arbeidsbemiddeling was hierdoor vrijwel onmogelijk. Reeds spoedig bleek dat de beurzen doelstellingen nastreefden die op gespannen voet stonden met het wezen van arbeidsbemiddeling. De werkliedenverenigingen hadden de neiging om de belangen van de werkzoekende voorop te stellen. Bovendien waren de arbeidsbeurzen onderdeel van de katholieke sociale beweging. Het oplossen van maatschappelijke problemen had er voorrang. Dit betekende dat de economische functie van arbeidsbemiddeling, het bedrijfsleven te voorzien van gekwalificeerde arbeidskrachten, op de tweede plaats kwam. Van werkgeverskant stond men zeker niet te springen om de diensten van de beurzen. De directeur van de Maastrichtse arbeidsbeurs beklagde zich regelmatig over de geringe bereidheid van de patroons hun personeel via de beurs te betrekken. Alleen als alle andere manieren om aan werkkrachten te komen op niets waren uitgelopen, deed men een beroep op het bemiddelingskantoor.⁶³

In de mijnstreek bestond bij veel werkgevers eveneens wantrouwen ten aanzien van de arbeidsbeurs. Woordvoerder van deze oppositie was mr. A. Haex, lid van de directie van de Oranje-Nassaumijnen en lid van de Heerlense gemeenteraad. De kritiek van Haex richtte zich met name tegen de voorwaarden die de Arbeidsbeurs voor de Limburgsche Mijnstreek voor bemiddeling stelde als uitvloeisel van haar doelstelling "slechte elementen" uit de regio te weren. Wie zich als werkzoekende wilde laten inschrijven diende een bewijs van goed gedrag over te leggen. Dit document kon worden afgegeven door het bestuur of de geestelijk adviseur van een plaatselijke rooms-katholieke of christelijke vereniging, of waar dergelijke organisaties niet bestonden, door een rooms-katholiek of protestants

⁶³ *Jaarverslag AB Maastricht 1910*, 6.

geestelijke.⁶⁴ Haex was van oordeel dat de arbeidsbeurs zou "gaan maken eene selectie, eene scheiding tusschen schapen en bokken; alleen de schapen zal zij aan werk helpen, de bokken daarentegen weeren".⁶⁵ Dat deze scheiding op verantwoorde wijze zou geschieden, betwijfelde hij sterk. De initiatiefnemers van de arbeidsbeurs hamerden volgens hem te veel op het katholiek houden van de mijnstreek en het weren van andersdenkende, maar overigens betrouwbare en bruikbare arbeiders. Haex was zeker geen voorstander van een ongecontroleerde intocht van vreemde arbeiders. Hij zag die controle echter als een taak van de politie, bij voorkeur de mijnpolitie, die hij grotendeels zelf controleerde. De arbeidsbeurs moest zich beperken tot de zuivere arbeidsbemiddeling. Het liefst zag hij de arbeidsbeurs in handen van de gemeente. Een meer objectieve bemiddeling zou daarmee worden bevorderd. De kwestie van het eventueel overnemen van de beurs door de gemeente werd in de vergadering van 19 april 1912 in de gemeenteraad van Heerlen besproken. Het College presenteerde een preadvies, waarin werd afgeraden de beurs over te nemen. De kosten zouden te hoog zijn voor de gemeente. Bovendien waren B. en W. van mening dat de bestaande arbeidsbeurs voldeed.⁶⁶

Haex' interventie had voor de arbeidsbeurs niettemin ernstige gevolgen. Op grond van zijn argumenten tegen de eenzijdige aanpak van de arbeidsbeurs, besloot de gemeenteraad van Heerlen in zijn vergadering van 7 juni 1912 een aanvraag van de arbeidsbeurs om subsidie af te wijzen.⁶⁷

Het bestuur van de Werkliedenbond trachtte aan de kritiek van de werkgevers tegemoet te komen door de arbeidsbeurs een eigen bestuur te geven. Men nam aan dat de kritiek van Haex voor een deel terug te voeren was op de ontstemming in werkgeverskringen over het feit dat ze geen zeggenschap hadden in het bestuur.⁶⁸ In het nieuwe bestuur zouden twee werkgevers, samen met twee werknemers en een onpartijdige voorzitter zitten. In de bestuursvergadering van 11 mei 1913 werd daartoe het besluit genomen.⁶⁹ De

⁶⁴ *Nieuwe Kerkraadsche Courant*, 20 april 1912.

⁶⁵ Geciteerd bij: Dieteren, *Mens en mijn*, 93.

⁶⁶ *Nieuwe Kerkraadsche Courant*, 20 april 1912.

⁶⁷ Dieteren, *Mens en mijn*, 93.

⁶⁸ *Nieuwe Kerkraadsche Courant*, 4 mei 1912.

⁶⁹ *Jaarverslag RKWB 1919*, 15.

invloed van de werkliedenbond op de beurs bleef desondanks groot: de benoeming van de bestuursleden van de beurs zou door het bestuur van de bond geschieden en Poels werd tot voorzitter benoemd, een functie die hij tot 1932 bleef vervullen.

De kwestie van de objectiviteit van de Arbeidsbeurs voor de Limburgse Mijnstreek bleef slepen. Een jaar later belandde de beurs hierover in een nieuw conflict. Deze keer was de tegenspeler de rijksoverheid. Sinds de oprichting ontving de arbeidsbeurs jaarlijks een subsidie van de Staatsmijnen. In 1914 vroeg minister Treub van Landbouw, Nijverheid en Handel, alvorens met de subsidie in te stemmen, aan het bestuur van de arbeidsbeurs welke eisen er aan arbeiders werden gesteld om voor bemiddeling in aanmerking te komen. In concreto ging het om de vraag of de beurs ook arbeiders met SDAP-sympathieën wilde bemiddelen. Na enig aandringen en enkele brieven over en weer verklaarde het bestuur van de beurs daartoe niet bereid te zijn. "De invloed, die de van elders komende - van hun ideeën en praktijken op propaganda beluste - aanhangers der S.D.A.P. trachten uit te oefenen op de arbeidersbevolking van Zuid-Limburg, is van zulk een aard, dat wij het importeeren van deze verklaarde vijanden onzer godsdienstige en sociale instellingen aan anderen moeten overlaten."⁷⁰ Het bestuur realiseerde zich dat zijn standpunt het einde van de subsidie van de Staatsmijnen betekende. Inderdaad werd de subsidie op last van minister Treub ingetrokken.⁷¹

Deze kwestie toonde nog eens aan dat het bestuur van de beurs zich onwrikbaar toonde, waar het ging om het handhaven van het principe geen enkele concessie te doen die kon leiden tot toename van het socialistische element in de mijnstreek. Deze halstarrigheid leidde er in de jaren twintig toe, dat op pogingen van de overheid om de beurs in de mijnstreek over te nemen afwijzend werd gereageerd.

⁷⁰ Brief van het bestuur van de arbeidsbeurs aan de directie van de Staatsmijnen, dd. 30 maart 1914. De hele correspondentie inzake deze kwestie is opgenomen in: *Jaarverslag RKWB 1914/1915*, 9-13.

⁷¹ *Jaarverslag AB Mijnstreek 1914*, 4-5.

Bij de wed. HANSSEN,
aan het Adres-Kantoor, Kleine-Gracht,
n°. 1697,

Zijn te bekomen voor de maand April aanstaande :
Werkdochters, Kameniers, Keukenmeiden, Werkmeiden,
Koeppers, Knechts, enz.

Zij recommandeert zich in de gunst van het geëerd publiek
en belooft eene prompte bediening. (10)

Advertentie van een zogenaamde besteedster in het "Aankondigingsblad der Provincie Limburg" van zondag 8 januari 1837.

ADRES-KANTOOR
bij Jufvrouw DAENEN,
WITMAKERSTRAAT.

Meubel-Verkoopen.

Advertentie van een zogenaamde besteedster in "Le Courrier de la Meuse" van 7 april 1869.

REGLEMENT
VOOR DE
ARBEIDSBEURS
TE
MAASTRICHT.

MAASTRICHT,
BOOSTEN & STOLS.

1904.

Reglement voor de Arbeidsbeurs te Maastricht, 1904.

Bij Sphinx werkten zeer grote aantallen arbeiders. Nimmer werd er één via de Arbeidsbeurs gewonnen.

Interieur van de Maasrictse Arbeidsbeurs rond 1909.

4. Districtsbeurzen, 1916-1941

4.1. *Overheidsbemoeienis*

De rijksoverheid, die zich tot dan toe niet met arbeidsbemiddeling had bemoeid, begon in het tweede decennium van deze eeuw meer belangstelling te krijgen. In 1909 had de regering bij Koninklijk Besluit een Staatscommissie voor de Werkloosheid ingesteld. De taak van deze commissie was te onderzoeken wat de regering kon bijdragen aan de bestrijding van de werkloosheid. Vijf jaar later kwam de commissie met haar eindrapport, waarin arbeidsbemiddeling als een van de instrumenten ter bestrijding van de werkloosheid werd aanbevolen. Werklozen konden via de arbeidsbeurzen versneld aan een baan worden geholpen. Een bijkomend voordeel zou bovendien zijn dat de bemiddelingsinstellingen de arbeidsmarkt konden versoepelen, doordat ze als het ware een reservoir van arbeidskrachten zouden vormen, waaruit werkgevers konden putten. Bovendien wees de Staatscommissie op het grote belang van het opstellen van een goede werkloosheidsstatistiek. De arbeidsbeurzen dienden de gegevens daartoe te leveren aan het Centraal Bureau voor de Statistiek. Om een zo betrouwbaar mogelijk beeld van de werkloosheid te krijgen dienden alle werklozen zich bij de arbeidsbeurzen te laten inschrijven, op straffe van verlies van uitkering. Voor het eerst wordt hier van overheidswege een koppeling gemaakt tussen arbeidsbemiddeling, sociale zekerheid en werkloosheidsstatistiek.¹

De snel toenemende werkloosheid ten gevolge van het uitbreken van de eerste wereldoorlog droeg er toe bij dat de regering in snel tempo de adviezen van de Staatscommissie opvolgde. Reeds in 1914 werd bij Koninklijk Besluit de Centrale Rijks Arbeidsbeurs als tijdelijke rijksinstelling opgericht. Twee jaar later werd deze dienst samengevoegd met de Dienst Werkloosheidsverzekering tot de Rijksdienst der Werkloosheidsverzekering en Arbeidsbemiddeling, die in 1917 een permanent karakter kreeg. De Rijksdienst deelde het land in 30 districten in, vanwege de bestaande 25 gemeentelijke en 5 particuliere arbeidsbeurzen. Deze beurzen werden districtsbeurzen en dienden er zorg voor te dragen dat in alle in haar district

¹ Hoffius en Vriend, *Openbare arbeidsbemiddeling*, 30-31.

liggende gemeenten een plaatselijke arbeidsbeurs werd opgericht of in ieder geval een arbeidsbemiddelaar werd aangesteld. Deze zogenaamde correspondentschappen dienden van hun activiteiten periodiek verslag uit te brengen aan de districtsbeurzen.² In Zuid-Limburg werden de beurzen van Maastricht en van Heerlen tot districtsbeurs gepromoveerd. Verder werden in beide districten in totaal 56 correspondentschappen opgericht. Alleen in Sittard en in Kerkrade kwamen vóór de tweede wereldoorlog gemeentelijke arbeidsbeurzen tot stand, de overige gemeenten kregen slechts een part-time arbeidsbemiddelaar ter beschikking. Niet zelden was het de burgemeester of de gemeentesecretaris, die zich met deze taak belastte. Ook treffen we wel de plaatselijke bloemist, fietsemaker of onderwijzer als agent voor de arbeidsbemiddeling aan.

In 1928 werd in verband met de industrialisatie van de westelijke mijnstreek het district Heerlen in twee stukken opgedeeld. De arbeidsbeurs van Sittard werd aangewezen als derde Zuidlimburgse districtsbeurs.

De doorgevoerde organisatie van rijkswege was echter vooralsnog zonder juridische basis. Die kwam eerst tot stand in de Arbeidsbemiddelingswet van 1930, die op 1 januari 1932 in werking trad.³

4.2. Particulier of openbaar?

Wilden arbeidsbeurzen efficiënt werken, dan dienden ze volgens de overheid aan een drietal eisen te voldoen: ze moesten paritair worden bestuurd door werknemers en werkgevers samen, ze moesten openbaar zijn en hun diensten gratis aanbieden. Dit betekende dat men ervan uitging dat de arbeidsbeurzen gemeentelijke instellingen moesten zijn of dit zo spoedig mogelijk worden. Als overgangsmaatregel zouden de bestaande particuliere beurzen, zoals in Zuid-Limburg, middels een vergunning gelijkgesteld worden met gemeentelijke beurzen. De overheid verwachtte echter dat de particuliere beurzen binnen afzienbare tijd door de gemeentebesturen zouden worden overgenomen. Men richtte zich dan ook tot de

² *ibidem*, 25-28

³ *ibidem*, 37-46.

betrokken gemeentebesturen om te polsen in hoeverre zij tot overname van de beurzen bereid waren.

In Maastricht hadden de pogingen van de rijksoverheid bijna onmiddellijk succes. Het Maastrichtse gemeentebestuur was bereid de beurs over te nemen. Financiële motieven hebben hierbij een zeer belangrijke rol gespeeld.⁴ Als districtsbeurs kreeg de instelling een bijdrage van het Rijk, die echter afhankelijk was van de mate waarin de gemeenten in het district in de kosten bijdroegen. Het lukte het bestuur van de Maastrichtse beurs niet, de betreffende gemeentebesturen tot enige bijdrage in de kosten te bewegen. Daardoor was de rijksbijdrage gering en draaide in de praktijk de gemeente Maastricht voor de kosten op. Door nu de beurs over te nemen, hoopte het gemeentebestuur te kunnen bezuinigen, te meer omdat de rijksbijdrage voor gemeentelijke beurzen hoger was dan voor particuliere.

Tevens speelde de gedachte een rol, dat een gemeentelijke beurs de controlerende taak ten aanzien van de werkloosheidsuitkeringen op een meer nauwgezette manier zou uitvoeren, waardoor er in minder gevallen ten onrechte steun zou worden uitgekeerd. Ook dit zou de gemeente geld besparen.

Het bestuur van de beurs was, in verband met de slechte financiële toestand waarin de instelling verkeerde, graag tot overdracht aan de gemeente bereid.⁵ In januari 1918 werd de Maastrichtse beurs een gemeentelijke instelling.

In Heerlen verliep de overname minder vlot. Reeds in de tijd dat de rijksoverheid nog nauwelijks interesse toonde voor de arbeidsbemiddeling was in Heerlen de kwestie overname van de beurs in de gemeenteraad ter sprake gekomen. De overname ging toe niet door, omdat beide partijen daar grote bezwaren tegen hadden: de gemeente vond het te duur, gelet op de zeer wankelende financiële basis van de beurs; het bestuur van de RK Werkliedenbond wilde de beurs niet uit handen geven, omdat de katholieke sociale beweging dan een middel tot sociale controle zou kwijtraken. In de jaren twintig drong het departement regelmatig bij het bestuur van de beurs aan op overdracht van de instelling aan de gemeente. Het bestuur bleef

⁴ Jansen, "Arbeidsbemiddeling en arbeidsmarkt", 20-21.

⁵ G.A.M., Archief *Secretarie*, inv.nr. XX, Dienst Werkloosheidsverzekering en Arbeidsbemiddeling, Brief d.d. 3 nov. 1917 van Bestuur Arbeidsbeurs.

daar echter afwijzend tegenover staan. Men toonde zich tevreden met de "schitterende resultaten" van de beurs en vond niet dat er goede argumenten waren om afstand van de instelling te doen.⁶ Het inwerkingtreden van de Arbeidsbemiddelingswet 1930 betekende evenwel dat de beurs overgedragen moest worden. In de gemeenteraadsvergadering van 23 mei 1932 werd besloten dat de gemeente Heerlen de beurs voortaan zou gaan beheren. Het besluit ging met terugwerkende kracht in op 1 januari 1932.⁷ De nieuwe gemeentelijke instelling betrok een aantal kantoren in het Gemeentelijk Administratiegebouw aan de Geleenstraat.

Op dat moment was de districtsarbeidsbeurs te Sittard reeds een gemeentelijke instelling. Net zoals in Heerlen was hier de overdracht zo lang mogelijk door zowel de gemeente als het bestuur van de particuliere arbeidsbeurs tegengehouden. Reeds in 1919 kwam in de gemeenteraad van Sittard de eventuele oprichting van een correspondentschap van gemeentewege ter sprake. Het College van B en W diende ter zake een pre-advies in, omdat de minister te kennen had gegeven de oprichting van een correspondentschap of een arbeidsbeurs in Sittard wenselijk te achten.⁸ Nu kende Sittard al een dépendance van de Arbeidsbeurs voor de Limburgse Mijnstreek, waar de directeur elke dinsdagmiddag zitting hield. De werkzaamheden bij de Sittardse vestiging breidden zich echter dusdanig uit, dat een meer permanente aanwezigheid van een beambte wenselijk was. Bovendien was de verwachting dat de Staatsmijn Maurits, waarvoor de voorbereidende werkzaamheden in 1915 waren gestart, een grote stroom arbeiders naar Sittard en omgeving zou lokken.

De raad ging in principe accoord met het voorstel, dat de aanstelling van een correspondent voor drie zittingen per week tegen een vergoeding van f 1,50 per zitting behelsde. Voordat echter tot oprichting van het correspondentschap werd overgegaan, bereikte de raad een verzoek van de RK Werkliedenvereniging St. Rosa - de plaatselijke afdeling van de RK Werkliedenbond - om financiële steun ten einde een volledige arbeidsbeurs op te richten.⁹ De raad

⁶ *Jaarverslag RKWB 1921*, 20.

⁷ *Jaarverslag AB Heerlen 1932*, 1.

⁸ G.A.S., Notulen vergadering van den Raad der gemeente Sittard, d.d. 26 mei 1919.

⁹ Notulen raad, d.d. 9 juli 1919.

besloot in zijn vergadering van 23 december 1919 de inmiddels gestarte particuliere arbeidsbeurs een subsidie van f 750,- per jaar te verlenen. De beurs bleef een correspondentschap van de districtsbeurs te Heerlen.

Lang kon het zo niet doorgaan. De voortgaande industrialisatie van de westelijke mijnstreek maakte weldra uitbreiding van de Sittardse arbeidsbeurs noodzakelijk. De aalmoezenier van sociale werken te Sittard, M. Grijs, sprak in 1924 reeds de verwachting uit, dat de beurs spoedig door de regering als districtsarbeidsbeurs zou worden aangewezen.¹⁰ Inderdaad ontving het College van B en W in augustus 1926 een brief van de minister van Arbeid, Handel en Nijverheid, waarin hij dit voornemen uitsprak, en tevens het gemeentebestuur in overweging gaf die beurs tot een gemeentelijke instelling te maken. In september van dat jaar kwam het College in de gemeenteraad met een voorstel tot de oprichting van een districtsarbeidsbeurs van gemeentewege. De gemeenteraad nam het voorstel niet voetstoots over. Er werd stevig gedebatteerd over de wenselijkheid van een gemeentebeurs. Het nut van een dergelijke instelling werd in het algemeen zeker ingezien, maar er was toch al een particuliere arbeidsbeurs? Vooral de kosten van een beurs, die per jaar op f 3900,- werden geraamd, waren in de ogen van een aantal raadsleden te hoog. Desondanks besloot de raad op 30 september 1926 met de oprichting van een beurs accoord te gaan. Wanneer de gemeentebeurs ook districtsbeurs werd, zou het rijk de helft van de kosten dragen. Wat ook zwaar meetelde was de angst dat de districtsbeurs in Geleen terecht zou komen als Sittard niet tot oprichting zou overgaan. Daardoor zou de centrumfunctie van Sittard in de westelijke mijnstreek, die toch al een slag was toegebracht door de mijnzetel Maurits in Geleen-Lutterade te situeren, nog verder worden aangetast. Een dergelijke ontwikkeling was volgens de Sittardse bestuurders zeer ongewenst, met name ook voor de Sittardse arbeiders. "We zouden het toch zeker niet op prijs stellen indien onze Sittardsche menschen naar eene beurs buiten Sittard moesten gaan", aldus burgemeester Gijzels, het standpunt van B en W verdedigend.¹¹

¹⁰ *De Limburger*, 7 mei 1924.

¹¹ Notulen raad, d.d. 3 sept. 1926.

Toch duurde het nog meer dan een jaar voordat de gemeentelijke en districtsarbeidsbeurs Sittard met haar werkzaamheden begon. In de gemeenteraadsvergadering van 27 juni 1927 werd G. Janssen tot directeur aangesteld. Op 1 februari 1928 opende de nieuwe instelling haar deuren. De arbeidsbeurs betrof enkele kantoren in het stadhuis. Reeds spoedig werd begonnen met de bouw van een nieuwe huisvesting voor de beurs. Begin 1932 kon een nieuw gebouw aan de Nieuwstraat, hoek Rosmolenstraat worden betrokken.

In de praktijk veranderde nauwelijks iets wanneer een beurs een gemeentelijke instelling werd. Als beherende instantie werd een Commissie van Toezicht ingesteld, waarin werkgevers en werknemers zitting hadden onder voorzitterschap van de wethouder van Sociale Zaken. Het zittende personeel werd overgenomen en de bemiddelingsactiviteiten gingen op de oude voet voort.

4.3. Arbeidsbemiddeling en arbeidsmarkt

Zoals uit de tabellen 20 t/m 22 blijkt, namen de activiteiten van de arbeidsbeurzen na 1916 aanmerkelijk toe. De verplichting die aan werklozen werd opgelegd om zich bij de beurzen te melden was een van de oorzaken van de stijging van het aantal inschrijvingen. Echter ook de toegenomen bekendheid van de bemiddelingsinstellingen maakte dat steeds meer personen via de arbeidsbeurzen een baan probeerden te vinden.

Ten einde de vraag naar arbeidskrachten via de beurzen te stimuleren, had de Staatscommissie voor de Werkloosheid in haar rapport gepleit voor het nemen van maatregelen om het imago van de bemiddelingsinstellingen bij de werkgevers te verbeteren. We hebben gezien dat de besturen en de directies van de Zuidlimburgse arbeidsbeurzen daar al vóór de eerste wereldoorlog actief mee bezig waren. Men ging op de ingeslagen weg voort. De registratie van de aanvragen en inschrijvingen werd gewijzigd en geschiedde voortaan op een meer efficiënte manier door middel van een kaartstelsel. Dit maakte een meer effectieve bemiddelingswijze mogelijk. Niet langer hanteerde men de volgorde van inschrijving, maar men ging er toe over te werken volgens het principe van "the right man at the right place", wat inhield dat de beursleiding een soort

voorselectie maakte van werkzoekenden die het beste voldeden aan de eisen die een werkgever had gesteld. Slechts bij gelijke geschiktheid leverde een langere inschrijvingsduur nog voordeel op. Men hoopte het op die manier voor werkgevers aantrekkelijker te maken hun vacatures bij de arbeidsbeurzen te melden. Dat dit in het algemeen lukte, blijkt uit de stijging van het aantal gemelde vacatures (tabel 21).

De ontmoeting tussen een groter aanbod enerzijds en een grotere vraag anderzijds leidde als vanzelfsprekend tot meer plaatsingen. Werden in 1913 door de Zuidlimburgse arbeidsbeurzen nog slechts gemiddeld vier werkzoekenden per dag geplaatst, aan het eind van de jaren twintig was dat gestegen tot gemiddeld 37. Tijdens de crisisjaren daalde het aantal plaatsingen weer, maar zelfs op het dieptepunt van de malaise, in 1935, werden er nog altijd gemiddeld 25 werkzoekenden per dag met succes bemiddeld, ruim het zesvoudige van het in economisch opzicht niet ongunstige jaar 1913. De rol van de arbeidsbeurzen bij het tot elkaar brengen van vraag en aanbod op de arbeidsmarkt werd dus belangrijker. Vergelijken we echter de cijfers van de Zuidlimburgse arbeidsbeurzen onderling, dan zijn er opvallende verschillen te constateren. Deze hangen nauw samen met de verschillen in economische ontwikkeling tussen de mijnstreek en Maastricht. Zij werpen een licht op de rol die een arbeidsbeurs in het interbellum binnen een bepaalde economische context kon spelen.

Tijdens de eerste wereldoorlog maakten de Limburgse mijnen een stormachtige ontwikkeling door. De grote kolenschaarste die in Nederland tengevolge van het wegvallen van de internationale steenkoolhandel ontstond, dwong de Limburgse mijnen tot het opvoeren van de produktie van 1,8 miljoen ton in 1914 tot 3,2 miljoen ton in 1918.¹² Om dat te bereiken waren er veel nieuwe arbeidskrachten nodig. In 1913 werkten er nog geen 10.000 arbeiders in de mijnen, in 1921 was hun aantal tot ruim 25000 gestegen.¹³ Ook na de oorlog namen zowel de produktie als het personeelsbestand verder toe. In 1930 hadden de gezamenlijke mijnen in het district Heerlen ruim 31000 arbeiders in dienst. Veel van de nieuwe geschoolde mijnwerkers waren uit het buitenland afkomstig.

¹² Krenkels, *Mijnarbeid*, 53-54.

¹³ *ibidem*, 57.

Echter ook een groot aantal niet-mijnwerkers zocht zijn heil in de mijnstreek. Door het vrijwel ontbreken van andere industriële werkgelegenheid kwamen veel immigranten min of meer gedwongen in de bouwnijverheid terecht. Voor geschoolde bouwvakarbeiders was het tot aan het begin van de jaren dertig geen probleem om werk te krijgen, maar voor hun ongeschoolde collega's lag dit wezenlijk anders. Vooral in de eerste helft van de jaren twintig nam de concurrentie op de arbeidsmarkt voor ongeschoolde bouwvakarbeiders enorm toe, doordat zich vele Duitse grensarbeiders, de economische en financiële chaos in eigen land ontvluchtend, aanboden. Door de enorme inflatie in Duitsland was het voor deze arbeiders uiterst aantrekkelijk zich tegen relatief lage lonen op de Limburgse arbeidsmarkt aan te bieden. "De Duitse arbeider, welke [...] zijn loon in marken omzet, is als bij tooverslag millionair geworden en ruilt zijn weekgeld niet met den President der Duitse Republiek", aldus de directeur van de Heerlense arbeidsbeurs, in 1930 op deze periode terugblikkend.¹⁴ Om de stroom vreemde arbeiders in te dammen werd er een systeem van arbeidsvergunningen ingevoerd, dat buitenlandse arbeiders alleen in beroepen waarvoor een tekort aan autochtone arbeiders bestond, toestond werk in Limburg te aanvaarden. Nadat de mark eind 1923 was gestabiliseerd, werd het minder aantrekkelijk voor Duitsers in Limburg te komen werken.

In Maastricht was in de jaren twintig sprake van een geheel andere economische situatie dan in de mijnstreek. Stijgende loonkosten en afzetmoeilijkheden tijdens en na de eerste wereldoorlog hadden de grote bedrijven in de stad genoodzaakt via mechanisering de kosten te drukken. Een groot aantal arbeiders verloor hierdoor zijn baan. Aan het eind van de jaren twintig werkte in de traditionele grote bedrijven in Maastricht naar schatting 40% minder personeel dan in 1913.¹⁵ Deze vermindering van banen werd slechts ten dele gecompenseerd door nieuwe werkgelegenheid in fabrieken die in de jaren twintig ontstonden, zoals de Staalwerken "De Maas" en de Eerste Nederlandse Cement Industrie (ENCI).

¹⁴ Jubileumboek uitgegeven ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan der RK Werkliedenvereniging te Heerlen 1905-1930. (z.p. z.j.) 51.

¹⁵ Jansen, "Arbeidsbemiddeling en arbeidsmarkt", 25-29.

De vertrekoverschotten die Maastricht in deze tijd kende verminderten het surplus aan arbeidskrachten wel enigszins, maar desondanks stelde directeur Perry van de arbeidsbeurs in zijn jaarverslag over 1925 vast, dat er een blijvend overschot aan arbeidskrachten was, dat niet in het produktieproces kon worden opgenomen.¹⁶

De economische crisis die in oktober 1929 met de beurskrach in New York inzette, deed zich vanaf het midden van 1930 in Limburg voelen. Vooral de conjunctuurgevoelige en in belangrijke mate op export aangewezen Maastrichtse industrie werd zwaar door de malaise getroffen. Reeds in het begin van de jaren dertig werden in het buitenland allerlei protectionistische maatregelen afgekondigd, die de export van met name de glas- en aardewerkfabrieken tot vrijwel nihil reduceerden. De Nederlandse regering ging pas laat tot contingentering van buitenlandse produkten over, zodat de binnenlandse markt het verlies van afzet in het buitenland voorlopig niet goed kon maken. Bovendien verslechterde de concurrentiepositie van de Nederlandse industrie door het vasthouden van de regering Colijn aan de harde gulden, waardoor Nederlandse produkten in vergelijking met buitenlandse erg duur werden.

De Maastrichtse bedrijven trachtten het hoofd boven water te houden door verdergaande rationalisering, mechanisering en het ontslaan van arbeiders. Tussen 1930 en 1937 liep het aantal arbeidsplaatsen in de industriële bedrijven terug van 8800 tot 6900, een vermindering met ruim 20%.¹⁷

Ook de mijnstreek werd door de crisis getroffen, maar later en minder zwaar dan in Maastricht het geval was. Ter verklaring hiervoor is gewezen op de geringe gevoeligheid van de mijnindustrie voor de crisis, omdat de vraag naar kolen tamelijk inelastisch was.¹⁸ Tot 1931 bleef de kolenproduktie stijgen, omdat de afzet van de Limburgse kolen door hun lage prijs op peil bleef.¹⁹ Vanaf 1932 deden zich wel de protectionistische maatregelen van het buitenland gevoelen, hetgeen ook door de directeur van de Heerlense arbeidsbeurs werd geconstateerd: "De omliggende landen gingen voort den invoer van Limburgsche kolen ter bescherming van den

¹⁶ *Jaarverslag AB Maastricht 1925*, 10.

¹⁷ Caspar Cillekens en Wil Roebroeks, *Krisis in Maastricht; Werk en werkloosheid in de jaren dertig*. (Maastricht 1983) 7-10.

¹⁸ Jansen, "Specifieke kenmerken", 77.

¹⁹ Krenkels, *Mijnarbeid*, 400.

eigen mijnbouw te contingentereen, terwijl beperking van den invoer van buitenlandsche kolen hier te lande achterwege bleef, zoodat de afzet der Limburgsche kolen, zelfs op de eigen markt, niet weinig bemoeielijkt werd door de vreemde concurrentie".²⁰ De mijnen zagen zich dan ook gedwongen verzuimdiensten in te stellen en arbeiders te ontslaan. Terwijl op 31 december 1931 er bij de gezamenlijke mijnen 38382 arbeiders werkten, was hun aantal op 31 december 1936 gedaald tot 29848, dat wil zeggen met 22%.²¹

De slechte gang van zaken in industrie en mijnbouw had zijn terugslag op de bedrijvigheid in de bouw. De bouw van arbeiderswoningen in de mijnstreek werd vrijwel stopgezet.²² Ook de Maastrichtse bouwnijverheid stortte in de jaren 1932-1934, tengevolge van het vrijwel tot stilstand komen van de sociale woningbouw, volledig in.

De werkloosheid in Zuid-Limburg nam tengevolge van deze ontwikkelingen sterk toe. Het nauwkeurig reconstrueren van de omvang van de werkloosheid stuit echter op ernstige moeilijkheden. De officiële statistieken van de Rijksdienst der Werkloosheidsverzekering en Arbeidsbemiddeling berekenden niet het aantal werklozen, maar de omvang van de werkloosheid uitgedrukt in een percentage werkloosheidsdagen van het aantal dagen dat gewerkt had kunnen worden indien er geen werkloosheid zou zijn voorgekomen.²³ Bovendien heeft dit percentage alleen betrekking op de werkloosheid onder leden van een vakbond die recht hadden op een uitkering uit de werkloosheidskassen. Uit recent onderzoek is gebleken dat deze cijfers een te somber beeld van de werkelijke situatie schetsen, omdat vooral arbeiders in conjunctuurgevoelige bedrijfstakken lid van een werkloosheidskas waren.²⁴

De arbeidsbeurzen hielden daarentegen de aantallen werklozen bij. Bij deze gegevens is het echter niet altijd duidelijk wie er geteld werden. Waren het volledig of gedeeltelijk werklozen, waren het

²⁰ *Jaarverslag AB Heerlen 1933*, 2-3.

²¹ Kreukels, *Mijnarbeid*, 398.

²² *Jaarverslag AB Heerlen 1934*, 3.

²³ Robert Kloosterman, *Werkloosheid in Nederland; Een onderzoek naar regionale verschillen*. (Utrecht 1985) 15-19.

²⁴ J.J. Woltjer, *Recent verleden; De geschiedenis van Nederland in de twintigste eeuw*. (Amsterdam 1992) 523.

alleen de mannelijke arbeiders of werden ook de werkloze vrouwen meegeteld. Toch is uit de statistieken zoals die jaarlijks door de beurzen werden gepubliceerd, een overzicht van de ontwikkeling van de werkloosheid in een aantal grote Zuidlimburgse gemeenten te destilleren. De beurzen van Heerlen en Sittard gaven voor de meeste jaren alleen de werkloosheid onder mannen, die bij de bemiddelingsinstellingen stonden ingeschreven. Om een vergelijking met de gegevens voor Nederland als geheel en voor de gemeente Maastricht mogelijk te maken, was het nodig ook de geregisteerde werkloosheid onder vrouwen in de mijnstreek te achterhalen. Uit enkele verspreide opmerkingen in de verslagen van de arbeidsbeurs Sittard was op te maken dat het aandeel van de geregisteerde werkloosheid onder vrouwen in het totale aantal werklozen vrij constant was, en ongeveer 6% bedroeg. In Maastricht bedroeg het gemiddelde percentage vrouwen onder de werklozen in de jaren dertig ongeveer 5%.²⁵ Voor Heerlen, waarvoor geen gegevens over het aandeel van vrouwen in de geregisteerde werkloosheid werden aangetroffen werd hetzelfde percentage als in Sittard aangenomen. Hierbij zij opgemerkt dat de verborgen werkloosheid, die vooral onder vrouwen aanzienlijk was, geheel buiten beschouwing blijft.

Tenslotte nog enkele woorden over de omvang van de beroepsbevolking. Alleen voor het jaar 1930 zijn vrij nauwkeurige gegevens voorhanden uit de beroepstelling die in dat jaar werd gehouden. Voor de jaren daarna werd verondersteld dat de beroepsbevolking zich evenredig aan de stijging of daling van de totale bevolking ontwikkelde.

²⁵ Cillekens, *Arbeidsmarkt*, 101-103.

Tabel 5. Gemiddelde geregistreeerde werkloosheid in Nederland en in de gemeenten Maastricht, Heerlen en Sittard, 1930-1939 (absoluut en in percentage van de beroepsbevolking)

jaar	Nederland		Maastricht		Heerlen		Sittard	
	Abs.	%	Abs.	%	Abs.	%	Abs.	%
1930	100000	4,0	405*	1,6	?		106	1,8
1931	190000	7,6	856	3,4	278	1,5	121	2,2
1932	310000	12,2	1469	5,7	542	2,9	234	4,3
1933	350000	13,6	1777	6,8	700	3,7	265	4,8
1934	380000	14,6	2473	9,3	1143	6,1	268	4,9
1935	430000	16,3	3236	12,1	1525	8,2	461	8,4
1936	480000	17,9	3785	14,0	1554	8,3	527	9,6
1937	410000	15,1	3931	14,4	1228	6,6	456	8,3
1938	370000	13,5	4281	15,6	1092	5,8	343	6,2
1939	354000	12,7	3516	12,7	947	5,0	286	5,2

* op 31 december.

Bronnen: Woltjer, *Recent verleden*, 523; Cillekens, *Arbeidsmarkt*, 100; *Jaarverslagen AB Heerlen en AB Sittard 1930 - 1939*.

Wat in bovenstaande tabel 5 onmiddellijk opvalt is dat in de mijnstreekgemeenten Heerlen en Sittard de werkloosheid weliswaar fors toenam, maar procentueel nooit het niveau van Nederland als geheel bereikte, gewoonlijk zelfs niet de helft daarvan. De relatieve ongevoeligheid van de mijnindustrie voor de crisis, waarop hierboven reeds werd gewezen, speelde hierbij een rol, maar zeker ook het ontslagbeleid van de mijndirecties. Vooral buitenlandse arbeiders werden op instigatie van de Rijksoverheid ontslagen. Het aantal buitenlandse arbeiders in dienst van de mijnen daalde van ruim 12000 op 1 juli 1931 tot iets meer dan 5000 op 1 april 1935.²⁶ De meesten van hen keerden naar hun vaderland terug en werden dus niet als werklozen in de mijnstreek geregistreerd. Door de ontslagpolitiek van de mijndirecties en de ruimere arbeidsmarkt nam de mobiliteit van de mijnwerkers fors af. Bedroeg de mobiliteit in 1929 nog ruim 53%, tijdens de depressiejaren zakte dit

²⁶ Kreukels, *Mijnarbeid*, 414-416.

percentage tot onder de 20%.²⁷ Gevolg was dat de vaste kern mijnwerkers die in Limburg woonde en voor zijn levensonderhoud op de regio was aangewezen in omvang toenam. Mogelijk kan deze ontwikkeling als verklaring dienen waarom ook in Maastricht de werkloosheid tot 1938 onder het landelijk gemiddelde lag. In een voor de regio belangrijk verzorgend centrum als de Limburgse hoofdstad kan de werkgelegenheid in met name de dienstverlenende beroepen gestimuleerd zijn door de meer stabiele bevolkingssamenstelling in Zuid-Limburg. Op den duur bood dit echter te weinig compensatie voor het verlies aan werkgelegenheid in de industrie. Hoe diep de crisis in Maastricht werkelijk was, is uit tabel 5 af te lezen. Het dieptepunt viel er pas in 1938, toen in de rest van Nederland al sinds twee jaar sprake was van herstel. Niet voor niets omschreef aalmoezenier Roumen Maastricht in dat jaar als "de meest werkloze stad van Nederland".²⁸

Het leger werklozen in Zuid-Limburg bestond voornamelijk uit bouwvakarbeiders en ongeschoolden. In de gemeente Heerlen behoorde tussen 1931 en 1938 gemiddeld ruim 45% van de werklozen tot deze beroepscategorie, in Sittard bedroeg dit percentage zelfs meer dan 55%.²⁹ Ook in Maastricht maakten bouwvakarbeiders een belangrijk gedeelte van het aantal werklozen uit. Het waren hier evenwel vooral ongeschoolde fabrieksarbeiders die zonder werk zaten; tussen 1933 en 1938 vormde deze groep gemiddeld ongeveer een kwart van het aantal werklozen. Daarnaast waren ook geofende en geschoolde fabrieksarbeiders werkloos. Vooral de aardewerkers scoorden hoog.³⁰

De werkgelegenheid in de mijnstreek verbeterde vanaf einde 1936. Van belang was dat er in dat jaar in het aangrenzende Belgische en Duitse gebied grote vraag naar mijnwerkers en bouwvakarbeiders ontstond. Aanvankelijk waren het vooral de mijnen in het Luiker kolenbekken waar Limburgse arbeiders geplaatst konden worden, in 1938 nam ook de vraag uit het Duitse grensgebied naar arbeidskrachten enorm toe.

²⁷ G.C.M. Vromen, "Personeelsbeleid bij de Nederlandse mijnen tijdens de jaren dertig." In: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg XXXII*. (Assen/Maastricht 1987), 27-79, aldaar 41-46.

²⁸ Cillekens en Roebroeks, *Krisis in Maastricht*, 7.

²⁹ *Jaarverslagen AB Heerlen en AB Sittard 1931-1939*.

³⁰ Cillekens, *Arbeidsmarkt*, 105.

De economische toestand in de Limburgse mijnindustrie verbeterde tezelfdertijd. Verzuimdiensten kwamen nog slechts sporadisch voor en waren in december 1936 zelfs helemaal verdwenen. De inkrimping van personeel bij de mijnen kwam tot stilstand en veranderde zelfs weer in een geringe uitbreiding. De werkgelegenheid in de bouw ging er nog niet op vooruit, maar "de gunstige wending, die in de positie der mijnindustrie te constateeren valt, wettigt evenwel de verwachting, dat daardoor de gang van zaken in de overige bedrijven gunstig zal beïnvloed worden".³¹ De leiding van de Heerlense beurs had de situatie goed ingeschat. Tot aan het begin van de tweede wereldoorlog steeg de werkgelegenheid in de mijnbouw verder. De bouw- en metaalnijverheid trokken eveneens aan, waardoor ook daar een ruimere werkgelegenheid ontstond.³² In 1939 was in Heerlen en Sittard het aantal werkloze bouwvak- en metaalarbeiders gehalveerd ten opzichte van 1936.³³ Inmiddels was ook een groot aantal gemobiliseerden aan de arbeidsmarkt onttrokken, hetgeen een verdere daling van het werkloosheidspercentage tot gevolg had.

Keren we terug naar de vraag- en aanbodgegevens en de bemiddelingsresultaten van de arbeidsbeurzen. De conclusie moet zijn dat stijging van het aantal inschrijvingen op zich niets zegt over de ontwikkeling van de werkgelegenheid in een regio. Het kan duiden op gebrek aan werkgelegenheid waardoor de werkloosheid stijgt en meer mensen zich verplicht bij de arbeidsbeurs moesten melden. In Maastricht was dit het geval. Uit de verslagen van de arbeidsbeurs is af te leiden dat het vrijwel uitsluitend autochtone arbeiders waren die zich lieten inschrijven. In combinatie met het grote verlies aan banen in de stad tijdens het interbellum, mag worden aangenomen dat het verloop van het aantal ingeschrevenen bij de Maastrichtse beurs grofweg parallel loopt met de ontwikkeling van de werkloosheid. Dat er weinig werk was, wordt bevestigd door het vrij lage plaatsingspercentage. In de periode 1916 tot 1939 werden van elke honderd werkzoekenden er gemiddeld slechts 30 geplaatst.

Anderzijds maakt de ontwikkeling bij de arbeidsbeurzen in de mijnstreek duidelijk dat een stijging van het aantal inschrijvingen

³¹ *Jaarverslag AB Heerlen 1936*, 3-4.

³² *Jaarverslag AB Heerlen 1937*, 3-4 en *1938*, 4-9.

³³ *Jaarverslagen AB Heerlen en AB Sittard 1936 en 1939*.

ook kan betekenen dat er veel werkgelegenheid bestaat, die mensen uit den vreemde aantrekt, die zich, uit onbekendheid met de streek, bij de arbeidsbeurs lieten inschrijven. De gunstige stand van de werkgelegenheid blijkt uit het plaatsingspercentage. In de periode 1916-1939 plaatsten de beurzen in de mijnstreek gemiddeld 49% van de ingeschrevenen. Bovendien bemiddelden deze arbeidsbeurzen een groot aantal immigranten. De beursleiding in Heerlen gaf jaarlijks overzichten van de geografische herkomst van degenen die zich lieten inschrijven. Tijdens de eerste wereldoorlog was 35% van de ingeschrevenen aan de beurs afkomstig van buiten het district Heerlen. In de jaren twintig was het percentage niet uit het district afkomstigen vrij constant rond de 20%. Het plaatsingspercentage was in die tijd ook wat gedaald, hetgeen duidt op een arbeidsmarkt die ruimer werd en minder vreemden aantrok, behoudens uitzonderingsjaren als de jaren 1922-1923. Vanaf 1932 viel de aantrekkingskracht van de arbeidsmarkt in de mijnstreek op arbeiders van buiten de regio helemaal weg. Tot aan het begin van de tweede wereldoorlog waren vrijwel alle ingeschrevenen aan de Heerlense arbeidsbeurs uit het eigen district afkomstig. In deze situatie wijst de daling van het aantal ingeschrevenen vanaf 1936 op de toename van de werkgelegenheid, hetgeen wordt bevestigd door het stijgende aantal vacatures en het omhoogschieten van het plaatsingspercentage. Vooral bij de plaatsing van arbeiders naar het buitenland speelden de beurzen aan het eind van de jaren dertig een belangrijke rol. Een coördinerende rol in deze internationale bemiddeling speelde de arbeidsbeurs Sittard. De vraag naar mijnwerkers kwam er via de Belgische en Duitse arbeidsbemiddelingsinstituten binnen en de Sittardse beurs nam vervolgens met andere arbeidsbeurzen in Limburg en oostelijk Noord-Brabant contact op om arbeiders te recruter³⁴.

³⁴ *Jaarverslag AB Sittard 1936*, 9.

Tabel 6. Aantal en percentage plaatsingen in België en Duitsland via de arbeidsbeurs Sittard, 1936-1939

jaar	België	Duitsland	totaal België + Duitsland	in % van totaal aantal plaatsingen
1936	48	1	49	0,7%
1937	1675	205	1880	22,6%
1938	580	1818	2398	29,2%
1939	548	855	1403	16,2%

Bron: *Jaarverslag AB Sittard 1936-1939*.

De betekenis van de werkgelegenheid in het naburige buitenland voor de Limburgse arbeiders blijkt duidelijk uit tabel 6. Terwijl er in 1936 nauwelijks arbeiders in het buitenland werden geplaatst, was hun aandeel in het totale aantal plaatsingen in 1938 gestegen tot bijna een derde. In 1939 nam door de sterk toegenomen internationale spanningen het aantal plaatsingen in Duitsland evenwel weer af.

Hiervóór werd geconstateerd dat de betekenis van de arbeidsbeurzen voor de arbeidsmarkt na de eerste wereldoorlog toenam. Toch bedroeg het "marktaandeel" van de gezamenlijke Nederlandse arbeidsbeurzen in de arbeidsvoorziening in de jaren dertig slechts ongeveer 20%.³⁵ Het merendeel van de beroepswisselingen kwam dus buiten de arbeidsbeurzen om tot stand.

Dit laatste blijkt ook als we vraag en aanbod bij de Zuidlimburgse arbeidsbeurzen specificeren naar beroepscategorie en economische sector. Vóór 1916 bleken de overheersende industrieën in zowel Maastricht (glas- en aardewerk) als in de mijnstreek (mijnbouw) relatief weinig van de arbeidsbeurs gebruik te maken. Na de reorganisatie van de arbeidsbemiddeling veranderde dit beeld nauwelijks (tabellen 23 t/m 25, bijlage). Niet alleen werden er in deze beroepscategorieën weinig vacatures gemeld, ook het aantal inschrijvingen was gering. Dit heeft enerzijds te maken met de mate waarin werkgevers bereid en genoodzaakt waren om hun personeel via de arbeidsbeurs te betrekken en de eisen die ze aan dat personeel stelden, maar aan de andere kant ook met het arbeidsverleden

³⁵ De Kort, *Arbeidsbemiddeling*, 328-332.

van de werkzoekenden en hun bereidheid, vakkennis en fysieke mogelijkheden om bepaalde beroepen uit te oefenen.

De mijndirecties hadden, zoals we hebben gezien, vrijwel voortdurend personeel nodig. Om dit aan te trekken werden verschillende wervingsmethoden toegepast, waarin ook de bemiddeling door de arbeidsbeurs een rol kon spelen. De mijndirecties hadden een afspraak met de Heerlense arbeidsbeurs dat een ieder die zich voor mijnarbeid bij de beurs aanbood, en daarvoor de fysieke kwaliteiten bleek te bezitten, bij de mijnen aan de slag kon. Dit is af te leiden uit de manier van registratie van het aantal vacatures voor mijnwerkers en het aantal arbeiders dat in de mijnen werd geplaatst. Het aantal vacatures werd aan het eind van het jaar door de beursleiding gelijkgesteld aan het aantal in de mijnen geplaatste arbeiders. Het aantal vacatures zegt dan ook niet veel van het aantal arbeiders dat de mijndirecties via de arbeidsbeurs wilden aantrekken, maar destemeeer over het gebrek aan bereidheid en fysieke kwaliteiten bij de ingeschreven werkzoekenden om mijnarbeid te verrichten. Vooral ongeschoolde arbeiders die zich via de arbeidsbeurs voor mijnarbeid aanboden, hadden een slechte reputatie bij de mijndirecties. Niet zelden waren dit werklozen die door gemeentebesturen uit het hele land met het dreigement van intrekking van de steun die ze van gemeentewege ontvingen, aangespoord werden om werk te zoeken in de Limburgse mijnen. Noch de motivatie, noch de voor mijnarbeid benodigde specifieke capaciteiten, waren bij hen in voldoende mate aanwezig. Als voorbeeld moge een groep van 15 arbeiders uit Oss dienen. Van hen werd bijna de helft voor mijnarbeid afgekeurd, terwijl de overigen binnen acht dagen weer uit de mijn verdwenen waren, omdat de arbeid te zwaar was.³⁶ Dit soort ervaringen met arbeiders die via de arbeidsbeurs werden geworven, droegen er toe bij dat de mijndirecties een ongunstig oordeel over de waarde van de arbeidsbeurs voor hun personeelsvoorziening hadden. Veel liever namen ze arbeiders aan, die zich direct bij de mijnzetel aanmeldden. Alleen wanneer dit aanbod niet voldoende was, hetgeen soms voorkwam voor wat betreft speciale vakarbeiders, werd de tussenkomst van de arbeidsbemiddeling ingeroepen. In 1927 hielden de Nederlandse werkgeversverenigingen een enquête onder hun leden naar hun oordeel omtrent het functio-

³⁶ *Jaarverslag AB Mijnstreek 1922*, 5.

neren van de arbeidsbemiddeling. Hieruit bleek dat de gezamenlijke Limburgse mijnen in de eerste drie kwartalen van 1927 in totaal 7858 arbeiders in dienst hadden genomen, waarvan slechts 148 (= 2%) door bemiddeling van de Heerlense arbeidsbeurs.³⁷

In de jaren dertig steeg het aantal werkzoekende geschoolde mijnwerkers tengevolge van de ontslaggolven waartoe de mijnen overgingen. Het aantal vacatures voor mijnwerkers daalde. De mijndirecties bleven ook in de crisisjaren incidenteel van de beurs gebruik maken, hoewel het in die tijd makkelijker werd om met behulp van eigen wervingsmethoden ervaren mijnwerkers uit het in de regio aanwezige aanbod te recruteran. In het algemeen echter wendden werkzoekenden zich rechtstreeks tot de mijn. Bovendien bezaten de mijnen sedert het eind van de jaren twintig eigen vakopleidingen, zodat de benodigde vaklieden in toenemende mate in het bedrijf konden worden opgeleid.³⁸ De waarde van de arbeidsbemiddeling bleef volgens de mijndirecties gering. Nog in 1941 merkte het bestuur van de Gezamenlijke Steenkolenmijnen in Limburg op dat "onze ondernemingen vanaf hare oprichting haar arbeiderspersoneel bij rechtstreeksche aanmelding hebben aangenomen en daartoe van de bemiddeling der Arbeidsbeurs slechts in uitzonderlijke gevallen gebruik hebben gemaakt".³⁹

Het ongunstige oordeel van de mijndirecties over de arbeidsbemiddeling werd gedeeld door het Maastrichtse bedrijfsleven. Het slechte imago van de Maastrichtse beurs kwam voort uit de structureel slechte werkgelegenheidssituatie in de stad. Hierdoor was de arbeidsbeurs een instituut geworden waar werklozen zich vrijwel uitsluitend verplicht lieten inschrijven. In de algemene optiek die in die dagen in ondernemerskringen heerste, waren werklozen arbeiders die bewezen hadden op de arbeidsmarkt minder waard te zijn, en die zich nu bij de beurs lieten inschrijven om zodoende in aanmerking te komen voor steun en plaatsing in de werkverschaffing. Goede arbeidskrachten deden volgens veel ondernemers meer moeite aan werk te komen en meldden zich zelf bij de fabrieken

³⁷ S.H.C., archief *GSL*, 1927 dossier 16 Vereniging Centraal Overleg.

³⁸ Vromen, "Personeelsbeleid", 71-77.

³⁹ S.H.C., archief *GSL*, 1941 dossier 55: brief van J. Mous en A. Haex namens de Gezamenlijke Steenkolenmijnen in Limburg aan de directeur der Districtsarbeidsbeurs in Heerlen, d.d. 28 jan. 1941.

aan.⁴⁰ In deze zienswijze werden de Maastrichtse industriële bevestigd door het geringe aantal plaatsingen dat de beurs kon bewerkstelligen, ondanks de moeite die directeur Perry zich getroostte om werk op te sporen. Een poging om Maastrichtse werklozen op de mijn in Winterslag te plaatsen, liep op een totale mislukking uit. Ditzelfde gold voor het tewerkstellen van arbeiders op de Staatsmijnen. In 1925 had Perry een onderhoud met de directie van de Staatsmijnen, dat tot gevolg had dat er enkele tientallen Maastrichtse arbeiders geplaatst konden worden. Van de 69 kandidaten die Perry opriep, reageerden er slechts twintig. Hiervan werden er acht voor mijnarbeid goedgekeurd. Uiteindelijk aanvaardden zes arbeiders de nieuwe baan. Ook een poging om werkloze glasblazers in een fabriek in Manage (in Henegouwen, ten noordwesten van Charleroi) te plaatsen, was weinig succesvol. Er bestond werkgelegenheid voor 20 arbeiders. In Maastricht werd dit bij aanplakking bekendgemaakt. Niemand meldde zich. Uiteindelijk zocht Perry zelf een tiental personen uit, waarvan er zes het werk aanvaardden.⁴¹

Het aantal vacatures voor geschoolde arbeiders dat de Maastrichtse nijverheid bij de arbeidsbeurs meldde, nam tussen 1913 en 1925 desondanks toe (tabel 23). Terwijl in 1913 het aandeel van geschoolde beroepen in de bij de arbeidsbeurs aangemelde industrievacatures 43% bedroeg, was dit in 1919 76% en in 1925 zelfs ruim 86%. Dit duidt erop dat de rol van geschoolde arbeid in de Maastrichtse industrie gaandeweg toenam en bovendien dat de ondernemers in principe de zin van arbeidsbemiddeling inzagen. De arbeidsbemiddeling kon echter nauwelijks op deze ontwikkeling inspelen, omdat het aanbod kwalitatief onvoldoende bleef. De kans voor werkgevers om via de beurs geschikt personeel aan te trekken, nam tussen 1919 en 1925 zelfs af. Kon in 1919 in driekwart van de gemelde vacatures voor geschoold personeel via de beurs een geschikte arbeidskracht worden gevonden, in 1925 was dit percentage gedaald tot 67%. Aangezien in dezelfde tijd het aantal ingeschreven geschoolde arbeiders bij de beurs aanmerkelijk was toegenomen, mag worden aangenomen dat veel werkzoekenden zich bij de beurs als vakman presenteerden om zodoende hun concurrentiepositie op

⁴⁰ Cillekens, *Arbeidsmarkt*, 110-112.

⁴¹ *ibidem*, 233.

de arbeidsmarkt te verstevigen, maar dit in de praktijk niet konden waarmaken. Deze tegenvallende resultaten zullen de werkgevers hun mening over het functioneren van de beurs niet in positieve richting hebben doen wijzigen.

Ook de wijze waarop het Maastrichtse gemeentebestuur de arbeidsbeurs beheerde was niet bepaald vertrouwenwekkend. Het financiële aspect stond voortdurend voorop, en dat betekende dat er op het beheer van de arbeidsbeurs zoveel mogelijk werd bezuinigd.⁴² Zo was de huisvesting van de beurs volstrekt onvoldoende. Tussen 1918 en 1922 moest de beurs maar liefst drie keer verhuizen, voordat men uiteindelijk in een leegstaand pand aan de Batterijstraat terecht kwam. Plannen voor nieuwbouw werden weliswaar ontwikkeld, maar bleken te duur. Ook voor uitbreiding van personeel weigerde het gemeentebestuur geld ter beschikking te stellen, hetgeen ongetwijfeld een negatieve uitwerking had op de bemiddelingsactiviteiten van de beurs.

Het ongunstige oordeel dat het Maastrichtse bedrijfsleven over de arbeidsbeurs had, bleek heel duidelijk uit de enquête onder werkgevers uit 1927. Net als de mijndirecties wendden de Maastrichtse ondernemers zich alleen in noodgevallen, wanneer de eigen werving onvoldoende resultaat opleverde, en dan nog met tegenzin, tot de beurs.⁴³ Van de 843 arbeiders die de geënqueteerde Maastrichtse ondernemers in 1927 hadden aangenomen, werden er niet meer dan 14, nog geen 2%, door de arbeidsbeurs geplaatst.⁴⁴ Men gaf nog steeds de voorkeur aan de traditionele informele wervingsmethoden. Zo werden vaders, soms door hen een fles jenever als beloning in het vooruitzicht te stellen, door de patroons aangespoord hun kinderen als ze dertien of veertien jaar oud waren, mee naar de fabriek te nemen. Ook de katholieke geestelijkheid speelde als vanouds een belangrijke rol in deze informele arbeidsbemiddeling. De pastoor of kapelaan trad soms actief op als bemiddelaar, zoals de pastoor van Heugem, een dorpje ten zuiden van Maastricht, die personeel op de ENCI wist te plaatsen. In de meeste gevallen bleef

⁴² Jansen, "Arbeidsbemiddeling en arbeidsmarkt", 21-23.

⁴³ Ciliekens, *Arbeidsmarkt*, 112.

⁴⁴ *De werkgevers en de openbare arbeidsbemiddeling: Rapport over een aan het einde 1927 ingesteld onderzoek naar het oordeel van de werkgevers over de openbare arbeidsbemiddeling en het gebruik dat zij daarvan maken.* S.H.C., archief *GSL*, 1928 dossier 26.

het echter bij recommandatie, waarover in het vorige hoofdstuk reeds een en ander is gezegd.

Ook bestonden er informele contacten tussen het Maastrichtse bedrijfsleven en de Belgische arbeidsmarkt. Tekenend voor het belang dat men aan het instandhouden van informele wervingskanalen hechtte, is dat de Sphinx zelfs in de jaren dertig, toen de werkgelegenheid in het bedrijf fors terugliep, een aantal meisjes uit het Belgische Jekerdal aantrok, enkel om de contacten in dat gebied niet te verliezen.

Het geringe prestige van de gemeentelijke arbeidsbeurs in Maastricht leidde er bovendien toe, dat er in de jaren dertig nog allerlei ideële bemiddelingskantoren in de stad bestonden. De Sint-Vincentiusvereniging was weer actief op het terrein van de arbeidsbemiddeling, evenals het Burgerlijk Armbestuur, dat er een speciale ambtenaar voor aanstelde. Ook de Reclassering had zijn eigen bemiddelingsbureau en zelfs de NSB ging zich in 1934 met arbeidsbemiddeling bezighouden.⁴⁵

De grootste beroepscategorie in de nijverheidssector die van de beurs gebruik maakte was, zowel in Maastricht als in de mijnstreek, de bouw. Gezien de grote conjunctuur- en seizoengevoeligheid van de bouwnijverheid is het niet verwonderlijk dat in deze categorie relatief veel werkloosheid bestond en dus het aantal inschrijvingen bij de beurzen groot was. Bovendien bracht in de bouwnijverheid elke nieuwe opdracht een wijziging in de personeelsbezetting met zich mee, die door de aannemer snel doorgevoerd moest kunnen worden. Van het reservoir aan bouwvakarbeiders dat de arbeidsbeurs bood, werd in zo'n geval dankbaar gebruik gemaakt.⁴⁶

In de mijnstreek was de werkgelegenheid voor bouwvakarbeiders in het algemeen echter ruimer dan in Maastricht. Dat blijkt uit de verhouding van het aantal vacatures in de bouwnijverheid tot het aantal ingeschreven bouwvakarbeiders bij beide beurzen. In de mijnstreek was die gunstiger dan in Maastricht, zeker wanneer we bedenken dat de enkele honderden arbeiders die in het begin van de

⁴⁵ G.A.M., *Archief Secretarie*, inv.nr. 183961 Uitvoering Arbeidsbemiddelingswet en organisatie van de arbeidsbemiddeling, Brief d.d. 12 dec. 1934 van B. en W. aan de Rijksdienst der Werkloosheidsverzekering en Arbeidsbemiddeling.

⁴⁶ Els Deslé, *Arbeidsbemiddeling en/of werklozencontrole; Het voorbeeld van de Genuese arbeidsbeurs (1891-1914)*. (z.p. 1991) 98.

jaren twintig in Maastricht in de werkverschaffing werden geplaatst, meegeteld zijn in het aantal vacatures in de bouw.

In de categorie geschoolde arbeid in de nijverheidssector was er verder vraag naar en aanbod van traditionele ambachtslieden, zoals zadelmakers, smeden en kleermakers. Voor hen gold eigenlijk hetzelfde als hierboven voor de bouwvakarbeiders werd geconstateerd. Ze waren vaak aangewezen op kleine bedrijfjes die op bestelling produceerden. Het benodigde personeel voor een dergelijke opdracht werd via de beurs betrokken. Wanneer de bestelling was gerealiseerd, werden de in dienst genomen arbeiders weer ontslagen. Deze meldden zich opnieuw bij de arbeidsbeurs aan in afwachting van een nieuwe (tijdelijke) betrekking.

Het aandeel van de nijverheidssector in de activiteiten van de arbeidsbeurzen nam gaandeweg af ten gunste van de dienstensector. Voor meer dan 95% bestonden de inschrijvingen in deze laatste sector uit vrouwelijk huispersoneel. De bemiddeling van vrouwen werd steeds belangrijker.

4.4. Bemiddeling van vrouwen

De eerste vorm van "specialisatie" bij de Zuidlimburgse arbeidsbeurzen was de oprichting van een aparte afdeling belast met de bemiddeling van vrouwelijke werknemers. Reeds spoedig na de oprichting van de beurzen bleek dat deze bemiddeling tijdrovend was. Veelal ging het om inwonend dienstpersoneel, waarbij het noodzakelijk was met grote zorgvuldigheid vraag en aanbod bij elkaar te brengen. De toch al overbelaste directeuren van de Zuidlimburgse beurzen hadden daar de tijd niet voor en pleitten dan ook voor de aanstelling van een beambte die speciaal met de bemiddeling van vrouwen zou worden belast. Op die manier zou beter de concurrentie met de particuliere besteedsters, waar zo veel kritiek op bestond, kunnen worden aangegaan. Bovendien vond men het uit zedelijk oogpunt wenselijk de bemiddeling van mannen en vrouwen zoveel mogelijk te scheiden, zodat beide seksen niet langer van dezelfde wachtkamer gebruik hoefden te maken.

De instelling van een vrouwenafdeling stuitte echter op een tweetal problemen: gebrek aan geld om een nieuwe, vrouwelijke, beambte in dienst te nemen en gebrek aan ruimte. Bij de arbeidsbeurs in

Maastricht kon daarom pas in 1917 tot de oprichting van een vrouwenafdeling worden overgegaan. De arbeidsbeurs voor de mijnstreek volgde in 1920.

De bemiddeling van vrouwen maakte tot aan de tweede wereldoorlog een groot gedeelte van de werkzaamheden van de Zuidlimburgse arbeidsbeurzen uit. In de tabellen 23 t/m 25 blijkt dat uit de omvang van de categorie huiselijke diensten, die bijna geheel uit vrouwen bestond. Behalve uit de specifieke problemen die er bij de ontmoeting tussen vraag en aanbod op de arbeidsmarkt voor huispersoneel bestonden, is dit verschijnsel te verklaren uit de positie die vrouwen in het algemeen op de Zuidlimburgse arbeidsmarkt innamen.

De eenzijdige gerichtheid op de mijnindustrie, waar geen werkgelegenheid voor vrouwen bestond, maakte de positie van vrouwen op de arbeidsmarkt, vooral in de districten Heerlen en Sittard, bijzonder moeilijk. De dienstensector vormde vrijwel de enige mogelijkheid waar meisjes en vrouwen voor werk terecht konden. De bij inschrijving aan de beurs opgegeven beroepen tonen dat overduidelijk aan. Ruim 95% van de vrouwelijke werkzoekenden liet zich inschrijven in de dienstensector en dan vrijwel uitsluitend in de categorie huiselijke diensten. Huiselijke diensten waren in de mijnstreek, vooral vóór de eerste wereldoorlog, echter relatief dun gezaaid. De bevolking bestond immers grotendeels uit arbeidersgezinnen, die onvoldoende inkomsten hadden om zich een dienstbode te permitteren. Vóór 1914 trokken veel Limburgse vrouwen dan ook naar de nabijgelegen Duitse industrie centra waar wel vraag was naar vrouwelijke werkkrachten.⁴⁷ In 1913 waarschuwde de Limburgsche RK Werkliedenbond hiertegen. De Limburgse meisjes verbleven namelijk de hele week in zogenaamde Stuben, "die groote gevaren opleveren voor de zedelijkheid en den godsdienstzin".⁴⁸ Het was daarom dat dr. Poels, overigens tevergeefs, ijverde voor de oprichting van een industriële onderneming met katholieke aandeelhouders, die, gecombineerd met scholing, aan meisjes werk kon bieden.⁴⁹

⁴⁷ Jacobs, *Gouden boek der K.A.B.*, 162-163.

⁴⁸ *Jaarverslag RKWB 1913*, 20-22.

⁴⁹ *ibidem*, 22.

Door het sluiten van de grenzen met Duitsland tijdens de eerste wereldoorlog en de economische en financiële malaise in de jaren daarna, viel de mogelijkheid voor Limburgse vrouwen om in dat land te werken goeddeels weg. Na de oorlog deed zich zelfs een omgekeerde pendel voor. De concurrentie van vooral Duitse dienstboden deed zich op de Limburgse arbeidsmarkt zwaar voelen. De leiding van de Heerlense arbeidsbeurs schatte dat in 1922 minstens 300 in Duitsland woonachtige dienstmeisjes in de gemeente Heerlen werkzaam waren.⁵⁰ Dit, en de toenemende vestiging van arbeidersgezinnen in de mijnstreek, deed het aantal werkzokende vrouwen bij de Heerlense arbeidsbeurs fors toenemen (tabel 7). Gelukkig steeg het aantal vacatures voor vrouwelijk dienstpersoneel snel, doordat er in de mijnstreek een steeds grotere groep goedbetaalde beambten ontstond, die zich wel dienstpersoneel kon veroorloven. Desondanks steeg het plaatsingspercentage van de ingeschreven dienstboden nauwelijks. Het bleef in de jaren twintig schommelen tussen de 55 en 60%. Blijkbaar werden er zware eisen aan dienstpersoneel gesteld, waaraan lang niet alle ingeschrevenen konden voldoen. In de jaren twintig beklaagden veel werkgeefsters zich over de kwaliteit van de dienstboden. Hoewel in het algemeen de meisjes die zich voor een dienst aanboden een "leerschool" in huishoudelijk werk in het ouderlijk gezin hadden genoten, sloot hun ervaring vaak slecht aan bij de eisen die de tot andere milieus behorende "mevrouwen" aan huishoudelijk werk stelden.⁵¹

Er deed zich dus enerzijds een dienstbodentekort voor terwijl er en aan de andere kant een overschot aan vrouwelijke arbeidskrachten bestond tengevolge van onvoldoende alternatieve werkgelegenheid. Tot enige vorm van gratis opleiding om de meisjes beter voor te bereiden op de arbeidsmarkt voor dienstpersoneel, kwam het in echter pas in de jaren dertig, toen de werkloosheid ook onder vrouwen grote omvang aannam.⁵²

Veel Limburgse meisjes zochten dan ook hun heil buiten de grenzen van de provincie. In de jaren twintig was het vanwege de hoge lonen aantrekkelijk om naar de Randstad te trekken. Na 1923 bood ook de Duitse arbeidsmarkt weer een mogelijkheid voor werkzoc-

⁵⁰ *Jaarverslag AB Mijnstreek 1922*, 6-7.

⁵¹ Henkes en Overhof, *Kaatje, ben je boven?* 27-28.

⁵² *ibidem*, 33-39.

kende Limburgse meisjes en vrouwen. De trek van Limburgse meisjes naar België was in het interbellum daarentegen waarschijnlijk van weinig betekenis.⁵³ De Maastrichtse industrie bood evenmin veel soelaas voor meisjes uit de mijnstreek, alhoewel daar, zoals hierna nog zal blijken, veel vraag was naar vrouwelijke arbeidskrachten. In 1928 nam de Sphinx bij wijze van experiment meisjes uit Sittard en Lutterade aan. Ze bleken niet geschikt voor fabrieksarbeid of in de woorden van personeelschef Dumoulin “[...] deze [behoorden] niet tot het fabrieksras”.⁵⁴

Tabel 7. Aantal inschrijvingen, aantal vacatures en de verhouding hiertussen bij de afdeling vrouwenbemiddeling bij de arbeidsbeurs te Heerlen, 1915-1935

jaar	inschrijvingen	vacatures	vacatures in % inschrijvingen
1915	1420	729	51,3
1920	2795	1807	64,7
1925	3506	2638	75,2
1930	3876	3186	82,2
1935	5208	1570	29,2

Bron: *Jaarverslagen AB Mijnstreek en AB Heerlen 1915, 1920, 1925, 1930 en 1935.*

In 1927 was de vraag naar oudere dienstmeisjes (d.w.z. boven de 18 jaar) voor het eerst groter dan het aanbod. De beursleiding probeerde in het tekort aan geschikte dienstboden te voorzien door jongere meisjes te plaatsen. Gezien de eisen die in het algemeen aan dienstboden werden gesteld had dit niet veel succes, tenzij een werkgeefster bereid was een jong meisje zelf “op te leiden”.

Meisjes onder de 18 waren in het algemeen heel moeilijk plaatsbaar en deze categorie vormde dan ook een bron van aanhoudende zorg voor de beursleiding. De bemoeienissen van de beursleiding met deze meisjes bleven niet beperkt tot de huiselijke diensten. Ook in andere sectoren probeerde men jonge meisjes te bemiddelen. In 1926 werden bij wijze van proefneming 51 jonge meisjes op de

⁵³ Annelies Dassen, “Gevraagd voor Brussel: R.K. meisje.” Limburgse dienstmeisjes in België, 1900-1960.” In: Hélène Vossen e.a. (red.), *Vrouwen tussen grenzen; Limburgse vrouwen in de 19e en 20e eeuw.* (Roermond 1990), 76-94, aldaar 78-79.

⁵⁴ Geciteerd bij: Cilickens, *Arbeidsmarkt*, 64.

nieuwe kunstzijdeindustrie in Ede geplaatst. De beursleiding ging hierbij niet over één nacht ijs. Van te voren was een uitgebreid onderzoek ter plaatse ingesteld. Vooral de huisvesting speelde een belangrijke rol. De beursleiding was pas geheel gerustgesteld toen bleek dat de directie van de fabriek een pension had ingericht, waar Zusters de scepter zwaaiden en streng de hand hielden aan de huisorde.⁵⁵ Tot in 1932 werden er jaarlijks enige tientallen, vooral jonge meisjes in Ede geplaatst. Ook met de Philipsfabrieken in Eindhoven onderhield de beursleiding goede contacten. In 1928 en 1929 konden er jaarlijks ongeveer 50 meisjes naar Eindhoven worden bemiddeld.

Ondanks alle moeite die de beursleiding zich getrooste om jonge meisjes aan werk te helpen, vormden deze tewerkstellingen niet meer dan een druppel op een gloeiende plaat. In 1929 stonden ruim 1000 jonge meisjes bij de Heerlense beurs als werkzoekend ingeschreven.⁵⁶

Het tekort aan dienstboden sloeg in de jaren dertig om in een overschot. In toenemende mate boden zich weer Duitse dienstmeisjes op de Limburgse arbeidsmarkt aan. Bovendien nam de trek van Limburgse meisjes naar het westen van het land af en verminderde als gevolg van de economische malaise de vraag naar dienstpersoneel. Deze ontwikkelingen zijn duidelijk in tabel 7 af te lezen: het aantal werkzoekenden nam toe, het aantal vacatures af. Het grote aantal inschrijvingen in 1935 werd evenwel mede veroorzaakt door de verplichting aan steuntrekkenden in dat jaar opgelegd om werkloze gezinsleden boven de 15 jaar bij de arbeidsbeurs te doen inschrijven.⁵⁷

De Heerlense beursleiding nam in de jaren dertig maatregelen om de plaatsing van werkloze meisjes te bevorderen. Zoals hierboven al even aangehaald, ging men zich richten op scholing van werklozen, ten einde hun kansen op de arbeidsmarkt te vergroten. In 1936 werden voor het eerst jonge meisjes op de opleiding voor vrouwelijk dienstpersoneel in het internaat Bouvigne bij Breda geplaatst. Veel zoden zette dit niet aan de dijk. Niet meer dan een zestal

⁵⁵ *Jaarverslag AB Heerlen 1926*, 4-5.

⁵⁶ Jacobs, *Gouden boek der K.A.B.*, 233-234.

⁵⁷ *Jaarverslag AB Heerlen 1935*, 5.

meisjes kon dankzij die cursus aan de slag worden geholpen.⁵⁸ Ook de arbeidsbeurs Sittard was op het gebied van scholing actief. Op initiatief van burgemeester Coenders werd een dienstbodecursus georganiseerd. De 15 meisjes die na drie maanden het diploma behaalden, werden door de beurs aan een betrekking geholpen.⁵⁹ Terwijl in de mijnstreek de dienstensector vrijwel de enige mogelijkheid tot werkgelegenheid voor vrouwen vormde, was in Maastricht ook in de industrie vrouwenarbeid geen onbekend verschijnsel. In de negentiende eeuw werkten reeds vele vrouwen in de papier-, glas- en aardewerkindustrie om het gezinsinkomen aan te vullen. In 1911 bestond 20% van de fabrieksarbeiders boven de 16 jaar uit vrouwen.⁶⁰ Veel Maastrichtse vrouwen en meisjes prefereerden fabrieksarbeid boven een huiselijke dienst. De lonen lagen hoger, er waren meer mogelijkheden tot sociale contacten en er golden vaste werktijden.⁶¹ Voor de Maastrichtse ondernemers vormden vrouwelijke arbeidskrachten een aantrekkelijke optie, omdat ze goedkoper waren dan mannen. In de jaren twintig, toen kostenbesparing het credo van de Maastrichtse industriëlen was, streden de fabrieken als het ware om jeugdige vrouwelijke arbeiders.⁶² Toch maakte onder de ongeveer 2000 werkzoekende vrouwen die in de eerste helft van de jaren twintig jaarlijks bij de arbeidsbeurs stonden ingeschreven, de nijverheidssector slechts ongeveer 15% uit, waarbij vooral de categorie "kleding en reiniging" hoog scoorde. Gezien de rol van de Maastrichtse vrouwen in de industrie is dit een laag percentage en het duidt erop dat de ontmoeting tussen vraag en aanbod op de arbeidsmarkt ook voor vrouwelijke fabrieksarbeiders veelal langs andere kanalen dan de arbeidsbeurs liep.

Hoewel de beroepen waarin vrouwen zich bij de Maastrichtse arbeidsbeurs lieten inschrijven meer variatie vertoonden dan in de mijnstreek, was ook hier de categorie huiselijke diensten in vergelijking met andere beroepsgroepen ruim vertegenwoordigd.

⁵⁸ *Jaarverslag AB Heerlen 1936*, 2.

⁵⁹ *Jaarverslag AB Sittard 1936*, 2.

⁶⁰ Perry, *Roomsche kinine*, 231-232.

⁶¹ C. Cillekens, "In de schaduw van de mannen? Maastrichtse arbeidersvrouwen in de jaren dertig." In: *Bonne et servante: Uit de geschiedenis van de Maastrichtse vrouw*. (Maastricht 1986) 117-127, aldaar 124.

⁶² Cillekens, *Arbeidsmarkt*, 64-65.

De voorkeur die vrouwen voor fabrieksarbeid aan den dag legden, maakte dat er een nijpend tekort aan vrouwelijk dienstpersoneel in de stad bestond. In tabel 23 blijkt dit duidelijk: het aantal vacatures voor huispersoneel lag boven het aantal inschrijvingen in deze beroeps categorie. In de crisisjaren verslechterden de mogelijkheden voor gehuwde vrouwen op de Maastrichtse arbeidsmarkt. Vooral in katholieke kring werd de crisis aangegrepen om de fabrieksarbeid van vrouwen, waartegen al lang weerstanden bestonden, aan de kaak te stellen. Kort samengevat kwam de kritiek erop neer dat fabrieksarbeid van vrouwen onfatsoenlijk was en leidde tot onzedelijkheid. Voor gehuwde vrouwen lagen de kaarten nog slechter, omdat zij de plaats innamen van (werkloze) gehuwde kostwinners en bovendien hun taak als huisvrouw veronachtzaamden.

In die tijd werd in een aantal CAO's de bepaling opgenomen dat gehuwde vrouwen uit de fabrieken moesten worden geweerd. De grote Maastrichtse fabrieken gingen ertoe over vrouwen op het moment dat ze in het huwelijk traden te ontslaan. Eind 1937 waren in de grote Maastrichtse fabrieken nog 95 vrouwen werkzaam. Ter vergelijking: begin jaren dertig werkten er alleen op de Sphinx al 400. Ongehuwde meisjes mochten wel nog op de fabrieken werken. Ondernemers hadden hen nog steeds graag in dienst, omdat ze goedkope arbeidskrachten waren.⁶³

4.5. Uitbreiding van taken

De koppeling die de rijksoverheid in 1916 legde tussen de arbeidsbemiddeling en de werkloosheidsverzekering, betekende voor de arbeidsbeurzen, dat hun takenpakket flink werd uitgebreid. Wie werkloos was, moest zich voortaan dagelijks bij de beurs melden om daar zijn bewijs van inschrijving als werkzoekende te laten afstempelen. De beurzen werden zo tot controlerende instanties van de door de vakverenigingen ingestelde werkloosheidskassen en later ook van allerlei steunmaatregelen die de overheid ten behoeve van zgn. "uitgetrokkenenen" en ongeorganiseerden instelde.

⁶³ Cillekens, "In de schaduw", 117-121.

Ook met de werkverschaffing, een ander belangrijk onderdeel van de werklozenzorg, konden de arbeidsbeurzen worden belast. Hun bemoeienissen op dit gebied konden variëren van het entameren van werkverschaffingsprojecten en de volledige administratie daarvan tot enkel de plaatsing van arbeiders in door de gemeente opgezette projecten.

Tijdens de eerste wereldoorlog en de jaren vlak daarna had vooral de Maastrichtse arbeidsbeurs veel werk aan de administratie van de werklozenzorg. Dagelijks meldden zich honderden werklozen om hun kaart te laten afstempelen.⁶⁴ Bovendien werd van directeur Perry verwacht dat hij persoonlijk werkverschaffingsprojecten opzette en daar werkloze arbeiders plaatste. Begin jaren twintig werd hij weliswaar van deze zware taak verlost door de instelling van een commissie die zich met de werkverschaffing zou gaan bezighouden, maar de besognes van de beursleiding met zaken die op zich niets met bemiddeling te maken hadden namen eerder toe dan af.

De Heerlense arbeidsbeurs had in die dagen handenvol werk aan het afhandelen van de ingediende verzoeken om arbeidsvergunningen voor uit het buitenland afkomstige arbeiders. Met de werklozenzorg daarentegen had de beurs vóór de grote crisis van de jaren dertig weinig te stellen. Behalve in de jaren 1921-1923, toen vreemde arbeiders vrijwel ongelimiteerd de Limburgse arbeidsmarkt overspoelden, was er in de mijnstreek alleen sprake van een normale frictiewerkloosheid van hen die van baan wisselden. De gemeente Heerlen was alleen in 1922 en 1923 genoodzaakt werkverschaffingsprojecten op te zetten, waarbij de rol van de arbeidsbeurs beperkt bleef tot het recruteren van de werkloze arbeiders.⁶⁵

De werkzaamheden die de arbeidsbeurzen ten aanzien van de werklozencontrole en -bestrijding moesten uitvoeren, namen in de crisisjaren enorm toe. Vooral de controle van werkloze leden van vakverenigingen kostte meer werk, naarmate de werkloosheid groeide. Dagelijks moesten deze arbeiders zich bij de beurzen melden. Ook voor gedeeltelijk werklozen gold deze verplichting. Dit leidde tot enorme drukte bij de beurzen, zonder dat er een evenredige uitbreiding van personeel tegenover stond. Vooral in

⁶⁴ Jansen, "Arbeidsbemiddeling en arbeidsmarkt", 18-19.

⁶⁵ *Jaarverslag AB Mijnstreek 1923*, 2.

Maastricht werd de situatie nijpend. "Waar het aantal dagelijksche meldingen nog steeds steeg, zal 't begrijpelijk zijn dat bij nog steeds gelijk gebleven personeel de uiterste inspanning werd gevorderd, om den Dienst naar behooren te doen functioneeren.", aldus directeur Perry in 1937.⁶⁶ Het gemeentebestuur van Maastricht weigerde vast personeel voor de arbeidsbeurs aan te stellen, zodat Perry zich moest behelpen met tijdelijke krachten en vrijwilligers, die meestal slechts kort in dienst bleven. Bij de beurzen in Heerlen en Sittard was de toestand minder ernstig, maar ook daar beklagden de directeuren zich regelmatig over de sterk toegenomen controlewerkzaamheden "met zeer afwijkend karakter van de oorspronkelijk taak van den dienst".⁶⁷

De beursdirecties zagen zich voor een verdere taakverzwaring geplaatst door de wet tot regeling van het verrichten van arbeid door vreemdelingen, die op 16 mei 1934 werd afgekondigd. Deze wet had tot doel de Nederlandse arbeidsmarkt te beschermen tegen buitenlandse arbeiders. Aan de Kroon werd de bevoegdheid verleend te bepalen dat werkgevers bij KB aan te wijzen arbeid niet door vreemdelingen mochten doen verrichten zonder toestemming van of vanwege de minister van Sociale Zaken. De arbeidsbeurzen kregen als taak voor elk binnenkomend verzoek van werkgevers om vreemde arbeidskrachten in dienst te nemen, een advies uit te brengen aan de directeur van de Rijksdienst der Werkloosheidsverzekering en Arbeidsbemiddeling. Gezien de geografische ligging van Limburg was dit een zeer belangrijke maatregel, maar voor de arbeidsbeurzen betekende het veel extra werk. Jaarlijks ging het bij elke beurs om vele honderden aanvragen. Alleen al in Maastricht werden tussen 1934 en 1937 3500 gevallen door de arbeidsbeurs onderzocht en werden er evenzovele rapporten aan de Rijksdienst gezonden.⁶⁸

De eigenlijke arbeidsbemiddeling, de hoofdtaak van de beurzen, heeft door deze besloomingen met allerlei nevenwerkzaamheden ongetwijfeld veel te lijden gehad. Dit gold niet alleen voor de Zuidlimburgse arbeidsbeurzen, maar was een euvel van de openbare arbeidsbemiddeling in geheel Nederland. Naarmate de werkloosheid

⁶⁶ *Jaarverslag AB Maastricht 1937*, 10.

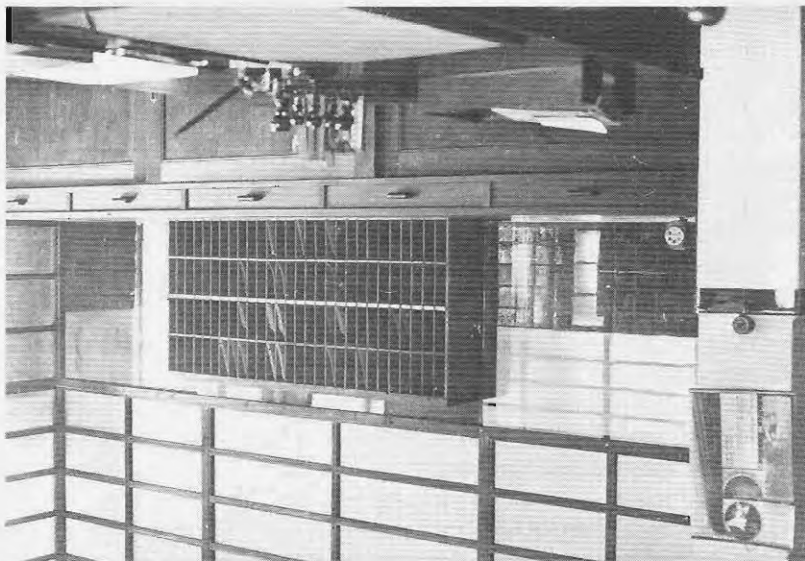
⁶⁷ Aldus directeur M. Janssen van de arbeidsbeurs Sittard, *Jaarverslag AB Sittard 1934*, 1.

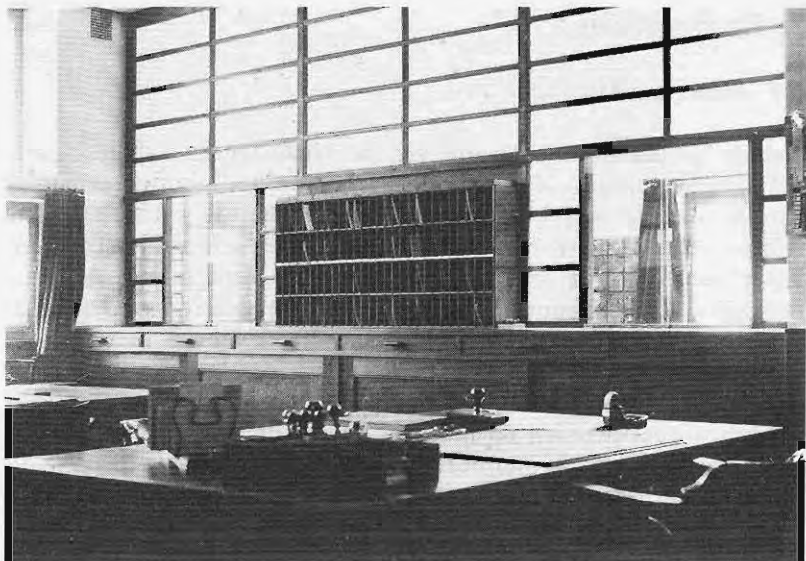
⁶⁸ *Jaarverslag AB Maastricht 1937*, 2.

in de jaren dertig groeide hadden de beurzen, door de hen opgedragen controlerende taak ten aanzien van de werkloosheidsverzekering en aanvullende steunmaatregelen, minder tijd voor het opsporen van werkgelegenheid. Bovendien konden de arbeidsbeurzen zich nooit van het stigma van werklozeninstituten losmaken, waardoor hun aanzien bij grote werkgevers te wensen overliet. De beurzen misten immers de mogelijkheden om de arbeidsmarktpositie van moeilijk bemiddelbare werklozen te verbeteren, zodat het bestand ingeschrevenen meer en meer uit vrijwel kanslozen ging bestaan.

Het geld voor het aanstellen van bemiddelaars of het opzetten van projecten voor werklozen ontbrak. De arbeidsbeurzen ontkwamen niet aan de bezuinigingswoede die tijdens de crisisjaren in Nederland heerste. Veel gemeenten, zoals Maastricht, beschouwden de arbeidsbeurs als een sluitpost op hun begroting, terwijl de rijksoverheid, die de districtsbemiddeling moest financieren, waar het kon eveneens de hand op de knip hield. In de loop van de jaren dertig werd duidelijk dat een efficiënte arbeidsbemiddeling binnen de bestaande organisatiestructuur nauwelijks meer mogelijk was. Dat trof slecht, want de economische situatie vroeg meer dan ooit om een goed functionerende bemiddelingsorganisatie. De werkloosheid was groot, terwijl zich anderzijds belangrijke veranderingen in de structuur van het bedrijfsleven voordeden, zoals een toenemende specialisatie van de arbeid en een grotere mobiliteit, die de verplaatsing van arbeidskrachten bevorderde. Dat er die situatie stemmen opgingen die pleitten voor een grondige reorganisatie van de Nederlandse arbeidsbemiddeling was dan ook niet verwonderlijk.

Interieur Arbeidsbuurs Sitard rond 1930.

Interieur Arbeidsbeurs Sittard rond 1930.

5. De bezetting

5.1. Rijksarbeidsbureau

Dat de bestaande organisatie van de Nederlandse arbeidsbemiddeling niet voldeed, daarover was iedereen het aan de vooravond van de tweede wereldoorlog wel eens. Moeilijker bleek het tot eensgezindheid te komen over een nieuwe organisatiestructuur. Zowel een congres van de Vereniging van Nederlandse Arbeidsbeurzen (1939) als een Centrale Commissie van Bijstand voor de Arbeidsbemiddeling en Emigratie (1940) kwamen niet tot een eensluidend voorstel. Twee partijen stonden tegenover elkaar: enerzijds de voorstanders van het handhaven van de gemeentelijke verantwoordelijkheden op het terrein van de arbeidsbemiddeling, aan de andere kant de pleitbezorgers van een volledige rijksarbeidsbemiddeling, die vooral op het departement van sociale zaken waren te vinden.¹

Men was over deze kwestie nog lang niet uitgepraat toen de Duitsers in mei 1940 het land binnenvielen. De Duitse bezettingsautoriteiten gingen zich spoedig met de discussie bemoeien. Zij waren voorstander van een centraal geleide arbeidsbemiddeling. Een dergelijke organisatie bestond in Duitsland ook en voldeed daar. De Duitsers hechtten veel belang aan een goed functionerende arbeidsbemiddeling om in de behoefte aan arbeidskrachten voor de (oorlogs)industrie te voorzien. Zij oefenden dan ook sterke aandrang op de Nederlandse gezagsdragers uit om spoed te zetten achter de reorganisatie van de arbeidsbemiddeling.² Op 5 oktober 1940 trad het besluit van de secretaris-generaal van sociale zaken d.d. 24 september 1940 in werking, waarbij een rijksarbeidsbureau werd ingesteld als centraal orgaan van de openbare arbeidsbemiddeling. In de plaats van de 43 districts-arbeidsbeurzen kwamen onder het hoofdbureau 37 gewestelijke arbeidsbureaus, met in totaal 144 bijkantoren. Bij de organisatorische opzet was rekening gehouden met de structuur van het sociaal-economisch leven en wel in die zin dat het gebied van een gewestelijk arbeidsbureau (GAB) zoveel mogelijk een

¹ Hoffius en Vriend, *Openbare arbeidsbemiddeling*, 47-48.

² B.A. Sijes, *De arbeidsinzet; De gedwongen arbeid van Nederlanders in Duitsland, 1940-1945*. ('s-Gravenhage 1996) 96-105

economische en geografische eenheid vormde. In Zuid-Limburg werden de arbeidsbeurzen van Maastricht en van Heerlen omgevormd tot GAB's. Bijkantoren werden opgericht in Valkenburg, Vaals, Eijsden, Sittard, Kerkrade, Brunssum en Beek.

Op 1 mei 1941 begonnen zij met hun werkzaamheden.

De Nederlandse arbeidsbemiddeling stond onder toezicht van een Duitse instantie, de Geschäftsgruppe (sedert maart 1942: Hauptabteilung) Soziale Verwaltung, die daartoe beambten, de zgn. Fachberäter, bij de verschillende arbeidsbureaus plaatste.³

5.2. De bezetting

5.2.1. De arbeidsinzet

De werkzaamheden van de arbeidsbureaus in de bezettingsjaren stonden voor een groot deel in het teken van de arbeidsinzet: de plaatsing van Nederlandse arbeidskrachten in Duitsland ten behoeve van de Duitse oorlogseconomie.⁴ Aanvankelijk werkte het Nederlandse departement van sociale zaken mee aan de Duitse wens zoveel mogelijk arbeiders in Duitsland te werk te stellen. In de jaren dertig was het aanvaarden van werk in Duitsland door de Nederlandse autoriteiten als oplossing voor de werkloosheid gepropageerd. Werk in Duitsland werd voor grensbewoners zelfs gezien als passende arbeid; weigering kon intrekking van de steun tot gevolg hebben. Zolang de tewerkstelling beperkt bleef tot werklozen hadden de Nederlandse gezagsdragers geen bezwaar dit voor de Duitsers aantrekkelijke standpunt te handhaven. Bij de directeuren van de arbeidsbureaus werd erop aangedrongen hun volle medewerking te verlenen aan de bevordering van de arbeidsbemiddeling naar Duitsland. Dit veranderde naarmate de bezetter zijn oog steeds meer liet vallen op niet-werkloze arbeiders. In maart 1942 werd de zogenaamde dienstverplichting, die het mogelijk maakte arbeiders verplicht te werk te stellen in Nederlandse fabrieken die Duitse orders uitvoerden, uitgebreid tot werk in Duitsland. Om aan de

³ A.J.H. Bauer, *De openbare arbeidsbemiddeling gedurende den bezettingstijd (1940-1945)*. (Delft 1948) X.

⁴ Sijes, *Arbeidsinzet*.

benodigde vaklieden te komen, werden bedrijven in Nederland "uitgekamd". De volgens de Duitsers overtollige arbeidskrachten werden tewerkgesteld in Duitsland.

Deze actie was aanleiding tot hevige protesten van vele GAB-directeuren, die grote bezwaren hadden om formeel mensen te verplichten in Duitsland te gaan werken. Uiteindelijk werd het formele opleggen van de dienstverplichting in handen gegeven van de Fachberater, terwijl de beambten op de arbeidsbureaus alleen met de administratieve verwerking werden belast. Ook bij de volgende Duitse wervingsacties werd deze taakverdeling gehandhaafd. Naarmate de oorlog voor Duitsland een ongunstiger wending nam en steeds meer mannen voor frontdienst werden opgeroepen, namen de Duitse vorderingen van vervangende arbeidskrachten uit de bezette gebieden toe. Vanaf mei 1943 werden alle Nederlandse mannen, geboren in de jaren 1922 t/m 1924, voor arbeid in Duitsland opgeroepen. Later dat jaar ging de bezetter nog een stap verder met de afkondiging van het Zurückstellungs-Verfahren. Voor alle mannelijke werknemers van 17 tot 45 jaar moesten de werkgevers zogenaamde Z-kaarten invullen, welke een verzoek om vrijstelling van de arbeidsinzet inhielden. De Duitse bestuursafdeling die toezicht hield op de betreffende bedrijfstak nam vervolgens een beslissing over al dan niet vrijstelling. De Duitse bedoeling was op deze manier een compleet overzicht van de Nederlandse arbeidskrachten te verkrijgen, waaruit men desgewenst voor gedwongen tewerkstelling kon putten.

In het laatste oorlogsjaar werden de arbeidsbureaus bij de plaatsing van arbeiders in Duitsland feitelijk uitgeschakeld. Tijdens deze "totale arbeidsinzet" werden jonge mannen bij straatrazzia's opgepakt en naar Duitsland gevoerd.⁵ Op dat moment waren de Zuid-limburgse GAB-regio's echter al bevrijd.

5.2.2. Sabotage

De ten uitvoerlegging van de gedwongen tewerkstelling van Nederlandse arbeiders ging gepaard met een enorme administratieve rompslomp. Talloze formulieren moesten worden ingevuld, lijsten

⁵ Bauer, *Arbeidsbemiddeling gedurende den bezettingstijd*, 210-214.

opgesteld, documenten opgemaakt en uitgereikt. Omdat bovendien allerlei Duitse wervingsakties door elkaar liepen, werd de administratie op de arbeidsbureaus uiterst ondoorzichtig. Zelfs voor de meest nauwgezette Fachberater werd het onmogelijk de activiteiten van de GAB's volledig te controleren. Dit bood allerlei mogelijkheden tot het saboteren van de Duitse bedoelingen door "goede" ambtenaren bij de GAB's. Naarmate de bezettingsperiode langer duurde en de Duitse maatregelen scherper werden, ontdekten de beambten de mogelijkheden om Nederlandse arbeiders uit Duitse handen te houden en raakten ze er steeds meer van overtuigd dat het hun plicht was zoveel mogelijk hulp aan de slachtoffers van de arbeidsinzet te bieden.

Het aantal trucs en spitsvondigheden om de Duitse bedoelingen te saboteren was legio. Elke stap in de procedure, van het afkondigen door de Duitsers van de voorgenomen maatregel tot het daadwerkelijk in Duitsland tewerkstellen, bood zijn eigen mogelijkheden om de slachtoffers te helpen.

Uit de verordening waarin de bezettingsautoriteiten een nieuwe maatregel betreffende de arbeidsinzet bekendmaakten, bleek meteen welke arbeiders van de voorgenomen actie werden vrijgesteld. Het was dus zaak zoveel mogelijk werknemers onder die vrijstellingsvoorwaarden te laten vallen. Zuid-Limburg had hierbij een aantal voordelen ten opzichte van de rest van het land. Het had een belangrijke mijnindustrie, en wie daar werkte was in het bezit van een bedrijfspas, die ondermeer vrijstelling van uitzending naar Duitsland bood. De Limburgse mijnen bleken bereid veel arbeiders op te nemen. Tussen 1939 en 1943 steeg het aantal arbeiders in dienst van de mijnen van ruim 31000 tot ruim 44000.⁶ Er was ook sprake van louter formele plaatsing van arbeiders op de mijnen. Door de GAB's van Heerlen en van Maastricht werden valse bedrijfspassen uitgereikt, waarmee de bezitters konden bewijzen dat ze op de mijn werkten. Alleen al door het GAB Heerlen werden er 500 van dergelijke valse documenten rechtstreeks uitgereikt, terwijl

⁶ C. E. P. M. Raedts, "Het mijnwerkersverzet tijdens de Tweede Wereldoorlog." In: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg XXIV*. (Roermond 1979) 1-23, aldaar 14-21.

er daarenboven nog 450 passen aan verschillende verzetsorganisaties werden doorgespeeld.⁷

Ook de bemiddeling van arbeiders naar het grensgebied leende zich prima om arbeidsinzet verder in Duitsland te voorkomen. Werk in de Duitse grensstreek betekende dat men regelmatig naar huis kon, of zelfs dagelijks kon pendelen. Uiteraard was dit verre te prefereren boven werk verder in Duitsland, waar verlof lang niet altijd mogelijk was of niet werd toegestaan. Slechts enkele categorieën arbeiders kwamen echter voor grensbemiddeling in aanmerking. Hiervoor was een reeks aan documenten nodig.⁸ In de tweede helft van 1943 werd bij het GAB Heerlen begonnen met het namaken van een belangrijk document om voor grensbemiddeling in aanmerking te komen, de "Einstellungsbestätigung". Dergelijke papieren werden voorzien van valse stempels van het Arbeitsamt Erkelenz en van valse handtekeningen. De valse documenten werden niet alleen aan mensen uitgereikt die daadwerkelijk een baan in de Duitse grensstreek aanvaardden, maar ook aan personen die in Nederland werkten. Zij konden zo aantonen dat ze in Duitsland bij de grens werkten en dus tijdelijk in Nederland mochten verblijven. Toen de Gauverbindungsmann Matthes in januari 1944 aan het GAB Heerlen een lijst vroeg van de aantallen in het grensgebied geplaatsten gedurende die maand, waren er 154 Einstellungsbestätigungen afgegeven. Na een in het grensgebied gehouden controle bleek dat 75 van die 154 personen zelfs nooit in Duitsland waren geweest.⁹ Vanaf eind 1943 bood zich een nieuwe mogelijkheid aan om door middel van fictieve plaatsingen uitzending naar Duitsland van Limburgse werknemers te voorkomen. In die tijd begon de Organisation Todt in Valkenburg een aantal grotten in te richten voor de productie van oorlogsmaterieel. Hiervoor waren veel arbeidskrachten nodig. Plaatsing op het O.T.-project in Valkenburg gold als plaatsing in Duitsland. De aanmelding was zo geregeld dat wie zich meldde bij het bijkantoor Valkenburg van het GAB, als geplaatst werd registreerd en als bewijs daarvan een stempel in zijn Ausweis kreeg. Omdat er verder geen controle meer plaatsvond of de

⁷ *Verlag van de werkzaamheden van het Gewestelijk Arbeidsbureau Heerlen in de jaren 1940-1944*, 9.

⁸ Bauer, *Arbeidsbemiddeling gedurende den bezettingstijd*, 185-186.

⁹ *Verlag GAB Heerlen 1940-1944*, 7-8.

mensen zich daadwerkelijk op het werk vervoegden, konden de meeste betrokkenen vervolgens rustig naar huis gaan. Het aantal arbeiders dat op papier in Valkenburg werkte bedroeg ongeveer 4000, terwijl dit in werkelijkheid nauwelijks de helft was.¹⁰

De sabotage van Z-kaarten is het laatste voorbeeld dat hier wordt aangehaald van een actie die er op gericht was arbeiders vrij te stellen van tewerkstelling in Duitsland. Bij de sabotage werd in Limburg samengewerkt tussen de arbeidsbureaus en het verzet. De ondergrondse groepen leverden blanco materiaal, de ambtenaren van het arbeidsbureau voorzagen de papieren van stempels en valse handtekeningen en zorgden voor afkeuringen.¹¹ Ambtenaren van de arbeidsbureaus Heerlen, Venlo, Roermond en Maastricht hielden met elkaar contact, zodat de toegepaste methoden overal op dezelfde manier werden uitgevoerd. Het afhalen van de Z-kaarten voor Limburg geschiedde centraal per koerier. Voor de kaarten de arbeidsbureaus bereikten, werden zij eerst op een centraal punt bewerkt, d.w.z. alle afgewezen gevallen werden uitgelicht en door nieuwe met vrijstelling vervangen. Teneinde er nu tegen te waken, dat er toch een bepaald percentage voor Duitsland in aanmerking kwam, werd een aantal gefingeerde Z-kaarten tussengeschoven, die zogenaamd afgewezen waren. De namen van de bedrijven waren echt, die van de werknemers gefantaseerd. Bij de vervaardiging van de Z-kaarten boden bedrijven hun medewerking aan. De SD kwam in Limburg een illegale actie op het spoor, waardoor vier leden van het verzet, alsmede de drukker uit Roermond, een clichéfabrikant uit Den Bosch, een der papierleveranciers uit Roermond, de post-ambtenaar die de stempels verzorgde en een koerierster werden gearresteerd.¹² Desondanks ging men door met de sabotage. In Heerlen, Roermond en andere arbeidsbureaus in het zuiden gaven de ambtenaren voortdurend deskundig advies aan de werkgevers hoe de kaarten moesten worden ingevuld om vrijstelling te kunnen krijgen, waarschuwden ze bij straatcontroles en verschaften ze valse ontvangstbewijzen.¹³ Het resultaat van deze acties was groot-

¹⁰ ARA Den Haag, archief *Rijksarbeidsbureau in oorlogstijd*. Inv. nr. 68, Dossier Arbeidsbureau Maastricht in oorlogstijd: Rapport inzake de werkzaamheden van het Gewestelijk Arbeidsbureau Maastricht in den bezettingstijd, 9-10.

¹¹ Bauer, *Arbeidsbemiddeling gedurende den bezettingstijd*, 284.

¹² Sijes, *Arbeidsinzet*, 357-358.

¹³ Bauer, *Arbeidsbemiddeling gedurende den bezettingstijd*, 185-186.

t. Bij het GAB Maastricht leidden de gegevens op de ontvangen Z-kaarten in 93% van de gevallen tot vrijstelling.¹⁴ Degenen die het niet lukte om op een of andere manier voor vrijstelling in aanmerking te komen, moest zich voor een medische keuring melden op het arbeidsbureau. Hier lagen weer andere mogelijkheden om de opgeroepene uit handen van de Duitsers te houden. Artsen en de keuringsafdeling van het GAB werkten hier vaak nauw samen. In het algemeen waren er twee methoden in zwang: of de keuringsarts kreeg een onjuiste of schromelijk overdreven doktersverklaring ter tekening voorgelegd of de keuringsuitslag werd naderhand door de beambte van het GAB gewijzigd, dan wel werd een geheel nieuwe keuringsuitslag met valse handtekening vervaardigd.¹⁵ Het GAB Heerlen kon bogen op het hoogste percentage afgekeurden in den lande. Ruim 50% van de gekeurden uit de jaargangen 1921-1924 werd medisch ongeschikt bevonden voor werk in Duitsland.¹⁶ Wie eenmaal voor werk in Duitsland was aangewezen en medisch goedgekeurd, kon nog via manipulaties met de transportlijsten voor daadwerkelijke uitzending worden behoed. Het GAB Maastricht had daartoe een buitengewoon efficiënte methode ontwikkeld. De controle op de transporten van arbeiders naar Duitsland gebeurde zowel door de Fachberater in Maastricht als door de beambten van het Reichsarbeitsministerium aan de grens in Kaldenkirchen. Wanneer een transport de Duitse grens was gepasseerd, kreeg de Maastrichtse Fachberater de betreffende transportlijst, voorzien van een stempel, uit Kaldenkirchen retour, als bewijs dat het transport door de autoriteiten in Duitsland was overgenomen. De beambten op het GAB Maastricht hadden echter een valse stempel uit Kaldenkirchen weten te bemachtigen. Men stelde transportlijsten op, die men aan de Fachberater liet zien. Enkele dagen later toonde men hem de transportlijst met het -valse-stempel uit Kaldenkirchen, als bewijs dat het transport daadwerkelijk had plaatsgevonden. Noch de lijst, noch de arbeiders, wier namen er op stonden, waren echter de stad uit geweest. Het arbeidsbureau zorgde vervolgens ook voor de benodigde valse Auswei-

¹⁴ Rapport GAB Maastricht in bezettingstijd, 4-5.

¹⁵ *ibidem*, 15.

¹⁶ *Verslag GAB Heerlen 1940-1944*, 18.

se en distributiebescheiden voor de zogenaamd op transport gestelde Maastrichtenaren.¹⁷

Tabel 8. Aantal personeelsleden en NSB-ers daaronder bij Zuid-limburgse arbeidsbureaus

	1 jan. 1942			1 jan. 1944		
plaats	omvang personeel	NSB	%	omvang personeel	NSB	%
Maastricht	40	4	10,0	60	6	10
Heerlen	67	23	34,3	77	16	20,8
Nederland	2578	375	14,5	3832	669	17,5

Bron: Bauer, *Arbeidsbemiddeling gedurende den bezettingstijd*, 58.

Uiteraard kon niet iedereen via dergelijke sabotagemethoden worden geholpen. Het risico van verraad lag voortdurend op de loer. Niet alleen was er op elk arbeidsbureau een aantal NSB'ers werkzaam (tabel 8), ook de Fachberater moest voortdurend om de tuin worden geleid, en dat ging niet onbepikt. Er moest steeds de moeilijke keuze gemaakt worden wie wel en wie niet geholpen kon worden. In het algemeen koos men voor diegenen die thuis het slechtst gemist konden worden, zoals arbeiders met kinderen. Het personeel van het GAB troostte zich vaak met de gedachte dat de mensen die wel op transport werden gesteld wellicht geholpen konden worden wanneer ze met verlof kwamen, of op een of andere wijze clandestien terugkeerden. Want ook dan waren er nog middelen om te voorkomen dat iemand terug naar Duitsland moest. Verlofgangers konden door middel van een vals doktersattest in Nederland gehouden worden of, al dan niet fictief, geplaatst worden bij een Organisation Todt-projekt of in het grensgebied.

Voor de clandestien terugkeerden, de zogenaamde contractbrekers, lagen de zaken moeilijker. De Fachberater zocht dergelijke gevallen meestal persoonlijk uit. Het trof dan ook dat het personeel van het GAB Maastricht een looper bezat, waarmee men het bureau van de Fachberater in diens afwezigheid kon openen en de betreffende administratie in de kachel laten verdwijnen.¹⁸ Vervolgens

¹⁷ Jansen, "Arbeidsbemiddeling en arbeidsmarkt", 39-40.

¹⁸ Rapport GAB Maastricht in bezettingstijd, 7.

werd de persoon in kwestie op de een van de hierboven beschreven manieren in veiligheid gebracht.

Het effect van de sabotageakties valt onmogelijk precies na te gaan. De statistieken die tijdens de bezetting werden bijgehouden geven, vanwege de noodzaak dat de sabotageakties op papier niet ontdekt mochten worden, een onjuist beeld van de werkelijke situatie. Alleen voor de jaargangenactie is door het GAB Maastricht in december 1945 een overzicht gegeven van het aantal op transport gestelde arbeiders, waaruit de omvang van de sabotage blijkt. Officieel werden 983 personen naar Duitsland "bemiddeld", in werkelijkheid waren het er slechts 452, oftewel 46%.¹⁹ Het aantal mensen dat niet voor transport in aanmerking kwam omdat ze van te voren al werden vrijgesteld of afgekeurd blijft in deze gegevens echter buiten beschouwing, zodat de sabotage in werkelijkheid nog groter moet zijn geweest.

¹⁹ *ibidem*, 3-4.

AANMELDINGSPLICHT VOOR ARBEIDSINZET

Opvoep van de gewestelijke arbeidsbureaus te Maastricht en Heerlen aan alle mannen, geboren in het jaar 1924.

Op grond van de beschikking van den Rijkscmissaris voor het bezette Nederland, woe genief (Commissaris-generaal) voor bijzondere aangelegenheden) no. 43/1943, betreffende de verplichting tot aanmelding voor den arbeidsinzet, worden bij dezen

ALLE MANNEN GEBOREN IN HET JAAR 1924
wonende in het gebied van de gewestelijke arbeidsbureaus MAASTRICHT en HEERLEN, opgeroepen om van 29 Mei 1943 af een aanmeldingsformulier bij het arbeidsbureau in ontvangst te nemen, en dit op de hierna genoemde dagen op het arbeidsbureau persoonlijk weer in te leveren.

De in Januari tot en met April 1943 geboren personen melden zich aan op Maandag 31 Mei 1943.

De in Mei tot en met Augustus 1924 geboren personen melden zich aan op Dinsdag 1 Juni 1943.

De in September tot en met December 1924 geboren personen melden zich aan op Woensdag 2 Juni 1943.

telkens tusschen 9.00 en 17.00 uur.

De formulieren moeten worden afgehaald en weer ingeleverd op het gewestelijk bureau of het bijkantoor waaraan de gemeente waar de tot aanmelding verplichte persoon woonachtig is, behoort, n.l.:

1. op het Gew. Arbeidsbureau te MAASTRICHT, Broedersstraat 17, de personen woonachtig in de gemeenten Amby, Brunsdon, Bergambon, Bunde, Cadier en Keer, Creulle, Heer, Heeren, Maastricht, Meerssen en Uilensteden;

2. op het Bijkantoor te EIJBIJEN, De Weyweg 12, de personen woonachtig in de gemeenten Eijsden, Grootendijk, Grootendijk, Milsen, Nieuwbeek, Rijkswijk en Steenaken;

3. op het Bijkantoor te VAALS, Maastrichterlaan 27, de personen woonachtig in de gemeenten Wilten en Vaals;

4. op het Bijkantoor te VALKENBURG, Rijkswijkplein 11, de personen woonachtig in de gemeenten Berg en Terblijd, Gulpen, Margraten, Valkenburg en Wijlste;

5. op het Gewestelijk Arbeidsbureau te HEERLEN, Grefenestraat 37, de personen woonachtig in de gemeenten Buncum, Eijsden, Heerlen, Houthaven, Malsbeek, Klummen, Nieuw-heringen, Nijik, Scherpenberg, Simpelveld, Utsaale over Worsen, Voerendaal en Wijlandrade;

6. op het Bijkantoor te BEEK, Raadhuis, de personen woonachtig in de gemeenten Beek, Eijsden, Schimmert, Spaubeek, Stein, Utranto;

7. op het Bijkantoor te BILHUNSDIJK, Kerkstraat 14, de personen woonachtig in de gemeenten Amstenrade, Bilsen, Bunsbosch, Jabek, Martrien, Orlbeek en Schinveld;

8. op het Bijkantoor te KERKRADE, Kerkplein 1, de personen woonachtig in de gemeenten Kerkraade en Kerkrade;

9. op het Bijkantoor te BITTARIJ, Kommunistenstraat 1, de personen woonachtig in de gemeenten Bort, Broekstade, Geeren, Grefenbont, Limbricht, Muntzgerelen, Nieuw-heringen, Oudal en Papenhoven, Roosendaal, Schinnen, Sijck, Susteren.

Bij de inlevering van het aanmeldingsformulier moet de **DISTRIBUTESTAS-KAART** worden medegebracht.

Zij die tot aanmelding verplicht zijn, dienen **PERSONLIJK** bij het Gewestelijk Bureau of Bijkantoor te verschijnen.

Zij moeten dezerzijds alle noodzakelijke bescheiden overleggen alsook alle noodzakelijke inlichtingen verstrekken. Indien tot aanmelding verplichte personen in dienstbetrekking zijn, moet de werkgever de verklaring van den tot aanmelding verplichten persoon aangaande den aard der dienstbetrekking op het formulier door medetekenning en eventueel doop plaatsing van een firmateмпel bevestigen.

VAN DE VERPLICHTING TOT AANMELDING ZIJN VRIJGEGEELD:

1. zij die de Duitse nationaliteit bezitten en bij bureaus van den Rijkscmissaris voor het bezette Nederlandische gebied, van het „Arbeitsbeschäftigung der nationalen-sozialistische Deutsche Arbeitsdienst" in Nederland, onderafdeelingen ervan of er bij aangelegenen opgevolgen werden zijn;

2. zij die de Duitse Nationaliteit bezitten en bij bureaus van de Duitische Weermacht, de Wehrmacht, de Duitische politie en de „Reichsarbeitsdienst" werkzaam zijn;

3. de ambtenaren en arbeidscontractanten van het Rijk, de provincies, de gemeenten en andere publiekrechtelijke lichamen almede zij, die werkzaam zijn bij de spoorwegen, de P.T.T. en de Nederlandse Bank;

4. leden der voormalige Nederlandse weermacht, voor sover zij volgens de bevestiging van den weermachtchef in Nederland d.d. 29-1-1943 onderworpen zijn aan de terugroeping in de krijgsvangenschap;

5. zij, die zijn reeds ingevolge IK van de beschikking no. 20/1943 betreffende de uitlijning van bedrijven moeten mededen;

6. gezinsleden en leden van een gezinlijke orde;

7. personen, die overeenkomstig II, lid 2, van de beschikking no. 43/1943 van de verplichting tot aanmelding zijn vrijgesteld.

Zij, die de Duitse nationaliteit bezitten en tot aanmelding verplicht zijn, worden zich bij de Duitse „Arbeitsbeschäftigung" van de hiertoeven aangegeven gewestelijke arbeidsbureaus.

Tot aanmelding verplichte personen en werkgevers die in strijd met de bepalingen van bovengenoemde beschikking handelen of deze trachten te omzeilen, die b.v. hun verplichting tot aanmelding niet of niet behoorlijk nakomen, met opzet of uit nalatigheid opzette opzaten doen o.a., worden gestraft, ingevolge uitdrukke, mededaders en medeplichtigen.

Opvoep van het gewestelijke Arbeidsbureau te Roermond.

Op grond van de beschikking van den Rijkscmissaris voor het bezette Nederland, woe genief (Commissaris-generaal) voor bijzondere aangelegenheden) no. 43/1943, betreffende de verplichting tot aanmelding voor den arbeidsinzet worden bij dezen

ALLE MANNEN, GEBOREN IN 1924
wonende in het gebied van het Gewestelijk Arbeidsbureau ROERMOND, opgeroepen om vanaf heden, 29 Mei 1943, een aanmeldingsformulier bij het arbeidsbureau in ontvangst te nemen en dit op de hierna genoemde dagen, in het Gewestelijk Arbeidsbureau persoonlijk weer af te geven.

De in Januari tot en met April 1924 geboren personen melden zich aan op Maandag 31 Mei 1943.

De in Mei tot en met Augustus 1924 geboren personen melden zich aan op Dinsdag 1 Juni 1943.

De in September tot en met December 1924 geboren personen melden zich aan op Woensdag 2 Juni 1943.

in den tijd van 9.00-13.00 en van 13.30 tot 18.00 uur, op de betreffende afdeling.

De in de gebieden der bijkantoren wonende tot aanmelding verplichte personen moeten zich op dezelfde dagen in het ten aanzien van hen bevoegde bijkantoor van het arbeidsbureau laten zien.

In ROERMOND: de gemeenten Baaren, Beegden, Graathem, Healen, Heel, Herten, Heelbinnen, Heel, Lant, Maasland, Merich, Neer, Orlbeek, Puntveld, Roermond, Sjaak, Guldendaal, Thuen, Vlodrop en Wessem.

In WERT: de gemeenten Hunsel, Heesbeek, Wierden, Vlodrop en Wiert.

In RUCHT: de gemeenten Maastricht, Morselt, Oud en Nieuw, Oud en Nieuw, Oud en Nieuw.

Voor andere gebieden o.a. voor degenen die zijn vrijgesteld van aanmelding, wordt verwezen naar den hiertoeven opgegeven oproep van de gewestelijke arbeidsbureaus van Maastricht en Heerlen.

Opvoep voor arbeidsinzet in "De Limburger Koerier" van 29 mei 1943.

6. Van arbeidsbemiddeling naar arbeidsvoorziening

6.1. *Organisatie op landelijk, provinciaal en gewestelijk niveau, 1945-1990*

Dadelijk na de geslaagde geallieerde landing in Normandië, toen de Duitse nederlaag in zicht kwam, begon de Nederlandse regering in Londen maatregelen te nemen voor de naoorlogse tijd. Op het gebied van de arbeidsbemiddeling resulteerde dit in het Koninklijk Besluit van 17 juli 1944 betreffende de arbeidsbemiddeling, her-scholing en omscholing. Het KB handhaafde de organisatie van de arbeidsbemiddeling, zoals die in 1940-1941 zijn beslag had gekregen, grotendeels. Een centraal geleide arbeidsbemiddeling paste immers goed bij de grotere rol die in de naoorlogse samenleving aan de overheid werd toebedacht.

Onmiddellijk na de bevrijding bleek het arbeidsbemiddelingsapparaat naar behoren te functioneren. De toenemende werkloosheid tengevolge van de Koreacrisis en een verslechtering van de conjunctuur in het begin van de jaren vijftig, bracht echter de logheid van de organisatie aan het licht. Een vlotte arbeidsvoorziening werd daardoor belemmerd; een reorganisatie bleek wenselijk. In 1953 werden de vier regionale inspecties die sedert 1941 bestonden vervangen door elf provinciale districtsarbeidsbureaus, die het jaar daarop de benaming "Districtsbureau voor de Arbeidsvoorziening" (DBA) kregen.¹ De DBA's namen de toezichhoudende werkzaamheden van de oude inspecties over en kregen daarnaast een aantal taken die de werkzaamheden van de GAB's moesten verlichten. Het zogenaamde "bovenplaatselijke werk", waarmee werd bedoeld de werkzaamheden verband houdende met de arbeidsmarkt- en werkgelegenheidspolitiek, de documentatie, de statistiek, de administratie, de comptabiliteit, de personeelszaken, e.d., werd aan de GAB's onttrokken en voortaan door de districtsbureaus verricht. Ook de coördinatie van de interlokale bemiddeling werd overgeheveld naar de nieuwe provinciale bureaus, die bovendien beter in staat waren samen te werken met andere provinciaal georganiseerde instanties die zich direkt of indirect bezighielden met werkgelegenheidspoli-

¹ KB van 5 juli 1954, Staatsblad nr. 305.

tiek.² Het Districtsbureau voor de Arbeidsvoorziening Limburg werd gevestigd in Maastricht. De totstandkoming van de DBA's betekende dat de GAB's, wier aantal bovendien werd uitgebreid, zich meer aan het eigenlijke veldwerk op het terrein van de arbeidsvoorziening konden wijden.

De reorganisatie van de arbeidsvoorziening werd in 1954 op landelijk niveau voltooid door de samenvoeging van het Rijksarbeidsbureau en de Rijksdienst voor de Aanvullende Werkgelegenheid in het Directoraat-Generaal voor de Arbeidsvoorziening, als onderdeel van het Departement van Sociale Zaken en Volksgezondheid.³ Deze organisatiestructuur bleef tot het begin van de jaren negentig bestaan, al werden in de loop der jaren enkele GAB's en bijkantoren opgeheven, waardoor de gewestelijke indeling van de arbeidsvoorziening wijzigingen onderging. Tabel 26 (bijlage) geeft een overzicht van de wijzigingen in Zuid-Limburg.

6.2. De Limburgse arbeidsmarkt, 1945-1965

De Limburgse economie, met de mijnbouw als leidende sector, ontwikkelde zich tot 1958 zeer voorspoedig. De Limburgse mijnen speelden een belangrijke rol bij de wederopbouw, omdat zij moesten zorgen voor de noodzakelijke uitbreiding van de energievoorziening ten behoeve van de Nederlandse industrie. Tot aan het eind van de jaren vijftig groeide de economie zo snel dat de mijnen de aanhoudend toenemende vraag naar industriekolen nauwelijks konden bijhouden.⁴ De produktie steeg tot enorme hoogte; het maakte een voortdurende uitbreiding van het personeelsbestand noodzakelijk. Behalve de mijnen floreerden ook de andere Limburgse bedrijven. Ze konden indirect een graantje meepikken van de gunstige ontwikkelingen in de mijnbouw, zoals de bouw- en metaalnijverheid, of ze werden door de gunstige conjunctuur geconfronteerd met een toenemende vraag naar hun produkten, zoals bijvoorbeeld bij de Maastrichtse aardewerkindustrie het geval was. Ook

² "De reorganisatie van het Rijksarbeidsbureau." *Sociaal Maandblad* VIII (1953), 170-171.

³ Hoffius en Vriend, *Openbare arbeidsbemiddeling*, 59-60.

⁴ J.Th. Sillekens, *De Limburgse arbeidsmarkt na de tweede wereldoorlog*. (doctoraalscriptie Nijmegen 1974) 80.

dergelijke bedrijven zagen zich genoodzaakt personeel aan te trekken. Resultaat van deze grote vraag naar arbeidskrachten was dat de Limburgse arbeidsmarkt krap tot zeer krap werd. Arbeidskracht werd een buitengewoon schaars goed. Het positieve effect van deze ontwikkeling was dat het werkloosheidspercentage extreem laag was en voortdurend onder het landelijk gemiddelde lag. De medaille had echter ook een keerzijde, die zich in de volgende decennia duidelijk zou manifesteren. Omdat het zo moeilijk was personeel te vinden, werden veel bedrijven gefrusteerd in hun uitbreidingsplannen. Andere zagen om deze reden van vestiging in Limburg af. Dit maakte dat de Limburgse economie en daarmee de werkgelegenheid op de kurk van één enkele sector bleef drijven, namelijk de mijnbouw. Hoe eenzijdig de werkgelegenheid in vooral Zuid-Limburg was samengesteld blijkt uit cijfers uit 1958. In dat jaar werkte eenderde van de mannelijke beroepsbevolking in Zuid-Limburg in de mijnbouw. In de Oostelijke Mijnstreek was dit percentage veel hoger en bedroeg maar liefst 67%.⁵ De mensen die voor hun werkgelegenheid indirect van de mijnbouw afhankelijk waren, omdat ze bijvoorbeeld in toeleveringsbedrijven werkten, zijn dan nog buiten beschouwing gelaten.

Ook de landbouw- en de dienstensector ondervonden negatieve gevolgen van de werkgelegenheidssituatie in de mijnbouw. Omdat er van de werkgelegenheid in de mijnen, door de hoge lonen die er werden betaald, een sterke zuigkracht uitging, hadden beide sectoren moeite personeel te houden of te vinden. De uittocht uit de landbouw, op zich een landelijk verschijnsel, deed zich in Limburg sterker voelen dan in de rest van het land. De dienstensector, in Limburg traditioneel zwak ontwikkeld, bleef tussen 1947 en 1960 nog verder bij de landelijke ontwikkeling achter dan voorheen. Dit leidde meteen na de oorlog in Limburg al tot een tekort aan administratieve banen. Naarmate het scholingsniveau toenam, wensten meer mensen een administratieve functie, maar in de jaren vijftig hadden alleen de mijnen een omvangrijk administratief apparaat, dat na 1958 ook nog geleidelijk werd afgebouwd.⁶

⁵ F.A.M. Messing, *Geschiedenis van de mijnsluiting in Limburg: Noodzaak en lotgevallen van een regionale herstructurering, 1955-1975*. (Leiden 1988) 372.

⁶ Sillekens, *Limburgse arbeidsmarkt*, 128-130.

Tabel 9. Verdeling van de beroepsbevolking naar economische sectoren in Limburg en Nederland, 1947 en 1960

jaar	landbouw		industrie		diensten	
	Limburg	Nederland	Limburg	Nederland	Limburg	Nederland
1947	21	20	45	37	34	43
1960	9	11	54	42	37	47

Bron: CBS Volks- en beroepstellingen 1947 en 1960.

Omstreeks 1958 kwamen de steenkolenmijnen voor het eerst sinds de bevrijding in moeilijkheden. De steenkool ondervond steeds meer concurrentie van olie en aardgas wat leidde tot steenkooloverschotten en daling van de prijzen.⁷ Omdat de industrie als eerste op het gebruik van olie overging, werden de Limburgse mijnen die voornamelijk industriekolen produceerden, het heftigst door de kolencrisis getroffen.

Hoewel de mijnen reageerden met inkrimping van hun personeelsbestand - tussen 1958 en 1965 nam het aantal mijnwerkers met 10000 af - betekende dit niet dat de werkgelegenheid voor Limburgse arbeiders verminderde. De mijnen trachtten namelijk door rationalisatie hun concurrentiepositie op de wereldmarkt te handhaven. Hierdoor ontstond er een grote vraag naar arbeidsbesparende technologie, die door bedrijven in de regio werd geleverd. Zij konden hun activiteiten uitbreiden en personeel aantrekken.⁸ Met name de metaalindustrie, die tot dan toe door gebrek aan personeel zich nauwelijks had kunnen uitbreiden, profiteerde van de ruimte op de arbeidsmarkt.⁹

Ook de pendel naar Duitsland nam voortdurend toe. Voor veel Limburgse arbeiders was het, vanwege de belangrijk hogere lonen die er konden worden verdiend, aantrekkelijk om in Duitsland te gaan werken. Onder de pendelaars namen vooral bouwvakarbeiders en, in mindere mate, mijnwerkers een belangrijke plaats in. In 1964

⁷ Jansen, "Specifieke kenmerken", 79-80.

⁸ ibidem, 80.

⁹ Sillekens, *Limburgse arbeidsmarkt*, 62-63.

bestond ongeveer de helft van de ruim 12000 mannelijke pendelaars uit arbeiders uit deze beide beroeps categorieën.¹⁰

De Limburgse werkloosheidscijfers bleven ondanks de problemen in de mijnindustrie voorsnog aanmerkelijk onder het landelijke niveau liggen. Er bleef zelfs een tekort aan arbeidskrachten bestaan, waardoor niet alle beschikbare arbeidsplaatsen konden worden bezet. In 1964, aan de vooravond van de aankondiging van het sluiten van de mijnen, stond in Limburg tegenover een arbeidsreserve van 1225 personen een openstaande vraag naar arbeidskrachten van 7830: per zes vacatures was nauwelijks één arbeidskracht beschikbaar.¹¹

6.3. Arbeidsbureaus en volledige werkgelegenheid, 1945-1965

In een periode van volledige werkgelegenheid was het voor bedrijven die wilden uitbreiden zeer moeilijk aan personeel te komen. Eigen wervingskanalen en -methoden waren ontoereikend om te voorzien in de enorme vraag naar arbeidskrachten. In die situatie wendden bedrijven, die vóór de tweede wereldoorlog niet of nauwelijks van de arbeidsbeurzen gebruik maakten, zich nu noodgedwongen tot het openbare arbeidsbemiddelingsapparaat.

De Limburgse mijnen zetten allerlei wervingsacties op touw, waarbij de arbeidsbureaus nadrukkelijk waren betrokken. In samenwerking met het GAB in Heerlen stelden de gezamenlijke mijnen wervingsteams samen. Deze teams, bestaande uit een mijnbeambte, een ondergrondse mijnwerker en een ambtenaar van het arbeidsbureau, bezochten een aantal GAB's in het zuiden, oosten en noorden van het land, teneinde werkzoekenden voor mijnarbeid te interesseren.¹²

Ook op andere manieren werden de Gewestelijke Arbeidsbureaus door de mijnen bij de personeelsvoorziening ingeschakeld. Het GAB Heerlen plaatste namens de mijnen advertenties voor vaklieden in de Zuidlimburgse kranten en schakelde de arbeidsbureaus in

¹⁰ Nota inzake de mijnindustrie en de industriële herstructurering van Zuid-Limburg. Zitting 1965-1966, no. 8424, 7.

¹¹ Nota mijnindustrie 1965, 7.

¹² Jaarverslag GAB Heerlen 1946, 7.

de gewesten Maastricht en Venlo in bij pogingen personeel voor de mijnen te vinden.

Waar het kon werden mensen tot mijnwerker geschoold of omgeschoold. De sectie Jeugdbemiddeling probeerde jongeren naar de driejarige opleiding voor mijnwerkers te bemiddelen. De plaatsing op deze opleiding verliep geheel via het GAB in Heerlen. Voor belangstellenden organiseerden de jeugdbemiddelaars excursies naar de mijnwerkersopleiding. Ook ouderen, zoals kantoorbedienden, waarvoor de arbeidsmarkt overvoerd raakte, konden via het arbeidsbureau op de Mijnschool tot mijnwerker of zelfs tot ondergronds opzichter worden omgeschoold.¹³

De arbeidsbureaus kregen door deze ontwikkelingen een ongekend aandeel in de personeelsvoorziening van de mijnen. Een enkel voorbeeld moge dit illustreren. In 1945 namen de mijnen 4236 nieuwe arbeiders aan. Hiervan werden er 1864 (44%) geplaatst door het GAB in Heerlen, en nog eens 291 arbeiders door andere GAB's.¹⁴ Alles bij elkaar leverden de arbeidsbureaus dus meer dan de helft van het aantal nieuwe mijnwerkers, een grote vooruitgang ten opzichte van de situatie van vóór de oorlog.

Het aandeel dat de mijnbouw in het aantal door het GAB Heerlen gerealiseerde plaatsingen innam, liep in de jaren vijftig op tot gemiddeld 25%, een percentage dat sedert de massale migratie naar de Mijnstreek van vlak vóór en tijdens de eerste wereldoorlog niet meer was voorgekomen.

Ook de Maastrichtse aardewerkindustrie deed na 1945 meer dan voorheen een beroep op het arbeidsbureau.

¹³ G. Pilgram, "De bemiddeling van jeugdige arbeidskrachten naar het mijnbedrijf." *Stemmen uit het RAB*, jeugdnummer februari 1950, 13-16.

¹⁴ *Jaarverslag GAB Heerlen 1945*, 26.

Tabel 10. Aantal en percentage vacatures en inschrijvingen in enige beroeps categorieën bij het GAB Maastricht in 1950

beroeps categorieën/ economische sector	vacatures		inschrijvingen	
	N	%	N	%
aardewerk	1522	15,2	571	5,5
bouw	2219	22,2	1472	14,2
tot. nijverheid	6117	61,2	4721	45,7
landbouw	187	1,9	212	2,1
huispersoneel	844	8,4	393	3,8
tot. diensten	3180	31,8	3728	36,1
pers. alg. dienst	508	5,1	1452	14,0
bijz. bemiddeling	-	-	222	2,1

Bron: Jaarverslag GAB Maastricht 1950.

Zoals in tabel 10 blijkt behoorde in 1950 ruim 15% van de bij het GAB Maastricht geregistreerde vacatures tot de aardewerkbranche. Het personeelsgebrek waarmee ook deze tak van industrie kampte, blijkt uit het aantal vacatures dat bijna het drievoudige bedroeg van het aanbod.

Het aantal plaatsingen dat de GAB's wisten te realiseren steeg tot recordhoogte. Het plaatsingspercentage lag, zoals in de tabellen 11 en 12 is af te lezen, zelden onder de 75%, een resultaat dat vóór de tweede wereldoorlog bij lange na niet was bereikt.

Tabel 11. Bemiddelingsactiviteiten van het GAB Maastricht, 1946-1953

jaar	werkzoekenden	plaatsingen	plaatsingspercentage	vacatures	voldane vacatures	voldane vacatures %
1946	9472	7561	79,8	11137	7422	66,6
1947	8332	7234	86,8	9949	8069	81,1
1948	10524	9100	86,5	11407	10387	91,1
1949	10591	8897	84,0	10374	8787	84,7
1950	10335	8626	83,5	9992	8254	82,6
1951	12904	10247	79,4	9585	7986	83,3
1952	14020	10372	74,0	9661	8077	83,6
1953	11721	9825	83,8	11005	8690	79,0

Bron: Jaarverslagen GAB Maastricht, 1946-1953.

Tabel 12. Bemiddelingsactiviteiten van het GAB Heerlen, 1946-1953

jaar	werkzoekenden	plaatsingen	plaatsingspercentage	vacatures	voldane vacatures	voldane vacatures %
1946	15721	14302	91,0	19457	14004	72,0
1947	14834	13334	89,9	19784	14010	70,8
1948	16960	13921	82,1	16255	14988	92,2
1949	20617	15368	74,5	20334	17738	87,2
1950	22484	16431	73,1	21101	17062	80,9
1951	21097	16276	77,1	23368	17710	75,9
1952	20911	15849	75,8	22078	18582	84,2
1953	9235	7456	80,7	12128	8049	66,4

Bron: Jaarverslagen GAB Heerlen, 1946-1953.

De gunstige ontwikkeling van de werkgelegenheid zorgde ervoor dat het beleid van de arbeidsbureaus in plaats van op bestrijding van de gevolgen van de werkloosheid nu daadwerkelijk kon worden gericht op optimale arbeidsallocatie: het plaatsen van de juiste mensen op de juiste plek. Om dit te realiseren dienden de werkzaamheden van de arbeidsbureaus voortaan veel verder te gaan dan de zuivere arbeidsbemiddeling tussen vraag en aanbod. Beroepskeuzevoorlichting, het verlenen van werkvergunningen aan vreemdelingen en staatlozen, het verstrekken van trainingstoelagen voor opleidingen in de bedrijven en de bemiddeling naar Rijkswerkplaatsen voor Vakontwikkeling voor scholing, herscholing en omscholing, werden in het takenpakket van de GAB's opgenomen. De arbeidsbureaus kregen hierdoor de mogelijkheden actief in te grijpen teneinde vraag en aanbod op de arbeidsmarkt beter bij elkaar te laten aansluiten.

De controlerende taak van de GAB's op het terrein van de werkloosheidsuitkeringen bleef echter gehandhaafd. Werklozen bleven verplicht zich bij een arbeidsbureau in te schrijven en passende arbeid of scholing te aanvaarden.¹⁵ De werkwillegheid van de uitkeringsgerechtigden werd op deze manier gecontroleerd. In 1945 werd de uitvoering van het Bijzonder Besluit Arbeidsverhoudingen aan de taken van de GAB's toegevoegd. Dit Besluit bepaalde dat het de werkgever en de werknemer was verboden de arbeidsverhou-

¹⁵ KB van 17 juli 1944, *Staatsblad* E 51.

ding te beëindigen zonder toestemming van de Directeur van het Gewestelijk Arbeidsbureau.

Ook op het gebied van de eigenlijke arbeidsbemiddeling veranderde het een en ander. In tegenstelling tot de vooroorlogse praktijk was er voortaan sprake van vakbemiddeling. Voor de belangrijkste beroepen werden bemiddelingssecties opgericht, die werden verzorgd door gespecialiseerde bemiddelaars. In de praktijk bleek dit systeem echter niet efficiënt te werken. Niet iedereen was in een bepaalde beroepsgroep in te delen, waardoor een aantal mensen tussen wal en schip dreigde te vallen. Bovendien hadden de gespecialiseerde bemiddelaars weinig contact met elkaar, waardoor ze onvoldoende zicht hadden op werkzoekenden die bij andere beroepen stonden ingeschreven en op de vacatures die daar beschikbaar waren.¹⁶ Rond 1950 werd een proef genomen met een bemiddelingsstelsel dat niet meer was gebaseerd op verschillende beroepen. Een groot aantal beroepen werd geanalyseerd.¹⁷ Op basis van deze functieanalyses werd er een beroepenclassificatie opgesteld volgens de voor het werk benodigde verstandelijke vermogens. Uiteindelijk leidde dit in 1956 tot een bemiddelingsorganisatie waarbij alle mannelijke, valide en volwassen werkzoekenden in een drietal secties werden verdeeld: de sectie lager personeel, de sectie middelbaar personeel, bestaande uit verschillende vaksecties al naar gelang de plaatselijke situatie en behoeften, en de sectie hoger personeel.¹⁸ Naast de aparte afdeling voor de bemiddeling van vrouwen, die al lang bestond, kwamen er nu ook voor jeugdigen en mindervaliden speciale bemiddelingssecties. De aparte bemiddelingssectie voor vrouwen was gedeeltelijk gebaseerd op het feit dat vrouwen specifieke beroepen uitoefenden. In de loop van de jaren zestig werd het onderscheid tussen vrouwen- en mannenberoepen echter steeds minder duidelijk. De GAB's gingen ertoe over de ingeschreven vrouwelijke werkzoekenden onder te brengen bij de gewone secties.

De evolutie van arbeidsbemiddeling naar arbeidsvoorziening kwam ook tot uiting in de intergewestelijke bemiddeling. De GAB's van Maastricht en Heerlen werkten nauw samen om het bedrijfsleven in

¹⁶ Hoffius en Vriend, *Openbare arbeidsbemiddeling*, 55.

¹⁷ *Jaarverslag GAB Maastricht 1948*, 6; *Jaarverslag GAB Heerlen 1950*, 7-8.

¹⁸ Hoffius en Vriend, *Openbare arbeidsbemiddeling*, 55-59.

hun gewesten van de meest geschikte arbeidskrachten te voorzien. Zo leverde het Heerlense arbeidsbureau jongens en meisjes die niet naar de mijnen wilden of konden aan de Maastrichtse glas- en aardewerkindustrie. Omgekeerd wierf het GAB Maastricht in haar rayons mijnwerkers en bouwvakkers voor het gewest Heerlen.¹⁹ Door hun verschillende economische structuur konden beide gewesten elkaar goed aanvullen, daarbij geholpen door de sterk verbeterde vervoersmogelijkheden in de jaren vijftig en zestig. Het na de tweede wereldoorlog uitgebreide instrumentarium waarover het Limburgse arbeidsvoorzieningsapparaat beschikte om de arbeidsmarkt in positieve zin te beïnvloeden, werd volledig ingezet toen na 1965 de economische structuur van het gewest en daarmee de arbeidsmarkt een fundamentele verandering onderging.

6.4. *Mijnsluiting en herstructurering: de ontwikkeling van de arbeidsmarkt na 1965*

Ondanks de maatregelen tot rationalisatie waartoe de mijnen na 1958 overgingen, verslechterden de bedrijfsresultaten dusdanig dat de regering het niet langer verantwoord achtte met de winning van steenkool door te gaan. In december 1965 lanceerde de minister van economische zaken J.M. den Uyl de zogenaamde herstructureringsnota.²⁰ Hierin werd een geleidelijke sluiting van de mijnen aangekondigd. Tegelijkertijd met het sluitingsprogramma zou vervangende werkgelegenheid worden gecreëerd door herindustrialisatie van het gewest en het overplaatsen van rijksdiensten van de Randstad naar Limburg.²¹ De consequenties voor de werkgelegenheid waren immers enorm. Op dat moment werkten er in de Limburgse mijnen ongeveer 45000 mensen, 13% van de totale werkgelegenheid in Limburg en 21% van die in Zuid-Limburg. Daarnaast waren er tienduizenden mensen werkzaam in rechtstreeks van de mijnen afhankelijke toeleveringsbedrijven. Bovendien was de verwachting dat ten gevolge van het verdwijnen van de lage pensioengerechtigde

¹⁹ *Jaarverslagen GAB Maastricht en GAB Heerlen 1946-1953.*

²⁰ *Nota mijnindustrie 1965.*

²¹ Als herstructureringsgebied werd aangewezen het gebied dat werd gevormd door de gewesten Oostelijke Mijnstreek, Sittard en Maastricht (zie tabel 23), aangevuld met een gedeelte van het rayon Roermond.

leeftijd van de mijnwerkers, nog eens enkele duizenden extra arbeidsplaatsen nodig zouden zijn. Alles bij elkaar kwam het verlies aan werkgelegenheid neer op ongeveer 75000 arbeidsplaatsen.²²

Ten tijde van de aankondiging van de mijnsluitingen was er sprake van economische expansie en een krappe arbeidsmarkt. Verwacht werd dat in die omstandigheden de herstructurering uitvoerbaar was. Voor bedrijven zou het immers aantrekkelijk zijn zich in Limburg te vestigen vanwege de aanwezigheid van voldoende arbeidskrachten afkomstig uit de te sluiten mijnen en de subsidieregelingen die de regering in het vooruitzicht stelde. Het beleid was er vooral op gericht arbeidsintensieve bedrijven naar Limburg te halen. Het aantal arbeidsplaatsen, en niet zozeer de kwaliteit ervan, stond voorop bij het werven van bedrijven. Voor een belangrijk deel was dat te wijten aan het eenzijdige en relatief lage scholingspeil van de afvloeiende arbeidskrachten. Dit beleid had echter tot gevolg dat veel bedrijven met een relatief zwakke financiële basis op de subsidiestroom afkwamen. Spoedig sloeg de conjunctuur om, waardoor nieuw gevestigde industrieën in moeilijkheden kwamen. De verwachte nieuwe arbeidsplaatsen bleven uit, en bovendien moest het sluitingsprogramma van de mijnen worden versneld. Reeds in 1967 en 1968 leidde dit tot een ongekend hoog werkloosheidspercentage, dat voor het eerst sedert de oorlog boven het landelijk cijfer lag. Naast het verlies aan werkgelegenheid in de mijnen, speelde ook de forse daling van het pendelsaldo een rol. Door de conjuncturele terugslag verloren veel Limburgse arbeiders hun betrekking in Duitsland. Zij boden zich opnieuw op de Limburgse arbeidsmarkt aan.

De conjuncturele tegenwind noodzaakte de regering de beloften ten aanzien van vervangende werkgelegenheid af te zwakken. Heette het in 1965 nog "geen mijnsluiting zonder vervangende werkgelegenheid", in 1967 werd gesproken van "het streven de inkrimping zonder werkloosheid van betekenis te realiseren".²³

De jaren 1969-1973 waren minder ongunstig wat betreft de werkloosheid, maar het Limburgse percentage bleef voortdurend boven het landelijk gemiddelde. Door de opleving van de economische

²² W.M. Derks, "Arbeidsmarkt, verstoord evenwicht." In: J. Soeters, H. Spoormans, R. Welten (red.), *Het nieuwe Limburg: Herstructurering en Ontwikkeling*. (z.p. 1990) 52-64, aldaar 53.

²³ Jansen, "Specifieke kenmerken", 83.

bedrijvigheid in die jaren was het opnieuw voor veel mensen mogelijk hun heil op de Duitse arbeidsmarkt te zoeken. Tussen 1968 en 1974 verdubbelde het pendelsaldo naar West-Duitsland (tabel 27, bijlage). Bovendien was ten gevolge van het verslechteren van de werkgelegenheidsperspectieven met name uit de Oostelijke Mijnstreek een deel van de bevolking naar elders getrokken. Het migratiesaldo van de provincie Limburg werd daardoor in de jaren 1965-1969 sterk negatief, hetgeen het Limburgse werkloosheidspercentage omlaag bracht.

Op 31 december 1974 sloot de laatste Limburgse steenkolenmijn. Op dat moment had het herstructureringsprogramma niet meer dan 12000 nieuwe arbeidsplaatsen opgeleverd, een resultaat dat zelfs niet voldoende was om het verlies aan banen in de toeleveringsbedrijven van de mijnen te compenseren.²⁴

Door de oliecrisis van 1973 was de internationale economische bedrijvigheid inmiddels in het slop geraakt; de werkloosheid nam overal fors toe. De conjunctuurgevoeligheid van de Limburgse industrie was in de jaren 1975-1983 aanmerkelijk groter dan elders in het land. Veel bedrijven waren gedwongen arbeidskrachten af te stoten teneinde het hoofd boven water te houden.²⁵

Ook de Duitse arbeidsmarkt had te lijden onder de recessie. Dit bleek heel duidelijk uit het pendelsaldo, dat tussen 1974 en 1983 met bijna 60% afnam. Bovendien nam in deze tijd de beroepsbevolking in sterke mate toe, doordat het aantal schoolverlaters en vrouwen dat zich op de arbeidsmarkt aanbood steeg. Tussen 1965 en 1976 was de jaarlijkse stijging nog ongeveer 0,5% per jaar, in de periode 1976-1983 bedroeg de toename gemiddeld 1,8% per jaar.²⁶

Resultaat van deze ontwikkelingen was dat het Limburgse werkloosheidspercentage sneller steeg dan het landelijke cijfer en, zoals in tabel 13 blijkt, in 1978 bijna het dubbele bedroeg van het percentage voor Nederland als geheel.

²⁴ *ibidem*, 81-83.

²⁵ Jansen, "Industrie en mijnbouw", 50.

²⁶ *Arbeidsmarktverslagen DBA, 1965-1983*.

Tabel 13. Werkloosheidspercentage, gedefinieerd als "bemiddelingsbestand zonder baan" en regionale component (r.c.) in Nederland, de provincie Limburg en de regio Zuid-Limburg, 1978-1993 (in procenten van de beroepsbevolking)

jaar	Nederland %	Limburg % r.c.	Zuid-Limburg % r.c.
1978	4,9	8,9 4,0	10,5 5,6
1984	13,0	15,5 2,5	16,9 3,9
1987	10,4	11,5 1,1	13,0 2,6
1991	8,5	8,2 -0,3	9,3 0,8
1993	9,8	9,0 -0,8	9,9 0,1

Bron: ETIL, *Limburgse Arbeidsmarktverkenning 1993*, 17.

In die situatie waren nieuwe initiatieven noodzakelijk. In 1978 verscheen de Perspectievennota Limburg, waarin de Rijksoverheid erkende dat ze niet kon garanderen dat er vervangende arbeidsplaatsen zouden komen. De Nota beoogde de zogenaamde regionale component in de werkloosheid

(d.w.z. het verschil tussen het percentage werklozen in Nederland en dat in Limburg) te laten verdwijnen en de industrie en de overheidssdiensten te versterken. Hierbij diende het Provinciale Bestuur een initiërende rol te spelen.²⁷

De resultaten van het nieuwe beleid waren aanzienlijk. Vooral op het gebied van de versterking van de positie van de stuwende, d.w.z. voor internationale markten werkende, diensten, zoals de uitbouw van het vliegveld Beek en de bouw van het het MECC in Maastricht, werden snel de eerste positieve resultaten bereikt. Bovendien kwam in Maastricht de Rijksuniversiteit Limburg tot stand en verrees er een nieuw Academisch Ziekenhuis. Ook de dienstensector in de Oostelijke Mijnstreek werd uitgebreid. Dergelijke projecten zorgden spoedig voor meer gedifferentieerde en hoog gekwalificeerde werkgelegenheid. Evenwel niet in de mate die men had verwacht. Over het vliegveld Beek brak een milieuoorlog uit, het MECC bleek verlieslatend, de Universiteit moest zich

²⁷ Jansen, "Specifieke kenmerken", 83-84.

beperken tot vier faculteiten, als gevolg van problemen met de overheidsfinanciën krompen de rijksdiensten in.

Desondanks was de verdeling van de bezette arbeidsplaatsen in Limburg over de economische sectoren eind jaren tachtig belangrijk veranderd ten opzichte van twintig jaar eerder. Zoals uit tabel 14 blijkt leverde de dienstensector nu het leeuwedeel van de arbeidsplaatsen.

Tabel 14. Bezette arbeidsplaatsen in Limburg, verdeeld naar economische sector 1965-1985 (in %)

jaar	landbouw	nijverheid	diensten
1965	9	53	38
1975	7	42	51
1985	6	36	58

Bron: *Arbeidsmarktbeschrijvingen DBA, 1965, 1975 en 1985.*

Het resultaat van het perspectievenbeleid was dat Limburg niet langer zwaarder werd getroffen dan de rest van het land. Hoewel de werkloosheid hoog bleef en in 1984 haar hoogste punt bereikte, nam vanaf 1978 de regionale component voortdurend af. De Limburgse werkgelegenheidsontwikkeling profiteerde, mede dankzij het beleid dat in de Perspectievennota was geformuleerd, van de economische opleving in de tweede helft van de jaren tachtig.

In 1991 bleek de regionale component in de werkloosheid voor Limburg als geheel verdwenen. In Zuid-Limburg was de situatie iets ongunstiger. Anno 1993 ligt de werkloosheid in deze regio nog een fractie boven het landelijk gemiddelde.

6.5. Arbeidsvoorziening na 1965

6.5.1. Arbeidsvoorziening en de mijnsluitingen

De arbeidsbemiddeling vervulde als intermediair tussen oude en nieuwe arbeidsplaats een centrale rol in het afvloeiingsplan in het kader van de mijnsluitingsoperatie.

In de herstructureringsnota werden op het gebied van de arbeidsbemiddeling, de beroepenvoorlichting en de scholing een aantal maatregelen aangekondigd, die de herplaatsing van ex-mijnwerkers moesten bevorderen.²⁸ De Zuidlimburgse arbeidsbureaus dienden in nauw contact met de personeelsdiensten van de mijnen de herplaatsing van mijnarbeiders ter hand te nemen. Teneinde het bemiddelingsproces zo vlot mogelijk te laten verlopen richtte het Arbeidsvoorzieningsapparaat met de afdelingen Personeelsbeheer van de te sluiten mijnzetels speciale bemiddelingskantoren in, waar met de werknemers die moesten afvloeien gesprekken werden gevoerd over de mogelijkheden van herplaatsing, herscholing of overbrugging naar pensioen. Bij de bemiddeling van ex-mijnwerkers spoorden de arbeidsbureaus meestal eerst een aantal vacatures op en daarna pas de geschikte kandidaten. Op die manier kon men voor een pakket vacatures bij een bepaald bedrijf een groep kandidaten aanwijzen, waarbij ook enkele moeilijk plaatsbaren zaten.²⁹ Ruim eenderde van de af te vloeien mijnwerkers schreef zich bij de speciale bemiddelingsbureaus in, zoals uit tabel 15 blijkt. Van hen werd 63% door de bemiddelingsinstantie bij een nieuwe werkgever geplaatst. Dit percentage stak zeer gunstig af bij het plaatsingspercentage dat de Limburgse arbeidsbureaus tussen 1970 en 1974 in doorsnee wisten te bereiken (tabel 16).

Tabel 15. Verrichtingen van de speciale bemiddelingsbureaus t/m 1974

Ingeschreven	15449
waarvan:	
- geplaatst	8233
- afgevoerd	5172
- geplaatst in WSW-verband	1506
- geplaatst op Centrum Vakopleiding	479
- in 1974 nog in behandeling	59

Bron: *Arbeidsmarktbeschrijving DBA 1974*, 16.

Om de taken, verbonden aan de herstructureringsoperatie zo goed mogelijk te kunnen verrichten, kreeg het Zuidlimburgse arbeids-

²⁸ *Nota mijnindustrie 1965*, 28-29.

²⁹ Sillekens, *Limburgse arbeidsmarkt*, 94.

voorzieningsapparaat zelfs extra personeel toegewezen. De staf van het DBA werd uitgebreid met een aantal functionarissen, belast met de begeleiding van de herstructureringsmaatregelen op het gebied van de arbeidsvoorziening. Ook de personeelsbezetting van de GAB's werd uitgebreid.

Verder opende het Gewestelijk Arbeidsbureau Oostelijke Mijnstreek op 1 januari 1967 een bijkantoor in Kerkrade.³⁰ Naast de directe bemiddeling hadden de arbeidsbureaus een voorlichtende en adviseerende taak. Ook op dit gebied werden de activiteiten uitgebreid, waarbij vooral aandacht werd besteed aan de beroepen- en beroepskeuzevoorlichting, onder meer in de vorm van een reizende en een permanente beroepentoonstelling in Zuid-Limburg.³¹

Deze maatregelen waren zo belangrijk, omdat de werkgelegenheidsstructuur, die generaties lang in het teken van de mijnbouw had gestaan door de herstructurering grote veranderingen onderging. Voor vele duizenden specialistisch geoefende en opgeleide arbeiders was in hun directe omgeving geen werk meer. Scholing en omscholing bleken in veel gevallen noodzakelijk. Dit kon in Centra voor Vakopleiding geschieden, waar ex-mijnwerkers cursussen volgden die opleidden voor geoefend vakman in de metaal of de bouw. De capaciteit van het bestaande Centrum in Heerlen werd uitgebreid en in Terwinselen en in Geleen verrezen nieuwe Centra. Ook bij de nieuwe werkgevers werden arbeiders individueel of groepsgewijs voor hun functie geschoold. De werkgever kreeg in dat geval, na toestemming van het Directoraat-Generaal voor de Arbeidsvoorziening, de kosten van de scholingscursus vergoed.³²

6.5.2. Arbeidsbureau Nieuwe Stijl

Toen de afvloeiing van het mijnpersoneel nog in volle gang was, kondigden zich in 1971 de eerste tekenen van conjuncturele teruggang aan. De snelle verruiming van de arbeidsmarkt na 1970,

³⁰ Tweede nota inzake de mijnindustrie en de industriële herstructurering van Zuid-Limburg. Zitting 1969-1970, no. 10312, 6.

³¹ H.L.G. Zanders, *De omschakeling van ex-mijnwerkers*. (Instituut voor Arbeidsvraagstukken, Tilburg 1971), 12-13. Concept-tekst, aanwezig in historisch archief RBA Zuid-Limburg te Maastricht.

³² Messing, *Geschiedenis mijnsluiting*, 323.

waarop in een vorige paragraaf reeds werd gewezen, is duidelijk af te lezen aan de bemiddelingsactiviteiten van de Limburgse arbeidsbureaus (tabel 16).

Tabel 16. Inschrijvingen en plaatsingen Limburgse arbeidsbureaus, 1970-1985

1 jaar	2 inschrijvingen	3 werk gevonden (van 2)		4 direct door AB geplaatst		
		abs.	%	abs.	% (van 2)	% (van 3)
1970	39200			21223	54,1	
1971	46528			21262	45,7	
1972	50511			20048	39,7	
1973	52080			18150	34,9	
1974	68556			20678	30,2	
1977	61382	32991	53,7	14859	24,2	45,0
1978	61228	32995	53,8	15174	24,8	46,0
1979	58952	33764	57,3	14668	24,9	43,4
1980	69800	31800	45,6	11600	16,6	36,5
1981	73980	29375	39,7	9900	13,4	33,7
1982	73430	25650	34,9	6600	9,0	25,7
1983	64577	26500	41,0	6900	10,7	26,0
1984	63918	28500	44,6	9100	14,2	31,9
1985	64145	29350	45,8	9980	15,6	34,0

Bron: *Arbeidsmarktbeschrijvingen DBA, 1974; 1977-1985.*

Tussen 1970 en 1982, het dieptepunt van de economische recessie, vertoonde het aantal ingeschrevenen bijna een verdubbeling. Het plaatsingspercentage daalde enorm. Vond in 1970 nog ruim de helft van het aantal ingeschreven werkzoekenden via het arbeidsbureau een nieuwe baan, in 1982 was dat nog slechts 9%. De teruggang van dit percentage was te wijten aan de wanverhouding die tussen het aantal werkzoekenden en het aantal bij de arbeidsbureaus bekende vacatures ontstond. In 1982 waren er bij het GAB Westelijke Mijnstreek gemiddeld voor elke geregistreerde vacature 54 werkzoekenden, in Maastricht bedroeg de vraag-aanbod-verhouding

gemiddeld 1:61 en in de Oostelijke Mijnstreek zelfs 1:68.³³ De kans op een baan was nog één vierhonderdste van die rond 1965. De wanverhouding tussen vraag en aanbod maakte een goede bemiddeling vrijwel onmogelijk. Door de slechte plaatsingsresultaten dreigden de arbeidsbureaus buitenspel te worden gezet. Zowel werkgevers als werkzoekenden hadden een negatief beeld van het functioneren van de arbeidsbemiddeling. Veel werkgevers konden zich niet aan de indruk onttrekken, dat de arbeidsbureaus er eigenlijk alleen voor zorgden dat langdurig werklozen en moeilijk plaatsbaren aan de slag werden geholpen, en zich verder met niets anders bezighielden. Van hun kant probeerden de meeste werknemers buiten de arbeidsbureaus om een nieuwe baan te vinden, al was het maar om niet de indruk te wekken dat ook zij tot die moeilijk plaatsbaren behoorden.

In Zuid-Limburg was een goed functionerende arbeidsbemiddeling meer dan elders noodzakelijk. Het was niet vreemd dat de Perspectievennota een intensivering van de arbeidsbemiddeling bepleitte. Een beleid ter verruiming van de werkgelegenheid kon alleen effectief zijn, zo was de gedachte, indien tegelijkertijd de aansluiting tussen vraag en aanbod op de arbeidsmarkt werd verbeterd. Verdergaande modernisering en een betere toerusting van de GAB's waren daartoe noodzakelijk.³⁴ Deze aanbevelingen sloten nauw aan bij de plannen tot reorganisatie van de werkwijze bij de arbeidsbureaus die al sedert 1970 bij het Directoraat-Generaal voor de Arbeidsvoorziening en de Regering bestonden. Aan het eind van het decennium mondden ze uit in de geleidelijke invoering van het zogenaamde Arbeidsbureau Nieuwe Stijl (ANS).³⁵

De bedoeling van ANS was door middel van een efficiëntere organisatie van de GAB's beter in te spelen op de ontwikkelingen op de arbeidsmarkt. De invoering van een geautomatiseerde vraag/aanbodvergelijking maakte een duidelijker inzicht in de arbeidsmarktsituatie mogelijk en versoepelde het bijeenbrengen van werkgevers en werknemers.

³³ *Jaarverslagen 1982 Gewestelijk Arbeidsbureau Westelijke Mijnstreek resp. Oostelijke Mijnstreek; Jaarverslag Arbeidsmarkt 1982 Gewestelijk Arbeidsbureau Maastricht.*

³⁴ *Perspectievennota Zuid-Limburg.* Tweede Kamer, zitting 1977-1978, 13969, nrs. 4-5, 9.

³⁵ Hoffius en Vriend, *Openbare arbeidsbemiddeling*, 82-88.

De enorme toename van het aantal ingeschrevenen maakte een beleid noodzakelijk, waarbij een groter beroep op de zelfwerkzaamheid van de werkzoekenden werd gedaan. De arbeidsbureaus richtten daartoe een open hoek in, waar iedereen een vacaturebank kon raadplegen en zelf informatie over arbeidsmarkt, arbeidsvoorwaarden en beroepsmogelijkheden kon inwinnen in een leeshoek en een beroepenboek. De "traditionele" individuele bemiddeling concentreerde zich in het gesloten gedeelte op werkzoekenden die vanwege een moeilijke arbeidsmarktpositie extra zorg en begeleiding behoefden.

Het sterk afgenomen aantal vacatures waarover de arbeidsbureaus konden beschikken bemoeilijkte de bemiddeling in sterke mate. Meer dan ooit was het zaak werkgevers te overtuigen van de diensten die de GAB's bij de personeelsvoorziening konden aanbieden. Vandaar dat de arbeidsbureaus zich toelegden op intensivering van hun contacten met de vraagzijde van de arbeidsmarkt en meer en meer hun invalshoek bij bemiddeling gingen verleggen van de werkzoekende naar de werkgever. Uitgangspunt werd de specifieke behoefte van de werkgever die een vacature te vervullen had. Eenvoudig gezegd: werd tot dan toe een aangemelde vacature gezocht bij de ingeschreven werkzoekende, voortaan zocht de bemiddelaar een geschikte man of vrouw bij de openstaande vacature. Vacatures moesten snel en effectief worden ingevuld, wat neerkwam op een selectie van de meest geschikte kandidaten en het onder de aandacht brengen van de vacatures bij meer werkzoekenden. De Regionale Omroep Zuid presenteerde regelmatig in haar radioprogramma's een vacatureoverzicht, in de regionale pers verschenen vacaturelijstjes en men maakte, net als de arbeidsbeurzen in hun beginjaren hadden gedaan, gebruik van publicatieborden die ook buiten kantooruren waren te raadplegen.³⁶

Bedrijven werden bezocht met het doel problemen in de personeels sfeer te bespreken en uitbouw van de contacten mogelijk te maken. Door de dienstverlening aan de werkgevers te verbeteren en te intensiveren, hoopte men het imago van de arbeidsbureaus te verbeteren en het marktaandeel te vergroten. Een groter markt-

³⁶ *Jaarverslag 1980 GAB Sittard*, 24.

aandeel kon betekenen dat vaker werkzoekenden met een zwakke arbeidsmarktpositie konden worden bemiddeld.³⁷

Om hun taak als intermediair op de arbeidsmarkt zo goed mogelijk te vervullen kregen de GAB's de beschikking over meer instrumenten om de (her)inpassing van werkzoekenden in het arbeidsproces te versoepelen. Het budget dat het Directoraat-Generaal voor de uitvoering van deze arbeidsvoorzieningsmaatregelen ter beschikking had, werd provinciaal verdeeld, waarna een herverdeling over de gewesten plaatsvond. Op basis van de beschikbare financiële middelen stelde elk GAB vervolgens een jaartaakstelling op. Deze had enerzijds betrekking op een aantal toe te passen maatregelen die men wilde realiseren en anderzijds op de categorieën ingeschrevenen (jeugdigen, ouderen, vrouwen, enz.) waarop de toepassing betrekking had. Aan de hand van maandelijks voortgangsrapportages werd de taakstelling tussentijds getoetst en eventueel bijgesteld.³⁸

Het zou te ver voeren hier alle maatregelen te bespreken die de arbeidsbureaus ten dienste stonden. Volstaan moet worden met enkele voorbeelden. Veel langdurig werklozen bleken moeilijk plaatsbaar door ondermeer gebrek aan werkervaring. Via de zogenaamde plaatsingsbevorderende maatregel werd aan werkgevers een tijdelijke bijdrage in de loonkosten verleend als stimulans om ingeschrevenen uit deze categorie werkzoekenden in dienst te nemen. Zelfs kregen de arbeidsbureaus de mogelijkheid op beperkte schaal additionele arbeidsplaatsen in de kwartaire sector te scheppen. Deze werkverruimende maatregel beoogde langdurig werklozen tijdelijk in het arbeidsproces op te nemen met de bedoeling hen daardoor in een betere uitgangpositie te brengen een vaste arbeidsplaats te verwerven.³⁹

Ook op het gebied van scholing werd het instrumentarium uitgebreid. De bestaande Centra voor Vakopleiding, waarmee de arbeidsbureaus nauw samenwerkten en die zich op technische vakken concentreerden, werden aangevuld met een nieuw Centrum in Maastricht, speciaal gericht op de administratieve beroepen. Verder bestonden er allerlei subsidieregelingen die de GAB's konden

³⁷ Hoffius en Vriend, *Openbare arbeidsbemiddeling*, 93-94.

³⁸ *Jaarverslag 1981 GAB Oostelijke Mijnstreek*, 27.

³⁹ *Jaarverslag Arbeidsmarkt 1983 GAB Maastricht*, 54-55.

aanspreken om langdurig werklozen via scholings- of herscholingsprojecten een betere positie op de arbeidsmarkt te geven.

Een geheel nieuw initiatief, waarmee Arbeidsvoorziening in 1979 op de toenemende behoefte aan deeltijdarbeid reageerde, was de opzet van het eigen uitzendbureau Start. Start ging als non-profitinstelling de concurrentie aan met de commercieel werkende uitzendbureaus die sedert de jaren zestig overal waren verschenen. Niet het uitzenden was het eigenlijke doel van Start, veeleer was de opzet via de uitzendformule het uit te zenden personeel op een vaste arbeidsplaats te brengen. De formule bleek een succes. In 1980 werden door de Limburgse Startvestigingen bijna 2500 mensen op uitzendbasis geplaatst, waarvan bijna een kwart een vast dienstverband aan de plaatsing overhield. Vijf jaar later was het aantal door Start geplaatste uitzendkrachten vervijfvoudigd, het percentage daaruit resulterende vaste dienstverbanden licht gestegen tot 27%.⁴⁰

Of de vraaggerichte benadering en het stimuleren van de zelfwerkzaamheid van werkzoekenden bij het vinden van een nieuwe baan succesvol waren, is moeilijk precies na te gaan. Uit tabel 17 blijkt dat het aantal mensen dat op eigen initiatief werk vond in een ongunstige periode als de eerste helft van de jaren tachtig redelijk constant bleef, terwijl anderzijds het aantal door de arbeidsbureaus geplaatsten scherp daalde. Dit kan een indicatie zijn dat het nieuwe beleid van de arbeidsbureaus om het eigen initiatief van werkzoekenden te stimuleren succes had, maar kan ook betekenen dat bij een ruime arbeidsmarkt mensen ook zonder impuls van een bemiddelingsinstantie meer moeite doen om een nieuwe werkkring te vinden. Door de grote spontane toeloop van werkzoekenden bij de werkgevers neemt de melding van vacatures bij het arbeidsbureau af.⁴¹

⁴⁰ *Arbeidsmarktbeschrijvingen DBA, 1979-1985.*

⁴¹ *Jaarverslag 1982 GAB Westelijke Mijnstreek, 32.*

Tabel 17. Ontwikkeling van het aantal "zelfwerkvinders" en het aantal plaatsingen door de Limburgse arbeidsbureaus, 1977-1985 (indexcijfers, 1977=100)

jaar	zelf werk gevonden	via arbeidsbureau geplaatst
1977	100	100
1978	98	102
1979	105	98
1980	111	78
1981	107	66
1982	105	44
1983	108	46
1984	106	62
1985	106	67

Bron: *Arbeidsmarktbeschrijvingen DBA, 1977-1985.*

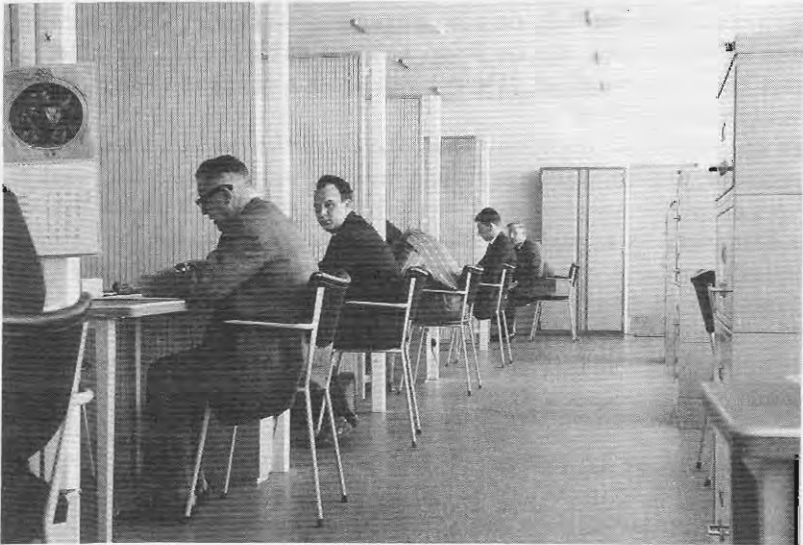
Deze ontwikkeling kan een negatieve invloed hebben uitgeoefend op de resultaten van de vraaggerichte benadering. Wanneer we het aantal openstaande aanvragen bij de arbeidsbureaus mogen beschouwen als een indicatie voor de mate waarin werkgevers hun vacatures bij de arbeidsbureaus melden, treedt een gelijkaardige ontwikkeling aan de dag. Het aantal gemelde vacatures daalde tussen 1980 en 1983 scherp (tabel 18). De tweede helft van de jaren tachtig liet een forse stijging zien, maar het is onmogelijk uit te maken wat hierin het aandeel van de vraaggerichte benadering is geweest. Dankzij de gunstige economische ontwikkeling in die jaren steeg het aantal nieuwe vacatures. Daarvan kon een aantal bij de arbeidsbureaus worden genoteerd.

Tabel 18. Gemiddeld aantal openstaande aanvragen bij de Limburgse arbeidsbureaus, 1980-1989

jaar	openstaande aanvragen
1980	2751
1981	1080
1982	782
1983	749
1984	1108
1985	1487
1986	1779
1987	1747
1988	2247
1989	2947

Bron: *Arbeidsmarktbeschrijvingen DBA, 1980-1985; Maandoverzichten DBA, 1986-1989.*

Hoe dit ook zij, in ieder geval was de Rijksoverheid als beheerder van het apparaat van arbeidsvoorziening de mening toegedaan, dat de bemiddelingsresultaten van de GAB's onbevredigend waren. Hoe deze onvrede met de bestaande situatie uiteindelijk leidde tot een grondige reorganisatie van de Nederlandse Arbeidsvoorziening vormt het onderwerp van het volgende hoofdstuk.

Gewestelijk Arbeidsbureau Sittard: de afdeling bemiddeling in de jaren zestig.

7. Een nieuwe Arbeidsvoorzieningswet

7.1. Tripartisering en regionalisering

In het begin van de jaren tachtig werd steeds duidelijker dat grote veranderingen op de arbeidsmarkt, zoals een stagnerende werkgelegenheid, snel veranderende opleidingseisen en verschuivingen in de samenstelling van de beroepsbevolking, hogere eisen aan het door de arbeidsbureaus te voeren beleid stelden dan binnen de verouderde wetgeving waren te realiseren. Modernisering en structurering van de bestaande wet- en regelgeving was urgent. En passant werd ook een ander probleem opgelost. De Rijksoverheid was tot de conclusie gekomen dat de bestaande vraag- en aanbodproblemen op de arbeidsmarkt slechts konden worden aangepakt via een beleid dat door alle betrokkenen werd gedragen. Medeverantwoordelijkheid van werknemers en werkgevers voor het arbeidsvoorzieningsbeleid was noodzakelijk.

In 1980 vroeg de minister van Sociale Zaken advies aan de SER over aanpassing van de bestaande wetgeving in de door de overheid gewenste richting.¹ Op de adviesaanvraag werd vier jaar later door een subcommissie van de Raad voor de Arbeidsmarkt geantwoord met het interim-advies "De rol van sociale partners in het arbeidsvoorzieningsbeleid".

In dit advies werd gepleit voor een tripartite bestuursstructuur op centraal, provinciaal en regionaal niveau, waarin overheid, werkgevers en werknemers op voet van gelijkwaardigheid het arbeidsvoorzieningsbeleid bepaalden. Hierdoor zou de betrokkenheid van de sociale partners worden vergroot, hetgeen, zo verwachtte men, het functioneren van de arbeidsbureaus ten goede kwam.

Het interim-advies diende als uitgangspunt voor een nieuwe wettelijke regeling van de arbeidsvoorziening. Ter voorbereiding van een wetsvoorstel trad een Projectgroep Tripartite Bestuursvorm aan die medio 1987 haar werkzaamheden afrondde. Na een uitgebreide behandeling in het parlement trad de Wet Arbeidsvoorziening op 1 januari 1991 in werking. De in de wet omschreven structuur van Arbeidsvoorziening vertoont op bestuurlijk en organisatorisch vlak

¹ Hoffius en Vriend, *Openbare arbeidsbemiddeling*, 105-113.

een aantal belangrijke veranderingen in vergelijking met de oude situatie.

Het Directoraat-Generaal voor de Arbeidsvoorziening werd losgemaakt van het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid om zelfstandig verder te gaan als Centraal Bestuur voor de Arbeidsvoorziening (CBA). Het CBA staat aan het hoofd van de Arbeidsvoorzieningsorganisatie en stelt het kader voor het landelijk te voeren beleid vast. Dit wordt vervolgens op regionaal niveau ingevuld door 28 Regionale Besturen voor de Arbeidsvoorziening (RBA's), waarvan twee in Limburg: RBA Noord- en Midden-Limburg en RBA Zuid-Limburg.

De filosofie van de nieuwe wet gaat er van uit dat de Regionale Besturen zelf, rekening houdend met het landelijke beleidskader, het beste kunnen bepalen welke instrumenten moeten worden ingezet om de regio-specifieke arbeidsvoorzieningsproblemen aan te pakken. Elk RBA is verantwoordelijk voor het in zijn regio te voeren beleid.² De uitvoering hiervan is als vanouds opgedragen aan de arbeidsbureaus en de Centra Vakopleiding.

De RBA's kwamen in de plaats van de provinciale Districtsbureaus voor de Arbeidsvoorziening. De vraag of er op provinciaal niveau al dan niet een arbeidsvoorzieningsinstantie zou moeten blijven bestaan is een belangrijk aandachtspunt geweest in de voorbereiding en behandeling van het wetsvoorstel. Uiteindelijk werd besloten dat een provinciaal bureau niet gewenst was. Het zou de organisatie onnodig log en bureaucratisch maken.

Vooral op regionaal niveau werden goede resultaten verwacht van de tripartisering, die een versterking van het maatschappelijk draagvlak voor het beleid mogelijk maakte. In de Arbeidsvoorzieningswet is vastgelegd dat de nieuwe aanpak na vier jaar, eind 1994, wordt geëvalueerd. In de regio Zuid-Limburg lijken tripartisering en decentralisering inmiddels al de eerste vruchten te hebben afgeworpen.

² S.G. Stanmeyre, *Een nieuwe opzet; Mogelijkheden van de nieuwe Arbeidsvoorzieningswet.* ('s-Gravenhage 1990) 29-36.

7.2. De nieuwe wet in praktijk

De invoering van de tripartite en gedecentraliseerde organisatie-structuur was een nieuwe poging het aandeel van Arbeidsvoorziening op de vacaturemarkt te vergroten, waardoor betere plaatsingsresultaten konden worden bereikt. De relaties met werkgevers intensiveerden; met bedrijven die voorheen geen relatie met de arbeidsbureaus onderhielden poogden de bemiddelingsconsulenten contacten te leggen. Ondanks de stagnatie van de economie sedert de tweede helft van 1992 slaagden de Zuidlimburgse arbeidsbureaus erin een toenemend aantal vacatures te verwerven: het steeg van ruim 11000 in 1991³ naar iets meer dan 12000 in 1992⁴ en overschreed de 13000 in 1993.⁵ Ruim 70% van de gemelde vacatures werd in 1992 via bemiddeling door de arbeidsbureaus vervuld, hetgeen beduidend boven de taakstelling van 61% lag.⁶ Veel van deze vacatures werden bezet door werkzoekenden met een goede arbeidsmarktpositie, die daardoor in de meeste gevallen snel naar een nieuwe baan doorstroomden.

Aanmerkelijk moeilijker is de positie van langdurig werklozen, allochtonen, vrouwen en jeugdige "drop-outs". Voor hen wordt een doelgroepenbeleid gevoerd, waarvoor Arbeidsvoorziening de zogenaamde evenredigheidsdoelstelling hanteert: het aantal langdurig werklozen, allochtonen, vrouwen en jeugdigen dat een baan vindt op de reguliere arbeidsmarkt moet evenredig zijn aan hun procentuele aandeel in het bestand van werkzoekenden. Bij de formulering van dit doel, in 1991, ging Arbeidsvoorziening uit van een realisering eind 1994.⁷

Een van de middelen waarmee Arbeidsvoorziening de (her)intreding in het arbeidsproces van (langdurig) werklozen tracht te realiseren is het afsluiten van samenwerkingsverbanden met verschillende bedrijfstakken, zoals de bouw en het midden- en kleinbedrijf. Dit sectorbeleid maakt het ook mogelijk moeilijk vervulbare vacatures in het bedrijfsleven in te vullen door moeilijk plaatsbare, vaak langdurig werklozen via gerichte begeleiding en scholing voor die

³ Jaarverslag 1991 RBA Zuid-Limburg, 16.

⁴ Jaarverslag 1992 RBA Zuid-Limburg, 9.

⁵ Snelinfo RBA Zuid-Limburg ultimo december 1993.

⁶ Jaarverslag 1992 RBA Zuid-Limburg, 9.

⁷ *ibidem*, 9.

functies geschikt te maken. Vooral de contacten met het midden- en kleinbedrijf vormen in Zuid-Limburg een belangrijk aandachtsveld voor Arbeidsvoorziening. Deze sector is immers goed voor de helft van alle arbeidsplaatsen in de regio; maar liefst 80% van het aantal ingediende vacatures is uit het midden- en kleinbedrijf afkomstig.⁸

Tabel 19. Aandeel van doelgroepen in het bemiddelingsbestand en de plaatsingen van de Zuidlimburgse arbeidsbureaus in 1993

doelgroep	aandeel in bestand	aandeel in plaatsingen	afwijking
langdurig werklozen	52,5%	36,2%	- 16,3%
allochtonen	6,0%	6,1%	+ 0,1%
vrouwen	44,1%	61,8%	+ 17,7%
jeugdigen	38,3%	64,9%	+ 26,6%

Bron: Cijfers RBA Zuid-Limburg.

Tabel 19 leert dat de evenredigheidsdoelstelling in Zuid-Limburg voor allochtonen net, en voor de vrouwelijke en jeugdige werkzoekenden ruimschoots werd gehaald. Bij de groep langdurig werklozen ligt dit geheel anders. Er bestaat nog een grote discrepantie tussen het aandeel van deze doelgroep in het bemiddelingsbestand en in het aantal plaatsingen. De realisering van de evenredigheidsdoelstelling lijkt nog ver weg. Dit is evenwel een landelijk verschijnsel en heeft er inmiddels toe geleid dat het CBA de streefdatum waarop de doelstelling moet zijn gerealiseerd twee jaar heeft opgeschoven.

De druk op de arbeidsbureaus zich optimaal in te zetten om langdurig werklozen aan het werk te helpen is groot. Om de huidige sociale zekerheid betaalbaar te houden is het zaak zoveel mogelijk uitkeringsgerechtigden opnieuw in het arbeidsproces op te nemen. Nauwere samenwerking tussen Arbeidsvoorziening, gemeentelijke sociale diensten en bedrijfsverenigingen wordt hierbij noodzakelijk geacht. Intensievere, persoonlijke begeleiding van uitkeringsgerechtigden naar een baan, de zogenaamde trajectbemid-

⁸ *ibidem*, 5.

deling, is dan beter mogelijk. Een bijkomend voordeel is dat de controle op werkwilgheid groter wordt, zodat uitkeringsfraude kan worden beperkt. Eind 1993 nam de regering het besluit om sociale diensten en arbeidsbureaus wettelijk te verplichten met elkaar samen te werken. Zo ver is het nog niet waar het de samenwerking met de bedrijfsverenigingen betreft. Wel bestaat er een landelijk experiment van samenwerking tussen arbeidsbureaus en bedrijfsverenigingen, waaraan in de regio Zuid-Limburg het arbeidsbureau in Sittard en het GAK meedoen. Maar niet alleen in de bemoeienissen met moeilijk bemiddelbare werkzoekenden kenmerkt zich de huidige Arbeidsvoorzieningsorganisatie door een toenemende samenwerking met andere instanties die zich op het terrein van de arbeidsmarktproblematiek bewegen. Een recente vorm van samenwerking is ook die tussen de arbeidsbureaus en particuliere kantoren voor arbeidsvoorziening, zoals outplacement- en wervings- en adviesbureaus. De nieuwe Arbeidsvoorzieningswet biedt immers particulieren de mogelijkheid aan arbeidsbemiddeling te doen, mits het CBA daarvoor vergunning geeft. Het beleid van Arbeidsvoorziening is meer gericht op samenwerking met deze nieuwe bemiddelingskantoren dan op harde concurrentie. Bij de arbeidsbureaus bestaat het inzicht dat het inschakelen van de vooral op deelmarkten gerichte gespecialiseerde particuliere organisaties bij het plaatsen van werkzoekenden in sommige gevallen efficiënt en kostenbesparend kan werken.⁹

De sterke troef van Arbeidsvoorziening ten opzichte van particuliere bemiddelingskantoren blijft het zeer uitgebreide dienstenpakket dat gratis kan worden aangeboden.

Een zeer belangrijk onderdeel van deze dienstverlening wordt gevormd door de scholingsfaciliteiten. Het RBA Zuid-Limburg exploiteert en beheert hiertoe een drietal Centra Vakopleiding, die een groot aantal cursussen in technische en administratieve richting verzorgen. Als uitvloeisel van de nieuwe Arbeidsvoorzieningswet en op basis van richtlijnen vanuit het Centraal Bestuur, streeft het RBA daarnaast naar een brede samenwerking met instituten van regulier en commercieel onderwijs. Niet alleen schakelt Arbeidsvoorziening het reguliere onderwijs meer en meer in bij scholing voor de arbeidsmarkt, ook wordt nagegaan hoe de Centra Vakoplei-

⁹ Stanmeijre, *Een nieuwe opzet*, 51-54.

ding en het reguliere en particuliere onderwijs gebruik kunnen maken van gezamenlijke technische faciliteiten. Verdergaande samenwerking moet op die manier leiden tot het op elkaar afstemmen van de investeringsprogramma's van de samenwerkingspartners en tot een groter rendement van de scholing.

In Zuid-Limburg, waar de grenspendel over en weer traditioneel een belangrijke rol speelt, worden ook goede resultaten verwacht van samenwerking tussen de arbeidsbureaus in de regio en die in het Belgische en Duitse grensgebied. Voor deze Euregionale samenwerking werden in 1992 concrete afspraken gemaakt. Het RBA Zuid-Limburg participeert in de zogenaamde IGA-projecten (Intensivering Grensoverschrijdende Activiteiten). De hoofdlijnen daarvan worden gevormd door vacatureuitwisseling en bemiddeling, scholingssamenwerking, sociale zekerheidsinformatie en bestuurlijke samenwerking met betrekking tot grensoverschrijdend arbeidsmarktbeleid.

In de praktijk kwam het Euroregionale beleid al tot uiting in het opzetten van een Euroloket bij de arbeidsbureaus in Maastricht en Heerlen, waar Euroconsulenten informatie geven ten behoeve van de grenspendel. In februari 1993 werd bij de arbeidsbureaus in de Oostelijke Mijnstreek en bij het Arbeitsamt in Aken bovendien een Euregionale Videotex-vacaturebank operationeel, die het werkzoekenden mogelijk maakt inzage te krijgen in openstaande vacatures in de grensstreek rond Heerlen en Aken.¹⁰

Verdere verbreding van het marktaandeel blijft evenwel noodzakelijk. Hoe meer spreiding in de vacatures die de arbeidsbureaus ter beschikking hebben, des te groter de bemiddelingsmogelijkheden, ook voor specifieke doelgroepen. In 1992 werd nog slechts 1 op de 3 vacatures in Zuid-Limburg bij Arbeidsvoorziening gemeld. Naast het opzetten van publiciteitscampagnes om werkgevers op te roepen hun vacatures eerder en vaker bij de arbeidsbureaus te melden, vormt een snelle, adequate dienstverlening de aangewezen manier om meer vacatures te verwerven.

Het dilemma waarvoor Arbeidsvoorziening zich als vanouds ziet geplaatst is hoe beide doelstellingen, het snel vervullen van vacatures ten behoeve van het bedrijfsleven en het bemiddelen van werklozen met een zwakke arbeidsmarktpositie met elkaar in evenwicht

¹⁰ Jaarverslag 1992 RBA Zuid-Limburg, 22.

te brengen. Door hun zwakke positie kunnen langdurig werklozen niet snel worden bemiddeld. Werkgevers hebben in de meeste gevallen voorkeur voor werkzoekenden die niet bij- of omgeschoold hoeven te worden en niet of nog maar kort werkloos zijn. Om de relaties met het bedrijfsleven niet in gevaar te brengen zijn de arbeidsbureaus vaak verplicht vooral de kansrijke werkzoekenden te bemiddelen. Het gevaar is aanwezig dat deze bemoeienissen ten koste gaan van de moeilijk bemiddelbare groep.

Een hoopgevende ontwikkeling bij de plaatsing van deze categorie werkzoekenden is vooral de groeiende samenwerking op het gebied van scholing en bemiddeling tussen arbeidsvoorziening en de uitkeringsinstanties. Er zal meer aandacht moeten worden besteed aan het opsporen van werk voor werkzoekenden met een slechte arbeidsmarktpositie. Zoals de directeuren van de eerste arbeidsbeurzen bij wijze van spreken met de werkloze cliënt achterop de dienstfiets door stad en land zeulden op zoek naar een werkgever, zo zijn ook de huidige arbeidsbemiddelaars verplicht zeer actief op zoek naar vacatures te gaan.

Informatiecentrum in het Arbeidsbureau Westelijke Mijnstreek, 1992.

Informatiestand op een banen- en scholingsmarkt, 1992.

8. Slotbeschouwing

De geïnstitutionaliseerde arbeidsbemiddeling ontwikkelde zich gedurende de laatste anderhalve eeuw van plaatselijke adreskantoren, die zich slechts richtten op de bemiddeling van specifieke beroepsgroepen tot een landelijk apparaat van arbeidsvoorziening, dat in principe de hele arbeidsmarkt bestrijkt en wiens pakket aan dienstverlening veel verder gaat dan de zuivere arbeidsbemiddeling. In deze evolutie is grofweg een drietal stadia te onderscheiden. Deze worden hieronder kort gekenmerkt, aan de hand van de ontwikkeling van de arbeidsbemiddeling in de regio Zuid-Limburg.

8.1. Adreskantoren en arbeidsbemiddeling op deelmarkten; de negentiende eeuw

De adreskantoren die in de eerste helft van de negentiende eeuw in Maastricht ontstonden hadden gemeenschappelijk dat ze op een kleinschalige manier aan arbeidsbemiddeling deden. Ze ontsproten alle aan particulier initiatief en beperkten zich tot specifieke deelmarkten, waarop ze vraag en aanbod bij elkaar trachtten te brengen. Toch bestonden er ook verschillen in uitgangspunt van de arbeidsbemiddelaars. Charitatieve instellingen, zoals armbesturen en sociëteiten, probeerden de grote groep armlastigen die zij ondersteunden te verkleinen door een aantal van hen naar een baan te bemiddelen. Financiële en sociale motieven waren hierbij belangrijker dan de vraag of werkgevers iets met de veelal ongeschoolde werklozen konden beginnen. Afwentelen van problemen kwam vaker voor dan goed was voor dit type bemiddelingsbureau: vele stierven een snelle en roemloze dood.

Naast deze weinig effectieve ideële arbeidsbemiddeling bestonden er commerciële adreskantoren, geleid door placeurs of besteedsters. In de loop van de eeuw nam het aantal besteedsters in Maastricht toe. Ook zij bedienden slechts een enkele groep op de arbeidsmarkt: dienstpersoneel. Doordat de besteedsters hun bemiddelingsactiviteiten op commerciële basis dreven, waren zij gedwongen marktgericht te werken. In feite waren zij de eerste arbeidsbemiddelaars die streefden naar wat tegenwoordig optimale arbeidsalloca-

tie heet: het plaatsen van de juiste man of vrouw op de juiste plek. Economische motieven stonden bij hen voorop.

8.2. *Arbeidsbeurzen en bemiddeling, gericht op de gehele arbeidsmarkt; 1904-1940*

Aan het begin van deze eeuw kwamen de eerste Limburgse arbeidsbeurzen van de grond. Zij verschilden van de adreskantoren, doordat zij van zowel sociale als economische beweegredenen uitgingen en zich bovendien niet beperkten tot deelmarkten, maar in principe op de gehele arbeidsmarkt actief wilden zijn. In de praktijk echter bleken deze voornemens moeilijk te realiseren. De arbeidsbeurs in Maastricht (1904) en die in de Mijnstreek (1912) werden in het leven geroepen door katholieke werkliedenorganisaties. Hoewel de beursdirecties nadrukkelijk poogden de economische functie van arbeidsbemiddeling recht te doen, bleken sociale en godsdienstige motieven sterker. In de allereerste plaats ging het om "lotsverbetering" van werklozen (Maastricht) of om het controleren en eventueel weren van andersdenkende (lees: socialistische) immigranten, die, aangetrokken door de snelle opkomst van de mijnindustrie, Zuid-Limburg binnentrokken. Vakkennis speelde slechts een geringe rol. De bemiddelaars hadden gewoonlijk geen notie van wat de werkgever nodig had. Vooral de grote werkgevers stonden dan ook niet te springen om door de arbeidsbeurzen bemiddelde werkzoekenden. Duidelijk kwam dit tot uiting in de in 1927 onder werkgevers gehouden enquête omtrent het functioneren van de arbeidsbeurzen. De beurzen bleken voornamelijk dienstpersoneel en arbeiders voor tijdelijk werk te bemiddelen. De vergelijking met de besteedsters van vroeger en de latere uitzendbureaus dringt zich op. De overname, op instigatie van het Rijk, door de gemeentelijke overheid van de particuliere arbeidsbeurzen, die in Zuid-Limburg overigens pas laat plaatsvond, veranderde weinig aan de effectiviteit van de arbeidsbemiddeling. Integendeel. Niet alleen bleken de beurzen in Zuid-Limburg vaak als sluitpost van de gemeentelijke begroting te fungeren, bovendien was inmiddels van Rijkswege een koppeling tussen arbeidsbemiddeling en werkloosheidsverzekering tot stand gebracht, die de arbeidsbeurzen meer nog dan voorheen het stigma van werklozeninstituut gaf.

Aan de vooravond van de tweede wereldoorlog was duidelijk dat de arbeidsbeurzen niet voor hun taak waren berekend en dat reorganisatie noodzakelijk was. Onder druk van de Duitse bezetter zochten de Nederlandse autoriteiten de oplossing in een sterk gecentraliseerde organisatie van arbeidsbemiddeling, onder leiding van een Rijksarbeidsbureau.

8.3. Arbeidsbureaus en arbeidsvoorziening; de periode na 1945

Na de tweede wereldoorlog kenmerkte zich de arbeidsbemiddeling door een geleidelijke terugkeer naar een gedecentraliseerde opzet en een steeds verdergaande dienstverlening aan beide partijen op de arbeidsmarkt.

De toenemende decentralisatie uitte zich in de jaren vijftig in het instellen van een provinciaal Districtsbureau voor de Arbeidsvoorziening, aan het eind van de jaren zeventig in de opzet "Arbeidsbureau Nieuwe Stijl" en vond in 1991 zijn bekroning in de Wet Arbeidsvoorziening, die de arbeidsvoorzieningsorganisatie verzelfstandigde en de beleidsverantwoordelijkheid bij de Regionale Besturen voor de Arbeidsvoorziening legde.

In de uitvoering van het beleid vond er na de oorlog eveneens een belangrijke ontwikkeling plaats. De naamsverandering van arbeidsbeurs in arbeidsbureau gaf aan dat de taken op de arbeidsmarkt voortaan veel verder gingen dan enkel het "verhandelen" van arbeidskracht en vacatures. De arbeidsbureaus hadden de beschikking over veel meer instrumenten om de aanbodzijde op de arbeidsmarkt actief te beïnvloeden dan de vroegere arbeidsbeurzen bezaten. Zij beperkten zich niet langer tot de zuivere arbeidsbemiddeling, hun taak werd uitgebreid tot het veel bredere terrein van arbeidsvoorziening. Scholings- en werkervaringsfaciliteiten, beroepskeuzevoorlichting en -adviezen, uitzendarbeid, sollicitatietraining, herplaatsingsactiviteiten ten behoeve van met ontslag bedreigden..., het ging allemaal tot het pakket dienstverlening van de arbeidsbureaus behoren.

Dit uitgebreide takenpakket was evenwel noodzakelijk om aan de steeds hogere eisen die de arbeidsmarkt stelde tegemoet te komen. Vooral in Limburg, waar na 1965 binnen een tiental jaren een zo dominerende bedrijfstak als de mijnbouw geheel verdween, was een

goed geutilleerde en functionerende organisatie van arbeidsvoorziening noodzakelijk om de werkgelegenheidsproblematiek, die nog ernstiger was dan in de rest van Nederland, het hoofd te bieden. De ruime arbeidsmarkt stelde het arbeidsvoorzieningsapparaat echter voor zeer grote problemen. De volledig scheefgegroeide vraag-aanbodverhouding maakte een effectieve arbeidsbemiddeling buitengewoon moeilijk en de arbeidsbureaus dreigden in hun functie van intermediair op de arbeidsmarkt buitenspel te worden gezet. Een meer actieve betrokkenheid van werknemers- en werkgeversorganisaties bij het arbeidsvoorzieningsapparaat bleek noodzakelijk. De Arbeidsvoorzieningswet 1991 gaf hen, naast de overheid, in een tripartite bestuursstructuur medeverantwoordelijkheid voor het te voeren beleid. Alhoewel de eerste evaluatie van de nieuwe aanpak eerst eind 1994 is voorzien, zijn de resultaten van Arbeidsvoorziening Zuid-Limburg tot dusverre hoopgevend. De koerswijziging lijkt vruchten te gaan afwerpen, vooral door de sterk toegenomen samenwerking tussen Arbeidsvoorziening en andere instellingen die in de regio bij de arbeidsmarktproblematiek zijn betrokken.

8.4. De rode draad

De geschiedenis van de Zuidlimburgse arbeidsbemiddeling vertoont ondanks alle ontwikkelingslijnen een onmiskenbare rode draad: de spanning tussen enerzijds de sociale taak werklozen in het arbeidsproces op te nemen en aan de andere kant het inspelen op de vooral economisch gefundeerde wensen en eisen van de cliënt-werkgevers ten aanzien van hun personeelsvoorziening.

Het zoeken naar de juiste balans tussen deze beide moeilijk verenigbare taakstellingen, dat van meet af aan het beleid van de bemiddelingskantoren kenmerkte, werd verder bemoeilijkt door de koppeling tussen werkloosheidsuitkering en arbeidsbemiddeling die de rijksoverheid reeds in een vroegtijdig stadium tot stand bracht. Door de verplichte inschrijving van uitkeringsgerechtigden werden arbeidsbeurs en later arbeidsbureau synoniemen voor werklozeninstituut. Deze negatieve beeldvorming belemmerde in het algemeen de bereidheid van werkgevers zich voor hun personeelsvoorziening tot de bemiddelingskantoren te wenden, terwijl ook werklozen liever zelf op zoek naar een baan gingen. Alleen wanneer de

spontane toeloop van werkzoekenden stokte of niet goed mogelijk was, deden werkgevers een beroep op de arbeidsbemiddeling. De arbeidsmarkt in Zuid-Limburg was echter alleen tijdens de periode van wederopbouw na de tweede wereldoorlog zo krap, dat zich een dergelijke situatie voordeed. Grote bedrijven, zoals de mijnen en de aardewerkindustrie, die dat voor de oorlog nauwelijks hadden gedaan, wendden zich nu tot de GAB's.

De gebruikelijke toestand was evenwel dat de arbeidsbureaus op zoek moesten naar vacatures. Een constante in de geschiedenis van de arbeidsbemiddeling wordt dan ook gevormd door de pogingen het ongunstige imago te verbeteren door middel van een betere dienstverlening en het vlotter inspelen op de wensen van het bedrijfsleven. Dit alles in de hoop dat betere relaties met de bedrijven leiden tot het plaatsen van meer werkzoekenden, ook die met een zwakke arbeidsmarktpositie. Ondanks meerdere reorganisaties en een toename van financiële middelen en instrumenten, waardoor het pakket aan dienstverlening na de tweede wereldoorlog fors toenam, vormt anno 1994 het vergroten van het aandeel op de vacaturemarkt nog steeds het belangrijkste aandachtspunt voor Arbeidsvoorziening, waarbij zelfs weer wordt teruggegrepen naar de praktijk van de beginjaren van de arbeidsbeurzen, negen decennia geleden.

Bijlagen

Tabel 20. Aantal inschrijvingen bij de Zuidlimburgse (districts)arbeidsbeurzen, 1904-1939

jaar	Maastricht	Heerlen	Sittard
1904	504		
1905	386		
1906	443		
1907	384		
1908	423		
1909	455		
1910	446		
1911	490		
1912	536	792	
1913	1020	1701	
1914	1682	2633	
1915	1809	2977	
1916	1620	3411	
1917	2618	5279	
1918	2360	5532	
1919	3312	6007	
1920	3538	8694	
1921	4897	9213	
1922	5125	10585	
1923	6152	11377	
1924	6748	9480	
1925	6198	9058	
1926	4790	9769	
1927	6094	9360	
1928	5539	9230	3351
1929	5228	9628	5390
1930	6646	10659	7320
1931	7464	11271	8184
1932	8638	13693	10816
1933	8276	11292	4532
1934	8279	10058	3793
1935	8190	10112	4023
1936	7464	8398	3434
1937	7504	7488	3277
1938	7404	7886	3070
1939	7449	7857	2977

Bronnen: Perry, "Maastrichtsche Arbeidsbeurs"; *Uitvoerig en beredeneerd verslag van den roestand der gemeente Maastricht, over het jaar ... , uitgebracht aan den Gemeenteraad, door Burgemeester en Wethouders.*; *Jaarverslagen AB Mijnstreek/AB Heerlen, 1913-1939*; *Jaarverslagen AB Sittard, 1928-1939.*

Tabel 21. Aantal aanvragen voor personeel bij de Zuidlimburgse (districts)arbeidsbeurzen, 1904-1939

jaar	Maastricht	Heerlen	Sittard
1904	200		
1905	175		
1906	298		
1907	242		
1908	215		
1909	172		
1910	178		
1911	230		
1912	274	682	
1913	550	1234	
1914	610	1236	
1915	682	1331	
1916	577	2391	
1917	1246	3837	
1918	1403	4457	
1919	1905	3432	
1920	2176	5517	
1921	2492	6895	
1922	2812	4770	
1923	3250	4813	
1924	4791	6798	
1925	4107	5512	
1926	2997	5105	
1927	3828	5774	
1928	4918	5632	2383
1929	4470	6487	4329
1930	3864	6044	4287
1931	3506	6174	3956
1932	2748	5833	2383
1933	3232	5775	2418
1934	3239	5179	2451
1935	3073	4612	2237
1936	2684	4741	1955
1937	3340	5777	2187
1938	3524	5845	2245
1939	4515	6480	2316

Bronnen: Perry, "Maastrichtse Arbeidsbeurzen"; *Uitvoerig en beredeneerd verslag van den toestand der gemeente Maastricht, over het jaar ...*, uitgebracht aan den Gemeenteraad, door Burgemeester en Wethouders.; *Jaarverslagen AB Mijnstreek/AB Heerlen, 1913-1939*; *Jaarverslagen AB Sittard, 1928-1939*.

Tabel 22. Aantal plaatsingen en percentage geplaatsten van de ingeschreven werkzoekenden bij de Zuidlimburgse (districts) arbeidsbeurzen, 1904-1939

jaar	Maastricht		Heerlen		Sittard	
	N	%	N	%	N	%
1904	178	35,3				
1905	167	43,3				
1906	154	34,8				
1907	112	29,2				
1908	113	26,7				
1909	121	26,6				
1910	162	36,3				
1911	168	34,3				
1912	170	31,7	452	57,1		
1913	232	22,7	951	55,9		
1914	313	18,6	1336	50,7		
1915	475	26,3	1687	56,7		
1916	315	19,4	2013	59,0		
1917	524	20,0	3106	58,8		
1918	728	30,8	3533	63,9		
1919	976	29,5	2924	48,7		
1920	1280	36,2	4508	51,9		
1921	1502	30,7	4535	49,2		
1922	1791	35,0	3957	37,4		
1923	2099	34,1	4062	35,8		
1924	2306	34,2	4843	51,1		
1925	1883	30,4	4132	45,6		
1926	1461	30,5	4423	45,3		
1927	2060	33,8	4594	49,1		
1928	2283	41,2	4346	47,1	2205	65,8
1929	2213	42,3	4721	49,0	3622	67,2
1930	2295	34,5	4730	44,4	3886	53,1
1931	2361	31,6	5369	47,6	3419	41,8
1932	1794	20,8	5358	39,1	2068	19,1
1933	1994	24,1	4499	39,8	1973	43,5
1934	2106	25,4	4138	41,1	2076	54,7
1935	2082	25,4	3595	35,6	2065	51,3
1936	1761	23,6	3872	46,1	1800	52,4
1937	2080	27,7	4186	55,9	2052	62,6
1938	1916	25,9	4302	54,6	2007	65,4
1939	2160	29,0	4569	58,2	1924	64,6

Bronnen: Perry, "Maastrichtse Arbeidsbeurs"; *Uitvoerig en beredeneerd verslag van den toestand der gemeente Maastricht, over het jaar ... , uitgebracht aan den Gemeenteraad, door Burgemeester en Wethouders.*; *Jaarverslagen AB Mijnstreek/AB Heerlen, 1913-1939; Jaarverslagen AB Sittard, 1928-1939.*

Tabel 23. Aantal en percentage vacatures en inschrijvingen in de belangrijkste beroeps-categorieën bij de Maastrichtse arbeidsbeurs in 1913, 1919 en 1925

beroeps-categorieën/ economische sectoren	vacatures		inschrijvingen	
	N	%	N	%
1913				
aardewerk	3	0,5	5	0,5
bouw	11	2,0	36	3,5
tot. geschoold	101	18,4	125	12,3
tot. ongeschoold	141	25,6	329	32,2
tot. nijverheid	242	44,0	454	44,5
landbouw	1	0,2	92	9,0
huispersoneel	186	33,8	247	24,2
tot. diensten	307	55,8	474	46,5
1919				
aardewerk	8	0,4	30	0,9
bouw	109	5,7	217	6,6
tot. geschoold	325	17,1	958	28,9
tot. ongeschoold	155	8,1	764	23,2
tot. nijverheid	480	25,2	1722	52,4
landbouw	20	1,0	74	2,2
huispersoneel	960	50,4	938	28,5
tot. diensten	1250	65,6	1417	42,8
1925				
aardewerk	42	1,0	218	3,5
bouw	441	10,7	767	12,4
tot. geschoold	954	23,2	2221	35,8
tot. ongeschoold	168	4,1	731	11,4
tot. nijverheid	1122	27,3	2952	47,6
landbouw	71	1,7	97	1,6
huispersoneel	2297	56,0	1720	27,8
tot. diensten	2771	67,5	3245	52,4

Bron: Jaarverslagen AB Maastricht 1913, 1919 en 1925.

Tabel 24. Aantal en percentage vacatures en inschrijvingen in de belangrijkste beroeps-categorieën bij de Heerlense arbeidsbeurs in 1913, 1919, 1925, 1930, 1934 en 1937

beroepscategorieën/ economische sectoren	vacatures		inschrijvingen	
	N	%	N	%
1913				
bouw	123	10,0	189	11,1
mijnbouw	233	18,9	288	16,9
tot. geschoold	561	45,5	757	44,5
tot. ongeschoold	6	0,5	22	1,3
tot. nijverheid	567	46,0	779	45,8
landbouw	92	7,5	67	3,9
huispersoneel	517	41,9	673	39,6
tot. diensten	575	46,5	855	50,3
1919				
bouw	930	27,1	1530	25,4
mijnbouw	423	12,3	243	4,0
tot. geschoold	1937	56,4	2793	46,4
tot. ongeschoold	-	0,0	1004	16,7
tot. nijverheid	1937	56,4	3797	63,1
landbouw	285	8,3	274	4,6
huispersoneel	1048	30,6	1518	25,1
tot. diensten	1220	35,5	1954	32,5
1925				
bouw	873	15,9	1748	19,3
mijnbouw	625	11,3	414	4,6
tot. geschoold	2303	41,8	3386	37,4
tot. ongeschoold	-	0,0	1041	11,5
tot. nijverheid	2303	41,8	4427	48,9
landbouw	407	7,4	464	5,1
huispersoneel	2452	44,2	3064	33,8
tot. diensten	2802	50,8	4167	46,0
1930				
bouw	1026	17,0	2223	20,9
mijnbouw	260	4,3	410	3,8
tot. geschoold	2142	35,4	4496	42,2
tot. ongeschoold	-	0,0	1246	11,7
tot. nijverheid	2142	35,4	5742	53,9
landbouw	440	7,3	523	4,9
huispersoneel	2948	48,8	3370	31,6
tot. diensten	3462	57,3	4394	41,2

beroepscategorieën/ economische sectoren	vacatures		inschrijvingen	
	N	%	N	%
1934				
bouw	1088	21,0	1956	19,4
mijnbouw	82	1,6	602	6,0
tot. geschoold	1892	36,5	3975	39,5
tot. ongeschoold	-	0,0	626	6,2
tot. nijverheid	1892	36,5	4601	45,7
landbouw	235	4,5	349	3,5
huispersoneel	2602	50,2	3994	39,7
tot. diensten	3052	59,1	5108	50,8
1937				
bouw	1100	19,0	1281	17,2
mijnbouw	265	4,9	197	2,6
tot. geschoold	2146	37,1	2479	33,3
tot. ongeschoold	-	0,0	368	4,9
tot. nijverheid	2146	37,1	2847	38,2
landbouw	233	4,1	189	2,6
huispersoneel	3000	51,9	3629	48,7
tot. diensten	3398	58,8	4414	59,2

Bron: Jaarverslagen AB Mijnstreek/AB Heerlen 1913, 1919, 1925, 1930, 1934 en 1937.

Tabel 25. Aantal en percentage vacatures en inschrijvingen in de belangrijkste beroeps-categorieën bij de Sittardse arbeidsbeurs in 1930, 1934 en 1937

beroeps categorieën/ economische sectoren	vacatures		inschrijvingen	
	N	%	N	%
1930				
bouw	1391	32,4	2926	40,0
mijnbouw	50	1,2	147	2,0
tot. geschoold	2527	59,0	4734	64,7
tot. ongeschoold	327	7,6	721	9,8
tot. nijverheid	2854	66,6	5455	74,5
landbouw	328	7,7	326	4,5
huispersoneel	839	19,6	929	12,7
tot. diensten	1105	25,8	1539	21,0
1934				
bouw	907	37,0	1375	36,3
mijnbouw	34	1,4	185	4,9
tot. geschoold	1239	50,6	2101	55,4
tot. ongeschoold	72	2,9	146	3,8
tot. nijverheid	1311	53,5	2247	59,2
landbouw	157	6,4	207	5,5
huispersoneel	756	30,8	1023	27,0
tot. diensten	983	40,1	1339	35,3
1937				
bouw	644	29,4	1281	17,2
mijnbouw	102	4,7	197	2,6
tot. geschoold	1197	54,7	2479	33,3
tot. ongeschoold	26	1,2	368	4,9
tot. nijverheid	1223	55,9	2847	38,2
landbouw	147	6,7	189	2,6
huispersoneel	635	29,0	3629	48,7
tot. diensten	817	37,4	4414	59,2

Bron: Jaarverslagen AB Sittard 1930, 1934 en 1937.

Tabel 26. Gebiedsindeling van de arbeidsvoorziening in Zuid-Limburg, 1941-heden

periode	gewesten	rayons
1941-1953	Maastricht Heerlen	Maastricht Eijsden (-1948) Vaals Valkenburg Heerlen Sittard Kerkrade Brunssum Beek (-1948) Echt (vanaf 1948)
1953-1965	Maastricht Heerlen Kerkrade Sittard	Maastricht Vaals Valkenburg Heerlen Brunssum Kerkrade Sittard Echt
1965-1967	Maastricht Oostelijke Mijnstreek Sittard	Maastricht Valkenburg Heerlen Brunssum Sittard
1967-1982	Maastricht Oostelijke Mijnstreek Sittard	Maastricht Valkenburg Heerlen Brunssum Kerkrade Sittard

periode	gewesten	rayons
1982-heden	Maastricht	Maastricht Valkenburg
	Oostelijke Mijnstreek	Heerlen Brunssum Kerkrade
	Westelijke Mijnstreek	Westelijke Mijnstreek

Tabel 27. Pendelsaldo tussen Limburg en België, resp. West-Duitsland, 1959-1985

jaar	België	West-Duitsland
1959	+1020	- 1500
1960	+1070	- 4270
1961	+2770	- 8660
1962	+4080	-10890
1963	+4650	-11700
1964	+4725	-12140
1965	+4785	-12230
1966	+4800	-11905
1967	+3440	- 8250
1968	+3640	- 9020
1969	+3875	-11660
1970	+5015	-13730
1971	+4985	-15675
1972	+5500	-19000
1973	+5565	-20700
1974	+5675	-19000
1975	+5175	-16275
1976	+4850	-15525
1977	+4885	-10575
1978	+4820	- 9125
1979	+4615	- 8525
1980	+4675	- 8950
1981	+4625	- 8000
1982	+4200	- 8150
1983	+4400	- 7975
1984	+4225	- 8025
1985	+4200	- 7825

Bron: Sillekens, *Limburgse arbeidsmarkt*, 151; *Arbeidsmarktbeschrijvingen DBA 1973-1985*.

Archivalia en literatuur

Archivalia

Algemeen Rijksarchief Den Haag:

Archief Rijksarbeidsbureau in oorlogstijd, 68, Dossier Arbeidsbureau Maastricht in oorlogstijd.

Gemeentelijke Archiefdienst Maastricht:

Archief Nafzger,

47, Notulen van de bestuursvergaderingen van de arbeidsbeurs te Maastricht 1904-1917.

48, Reglement van de arbeidsbeurs te Maastricht 1904.

49, Stukken betreffende de arbeidsbeurs te Maastricht 1910-1924.

Archief Secretarie,

183961, Uitvoering Arbeidsbemiddelingswet en organisatie van de arbeidsbemiddeling 1927-1972.

35183961, Optreden der gemeentelijke arbeidsbeurs als districtsarbeidsbeurs 1919-1936.

XX, Dienst Werkloosheidsverzekering en Arbeidsbemiddeling 1918-1941.

Bevolkingsregisters 1840 en 1849.

Gemeentelijke Archiefdienst Sittard:

Notulen vergaderingen van den Raad der gemeente Sittard, 1919-1928.

Sociaal Historisch Centrum voor Limburg:

Archief ETIL, C 45, Gewestelijk Arbeidsbureau.

Archief Gezamenlijke Steenkolenmijnen in Limburg, Dossiers betreffende arbeidsbemiddeling 1916-1941.

Historisch Archief RBA Zuid-Limburg:

Concept-tekst H.L.G. Zanders, *De omschakeling van ex-mijnwerkers*. (Instituut voor Arbeidsvraagstukken, Tilburg 1971).

Historisch Archief GAB Oostelijke Mijnstreek:

07.23, Vergaderingen (1912-1931).

Literatuur

"Actualiteit van arbeidsvoorziening en het regionale perspectief op 1994, De; Jaarrede uitgesproken door dr. L.L.M. Frederix, voorzitter van het Regionaal Bestuur voor de Arbeidsvoorziening Zuid-Limburg op 28 januari 1994 te Maastricht." (Maastricht 1994). *Adresboeken van Maastricht, 1875, 1884, 1890, 1900, 1929, 1931, 1934.*

Arbeidsmarktbeschrijvingen DBA, 1965-1985.

Arbeidsbureau en arbeidsleven; Gedenkboek uitgegeven bij de herdenking van 40 jaren openbare arbeidsbemiddeling in stad en provincie Groningen, 1907-1947. (Groningen 1948).

Bauer, A.J.H., *De openbare arbeidsbemiddeling gedurende den bezettingstijd (1940-1945)*. (Delft 1948).

Canisius-Congregatie te Maastricht, De.: Een halve eeuw van strijden en triomfeeren. Ad Jesum per Mariam 1871-1921. (z.p. z.j.).

- Cillekens, C., *Arbeidsmarkt, werklozenzorg en werkloosheidsbestrijding te Maastricht 1914-1939*. (doctoraal-scriptie in de economische en sociale geschiedenis, Nijmegen 1980).
- Cillekens, C., "In de schaduw van de mannen? Maastrichtse arbeidersvrouwen in de jaren dertig." In: *Bonne et servante; Uit de geschiedenis van de Maastrichtse vrouw*. (Maastricht 1986), 117-127.
- Cillekens, C. en W. Roebroeks, *Krisis in Maastricht; Werk en werkloosheid in de jaren dertig*. (Maastricht 1983).
- Colsen, J., *Poels*. (Roermond/Maaseik 1955).
- Crossick, G., H.-G. Haupt, *Shopkeepers and master artisans in nineteenth-century Europe*. (London/New York 1984).
- Dassen, A., "'Gevraagd voor Brussel: R. K. meisje.' Limburgse dienstmeisjes in België, 1900-1960." In: H. Vossen e.a. (red.), *Vrouwen tussen grenzen; Limburgse vrouwen in de 19e en 20e eeuw*. (Roermond 1990) 76-94.
- Derks, W.M., "Arbeidsmarkt, verstoord evenwicht." In: J. Soeters, H. Spoormans, R. Welten (red.), *Het nieuwe Limburg; Herstructurering en Ontwikkeling*. (z.p. 1990), 52-64.
- Deslé, E., *Arbeidsbemiddeling en/of werklozencontrole; Het voorbeeld van de Genese arbeidsbeurs (1891-1914)*. (z.p. 1991).
- Dieteren, Remigius, *Grondbeleid en volkshuisvesting in de Mijnstreek; N.V. Bouwgrondmaatschappij Tijdig 1913-1963*. (Assen 1964).
- Dieteren, Remigius, *Mens en mijn; Een halve eeuw strijd, groei en bloei van de Nederlandse Katholieke Mijnwerkersbond*. (Heerlen 1953).
- Doorn, J.A.A. van, *Het nieuwe Tricht; Schets ener economische geschiedenis van Maastricht van 1815-1940*. (z.p. 1945).
- ETIL, *Limburgse Arbeidsmarktverkenning 1993*. (Maastricht 1993).
- Evers, H. en H. Schwanen (red.), *De Vincentiusvereniging in Maastricht; Een aspect van de stadsgeschiedenis vanaf 1848*. (Maastricht 1993).
- Gemmeke, Ch., *Maastricht; een bijdrage tot de demografisch-historische studie in het bijzonder over de periode 1830-1920*. (Leuven 1961).
- Gewin, B., *Arbeidsbeurzen*. (Utrecht 1898).
- Griffiths, R.T., "The creation of a national Dutch economy: 1795-1909." *Tijdschrift voor Geschiedenis* 95 (1982), 513-538.
- Henkes, B. en H. Overhof, *Kaatje, ben je boven? Leven en werken van Nederlandse dienstbodes 1900-1940*. (Nijmegen 1985).
- Herdenking van het honderdjarig bestaan van de St. Vincentiusvereniging te Maastricht 1848-1948*. (z.p. z.j.).
- Hermans, H., *Verslag over het tienjarig bestaan van den Limburgschen RK Volksbond 1900-1910*. (z.p. z.j.).
- Hoffius, R. en B. Vriend, *De geschiedenis van de openbare arbeidsbemiddeling in Nederland*. (afstudeerscriptie Sociale en Organisationspsychologie, Leiden 1987).
- Jaarverslagen Arbeidsbeurs voor de Limburgsche Mijnstreek/Arbeidsbeurs Heerlen, 1913-1953*.
- Jaarverslagen Arbeidsbeurs Maastricht, 1910, 1911, 1913-1917, 1919, 1923-1925, 1937-1939, 1945-1953*.
- Jaarverslagen Arbeidsbeurs Sittard, 1928-1939*.
- Jaarverslagen Arbeidsmarkt GAB Maastricht, 1981-1984*.
- Jaarverslagen GAB Maastricht, 1981-1984*.
- Jaarverslagen GAB Oostelijke Mijnstreek, 1981-1985*.
- Jaarverslagen GAB Sittard/Westelijke Mijnstreek, 1977-1983*.

- Jaarverslagen van den Limburgschen RK Werkliedenbond, 1910-1931.*
Jaarverslagen RBA Zuid-Limburg, 1991-1992.
- Jacobs, Jac., *Het gouden boek der K.A.B. Limburg 1900-1950; Vijftig jaren arbeidersbeweging in Limburg.* (Heerlen 1951).
- Jansen, J.C.G.M., "Arbeidsbemiddeling en arbeidsmarkt in Maastricht, 1904-1970." In: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg XVII.* (Assen 1972), 1-55.
- Jansen, J.C.G.M., "De armoedigste provincie des rijks (1820-1940)." In: *Maastrandse melange; Opstellen over Limburgs verleden; Dr. P.J.H. Ubachs, aangeboden bij gelegenheid van zijn vijftenzestigste verjaardag.* (Maastricht 1990), 149-160.
- Jansen, J.C.G.M., "Industrie en mijnbouw in de beide Limburgen van 1839-1989." In: *Eenheid en scheiding van de beide Limburgen; Verslagbundel van het op 26 mei 1989 te Alden Biesen gehouden congres bij gelegenheid van de herdenking 150 jaar beide Limburgen.* (Leeuwarden/Maastricht 1989), 13-68.
- Jansen, J.C.G.M., "Specifieke kenmerken van de Limburgse economie." In: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg XXX.* (Assen/Maastricht 1985), 56-89.
- Jansen, J.C.G.M. en W.J.M.J. Rutten, *Geschiedenis van de landbouw in Limburg in de twintigste eeuw.* (Leeuwarden/Meppel 1992).
- Jubileumboek uitgegeven ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan der RK Werkliedenvereniging te Heerlen 1905-1930.* (z.p. z.j.)
- Kloosterman, R., *Werkloosheid in Nederland; Een onderzoek naar regionale verschillen.* (Utrecht 1985).
- Kort, W.L.P.M. de, *De Arbeidsbemiddeling in Nederland; Verhandeling naar oorzaken, ontwikkeling en behoeften.* (Alphen aan den Rijn 1940).
- Kottelaar, G.H., *Hoe kwamen we aan de 100000? Een halve eeuw scholing van volwassenen; Constructie en Voortgang van en Vooruitblik op de Centra voor Vakopleiding van Volwassenen.* (Heerlen 1979).
- Kreukels, L.H.M., *Mijnarbeid: volgzaamheid en strijdbaarheid; Geschiedenis van de arbeidsverhoudingen in de Nederlandse steenkolenmijnen, 1900-1940.* (Assen/Maastricht 1986).
- Kwaad leven, Een. Heruitgave van de "Enquete betreffende de werking der wet van 19 September 1874 (Staatsblad No. 130) en naar den toestand van fabrieken en werkplaatsen" (Sneek 1887). Bezorgd en ingeleid door J. Giele. Deel 2, Maastricht. (Nijmegen 1981).*
- Langeweg, S., "Middel in dringende benodigdheden"; *De Maastrichtse bank van lening 1829-1877.* (doctoraalscriptie, Utrecht 1992).
- Loo, L.F. van, "Den arme gegeven..."; *Een beschrijving van armoede, armenzorg en sociale zekerheid in Nederland, 1784-1965.* (Amsterdam 1987² (1981)).
- Luyn, P.B.N. van, *Stadt Sittard; een grensoverschrijdend verleden.* (Sittard 1993).
- Maenen, A.J.Fr., *Petrus Regout 1801-1878; een bijdrage tot de sociaal-economische geschiedenis van Maastricht.* (Nijmegen 1959).
- Messing, F.A.M., *Geschiedenis van de mijnsluiting in Limburg; Noodzaak en lotgevalen van een regionale herstructurering, 1955-1975.* (Leiden 1988).
- Midden, P. van, *Inventaris archief van de afdeling Arbeidsbemiddeling van de Rijksdienst der Werkloosheidsverzekering en Arbeidsbemiddeling 1916-1940. Hierbij is tevens opgenomen de voorgeschiedenis 1902-1916.* (z.p. 1977).
- Midden, P. van, *Inventaris archief van het Rijksarbidsbureau in oorlogstijd (1940-1945).* (z.p. 1977).
- Nota herstructurering Zuid-Limburg 1972.*

- Nota inzake de mijnindustrie en de industriële herstructurering van Zuid-Limburg.* Zitting 1965-1966, no. 8424.
- Perry, H.J., "De Maastrichtsche Arbeidsbeurs gedurende haar 25-jarig bestaan." *Tijdschrift van den Nederlandschen Werkloosheids-Raad XII* (1929), 79-88.
- Perry, J., *Roomsche kinine tegen roode koorst; Arbeidersbeweging en katholieke kerk in Maastricht 1880-1920.* (Amsterdam 1983).
- Perspectievennota Zuid-Limburg. Tweede Kamer, zitting 1977-1978, 13969, nrs. 4-5.*
- Phillips, J.F.R., J.C.G.M. Jansen en Th.J.A.H. Claessens, *Geschiedenis van de landbouw in Limburg 1750-1914.* (Assen 1965).
- Pilgram, G., "De bemiddeling van jeugdige arbeidskrachten naar het mijnbedrijf." *Stemmen uit het RAB*, februari 1950, 13-16.
- Raedts, C.E.P.M., "Het mijnwerkersverzet tijdens de tweede wereldoorlog." In: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg XXIV.* (Roermond 1979), 1-23.
- Raedts, C.E.P.M., *De opkomst, de ontwikkeling en de neergang van de steenkolenmijnbouw in Limburg.* (Assen 1974).
- "Reorganisatie van het Rijksarbeidsbureau." *Sociaal Maandblad VIII* (1953), 170-171.
- Rooy, P. de, *Werkloozenzorg en werkloosheidsbestrijding 1917-1940; Landelijk en Amsterdams beleid.* (Amsterdam 1978).
- Rutten, W.J.M.J., "Huwelijk en partnerkeuze in een grensstad (circa 1830-1910; Verschuivingen in de geografische herkomst vóór en ná de scheiding van beide Limburgen." In: *Eenheid en scheiding van de beide Limburgen; Verslagbundel van het op 26 mei 1989 te Alden Biesen gehouden congres bij gelegenheid van de herdenking 150 jaar beide Limburgen.* (Lecuwarden/Maastricht 1989), 95-124.
- Salie, J.W., *Le guide impartial du voyageur à Maestricht ou Indicateur General de la Ville et de ses habitants.* (Maastricht 1855).
- Sijes, B.A., *De arbeidsinzet; De gedwongen arbeid van Nederlanders in Duitsland, 1940-1945.* ('s-Gravenhage 1990²).
- Sillekens, J.Th., *De Limburgse arbeidsmarkt na de tweede wereldoorlog.* (doctoraalscriptie, Nijmegen 1974).
- Smeele, G.A., *Het beleid van de gemeente Heerlen ten aanzien van werklozen en de werkloosheidsbestrijding in de periode 1929-1939.* (doctoraalscriptie, Nijmegen 1988).
- Stanmeyre, S.G., *Een nieuwe opzet; Mogelijkheden van de nieuwe Arbeidsvoorzieningswet.* ('s-Gravenhage 1990).
- Tenfelde, K., *Sozialgeschichte der Bergarbeiterschaft an der Ruhr im 19. Jahrhundert.* (Bonn-Bad Godesberg 1977).
- Tepe, A., *Arbeidsbeurzen.* (Leiden 1909).
- Tweede nota inzake de mijnindustrie en de industriële herstructurering van Zuid-Limburg.* Zitting 1969-1970 no. 10312.
- Ubachs, P.J.H., *Tweeduizend jaar Maastricht.* (Maastricht 1989).
- "Veertig jaar openbare arbeidsbemiddeling in de Mijnstreek." *Gazet van Limburg*, 9 december 1952.
- Verslag van den toestand der gemeente Maastricht, over het jaar ..., uitgebracht aan den Gemeenteraad door Burgemeester en Wethouders.*
- Vrancken, P.C.M., *De pendel naar Duitsland vanuit de Oostelijke Mijnstreek tegen de achtergrond van de werkgelegenheid 1958-1968.* (kandidaatscriptie, Nijmegen z.j.).
- Vromen, G.C.M., "Personeelsbeleid bij de Nederlandse mijnen tijdens de jaren dertig." In: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg XXXII.* (Assen/Maastricht 1987), 27-79.
- Wachelder, J., "Relatieve Limburgse bevolkingsgroei van 1830-1955." In: *Jaarboek 1955 Sociaal Historisch Centrum voor Limburg.* (Maastricht 1955), 35-52.

Woltjer, J.J., *Recent verleden; De geschiedenis van Nederland in de twintigste eeuw.* (Amsterdam 1992).

OP WEG NAAR EEN GROENE LANDBOUWGESCHIEDENIS
Een analyse van de graanteelt tussen 1660 en 1790

In landbouwhistorische studies wordt traditioneel weinig aandacht besteed aan de graanteelt en de daarbij in de nieuwe tijd toegepaste technieken, laat staan dat de ecologische consequenties aan de orde worden gesteld. Zo besteedde Slicher van Bath in zijn *Agrarische Geschiedenis van West-Europa* 47 bladzijden aan beschouwingen over de akkerbouw tussen 1550 en 1800. Tot de geschiedenis van de akkerbouw rekende hij de bedrijfsvoering, de toepassing van de braak, de bemesting, de gewassen en hun opbrengst.¹ Sprekend over de gewassen ruimde hij drie en een halve pagina in voor de granen. Daarin sprak hij voornamelijk over de verspreiding van de granen. De belangrijkste vragen luiden: Waar werd rogge verbouwd? Waarom kwam de tarwe zo weinig voor? Wat voor menggranen zijn aangetroffen? Ook werd ingegaan op een tweetal bijzondere produkten: boekweit en maïs. In andere overzichtswerken is de situatie vergelijkbaar.²

De beknopte behandeling van de graanteelt was niet te wijten aan toevallige voorkeuren van de auteurs. Gewoonlijk kon niet worden uitgeweid over de graanteelt, omdat daar te weinig onderzoek naar was gedaan. Zeker Slicher van Bath, Abel, Duby en Braudel beschikten nog niet over erg veel gegevens. Sedert 1960 is de situatie evenwel in menig opzicht verbeterd. In de jaren zestig is tamelijk veel onderzoek gedaan naar de opbrengst van granen, uitgedrukt in geld. Daarvoor hebben prijshistorici zorg gedragen.³ Talrijke onderzoeken over de opbrengst van tienden uit de jaren zeventig hebben bijgedragen tot de vergroting van onze kennis van de

¹ Utrecht 1960, pp. 262-307.

² F. Braudel, *Civilisation matérielle et capitalisme*, Paris 1967; G. Duby et A. Wallon, *Histoire de la France rurale*, Paris 1975; W. Abel, *Geschichte der deutschen Landwirtschaft vom frühen Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert*, Göttingen 1967.

³ O.a. W. Abel, *Crises Agraires en Europe XIIe-XXe siècle*, Paris 1966; J. Ruwet, Prix, production et bénéfices agricoles. Le pays de Liège au XVIIIe siècle, in: *Cahier d'histoire des Prix*, t. II(1957), pp. 69-108.

opbrengst in hoeveelheden graan.⁴ Recente studies leverden bijdragen tot de kennis van de landbouwtechniek door het accent te leggen op de toename van de produktiviteit, de vermindering van de braak en de keuze voor beter zaadgoed.⁵ Al deze studies behandelen vooral de economische kant van het vraagstuk. De auteurs vragen zich af welke oorzaken hebben geleid tot vermeerdering of vermindering van de opbrengsten. Vaak discussiëren zij over de vraag of hier endogene factoren, zoals landbouwtechniek en vraag en aanbod van voedingsmiddelen, aan het werk zijn geweest of dat invloeden van buitenaf een hoofdrol hebben gespeeld, waarbij wordt gedacht aan oorlogen, klimaatsveranderingen en epidemieën. Ecologische aspecten van de graanteelt zijn nog nauwelijks aan de orde gekomen. Dat is opmerkelijk. De ervaringen van de laatste halve eeuw hebben geleerd dat intensivering van teelten diep ingrijpende ecologische gevolgen heeft. De invloed van de landbouw op omgeving en milieu veranderde ingrijpend. Kan zo iets zich in het verleden ook hebben voorgedaan? Als men de oorzaak van de ecologische veranderingen zoekt in vergaande specialisatie, misschien niet. Vóór 1900 was daar zelden sprake van, tenzij in puur economische zin. De Groningse boer bracht vrijwel uitsluitend graan ter markt, maar hield op zijn bedrijf vee aan om voor trekkracht en mest te zorgen.⁶ De veetelers in het Land van Herve, in Friesland en Holland⁷ leefden van de opbrengsten van kaas, boter en slachtvee, maar droegen wel zelf zorg voor de produktie van wintervoer. Toch is het ontbreken van specialisatie niet van beslis-

⁴ O.a. J. Goy et E. le Roy Ladurie, *Les fluctuations du produit de la dîme*, La Haye 1972; H. van der Wee en E. van Cauwenberghé, *Productivity of land and agricultural innovation in the low countries*, Leuven 1978; A. Verhulst en C. van den Broeke, *Landbouwproductiviteit in Vlaanderen en Brabant 14e-18e eeuw*, Gent 1979; H. Neveux, *Vie et déclin d'une structure économique. Les grains du Cambésis*, Paris 1980; J.C.G.M. Jansen, *Landbouw en economische golfbeweging in Zuid-Limburg 1250-1800*, Assen 1979.

⁵ J. Bieleman, *Boeren op het Drentse zand 1600-1910. Een nieuwe visie op de "oude" landbouw*, Wageningen 1987; J.C.G.M. Jansen, Landbouw aan weerszijden van de Nederlands-Duitse grens aan het einde van de achttiende eeuw, in: *Economisch en Sociaal-Historisch Jaarboek*, dl 54(1993), pp. 150-182; J.M. Moriceau, Au rendez-vous de la "Révolution agricole" dans la France du XVIIIe siècle, in: *Annales*, 49(1994), pp. 27-63.

⁶ P. Priester, *De economische ontwikkeling van de landbouw in Groningen 1800-1910*, Wageningen 1991.

⁷ J. Ruwet, *L'agriculture et les classes rurales au Pays de Herve sous l'Ancien Régime*, Liège 1943; J.A. Faber, *Drie eeuwen Friesland*, 2 dln, Wageningen 1972; A.M. van der Woude, *Het Noorderkwartier*, 3 dln, Wageningen 1972.

sende betekenis. Ook al kwam zelfs in de meest geavanceerde landbouwstreken altijd wel enige vorm van gemengde bedrijvigheid voor, het is onwaarschijnlijk dat alle uiteenlopende vormen van landbouwtechniek uit de zeventiende en achttiende eeuw hebben geleid tot eenzelfde ecologisch evenwicht en dat heel de variatie in flora en fauna uitsluitend werd bepaald door bodemkundige en klimatologische omstandigheden. De enorme verscheidenheid in plantenrijkdom op de zand- en rivierkleigronden tussen Nijmegen en Venlo aan weerszijden van de Maas leert al anders. Daar zijn heel wat verwilderde akkergewassen onder.⁸ Het is zeer wel denkbaar dat veranderingen in de teelttechniek van granen, die zich in de zeventiende en achttiende eeuw hebben voorgedaan, per saldo hebben uitgewerkt op de ecostructuren en de flora.

Helaas leest men nog weinig over zaadselectie nadat de bewarings-techniek was verbeterd, de gevolgen voor het gewas van wijzigingen in de bemestingsgebruiken en de invloed van een dichtere teelt, waarbij per vierkante meter meer halmen uit de grond schoten. Het schijnt zelfs dat de recente vooruitgang in onze kennis van de geschiedenis van de landbouw in de middeleeuwen en nieuwe tijd in dit opzicht blokkerend heeft gewerkt. Veelal wordt de theorie van Le Roy Ladurie en Bois aangehangen, die veronderstelden dat tussen 1350 en 1750 in West-Europa steeds een en dezelfde ecostructuur heeft gewerkt, waarbij tengevolge van de enge grenzen, waarbinnen de zelfvoorziening van de plattelandsbevolking tot stand kwam, geen wijziging in het ecosysteem mogelijk was.⁹ Voor hen is het milieu geen gevolg van veranderde cultuurvormen, maar een biologisch fundament. Nieuwe en verbeterde culturen hadden slechts sociaal-economische consequenties. Het resultaat van elke verbetering kwam steeds weer terecht bij de grootgrondbezitters en verpachters van grond, wier inkomen door inflatie was uitgehold en daarvoor compensatie zochten door de boeren te dwingen hen een steeds groter deel van de opbrengst af te staan, waardoor tenslotte de motivatie wegviel naar vergroting van opbrengsten te streven.¹⁰

⁸ Jansen, *Landbouw aan weerszijden van de Nederlands-Duitse grens*, o.c., pp. 163-166.

⁹ G. Bois, *Crise du Féodalisme*, Paris 1976; E. le Roy Ladurie, *Les paysans de Languedoc*, 2 vols., Paris 1966.

¹⁰ Bois, *Crise*, o.c., p. 235.

Het ontbreken van literatuur over ecologische veranderingen van eeuw tot eeuw is niet slechts te wijten aan desinteresse bij de historici.¹¹ De grote moeilijkheid is gelegen in het bronnenmateriaal.¹² De bronnen, van belang voor de landbouwgeschiedenis van vóór 1750, geven nauwelijks directe informatie over de kwaliteit van het gebruikte zaadgoed, over de aard en intensiteit van de bemesting of over de dichtheid van het gewas. Alleen langs indirecte weg valt over dergelijke aspecten informatie te verzamelen, waarbij de wijze van groeperen der beschikbare gegevens en de bewerkingsmethode van doorslaggevende betekenis zijn. De resultaten van het onderzoek zijn niet alleen per definitie van beperkt belang, zij hangen ook in belangrijke mate af van de weg, waarlangs zij worden bereikt. Onder zulke omstandigheden is het van essentiële betekenis de wijze, waarop het inzicht in veranderingen in teelttechnische evenwichten met ecologische gevolgen tot stand is gekomen, vooraf nauwgezet te beschrijven, alvorens uit te wijden over het gebruikte bronnenmateriaal.

Teelttechniek en ecostructuur

In 1979 werd¹³ een aantal theoretische bezwaren geformuleerd tegen de gedachte van een stabiele ecostructuur, gebaseerd op een systeem van zelfvoorziening ten plattelande. Dat gebeurde kort nadat Goy en Le Roy Ladurie hadden betoogd dat er tussen 1350 en 1720 in Europa zulk een stabiel ecosysteem had bestaan, omdat in de zelfverzorgingseconomie van die tijd geen andere krachten op de landbouwproductie inwerkten dan stijging en daling van het bevolkingsaantal, de omvang van het in cultuur gebrachte areaal en calamiteiten, zoals oorlogen, epidemieën en klimaatsveranderingen. In hun ogen was, zoals wij al zagen, alleen de produktiezijde van het economisch proces van belang.¹⁴ Zonder ook de consumptie,

¹¹ M. Chase, Can history be green? A prognosis, in: *Rural History*, vol. 3(1992), pp. 243-251.

¹² J. Sheail, Green history. The envolving agenda, in: *Rural History*, vol. 3(1992), pp. 209-223.

¹³ Jansen, Landbouw en economische golfbeweging, o.c., p. 145.

¹⁴ E. le Roy Ladurie et J. Goy, Prestations paysannes, dimes et mouvements de la production agricole dans les sociétés pré-industrielles, Seventh International Economic History Congress, Edinburgh 1978. Four A-themes, Tonbridge 1978, pp. 117-118.

de besparingen, de investeringen en het prijsniveau mee in de beschouwingen te betrekken, kan men evenwel nooit besluiten tot een stabiel systeem. Redeneringen, alleen gebaseerd op produktie-analysen, druisen in tegen de grondbegrippen van de economische wetenschap. In de Zuidelijke Nederlanden was die notie maar al te relevant gebleken. Daar hadden tussen 1350 en 1750 de prijzen, de consumptie, de inkomensverdeling en de innovaties duidelijk consequenties gehad voor de evolutie van de produktie. De connectie tussen deze economische grootheden was in dit tijdvak meermaalen aan veranderingen onderhevig geweest. Laatstelijk tussen 1650 en 1740 had een verandering in het economisch proces er geleid tot veranderingen in de landbouwtechniek, in het bijzonder voor wat betreft de graanteelt.¹⁵

Uitgaande van deze kort vóór 1700 in gang gezette innovaties is hier naar een meer ecologisch gekleurde verklaring gezocht.¹⁶ Her en der bleken daarvoor in agronomische studies elementen aanwezig. Enkele licentiaatsverhandelingen over de agrarische geschiedenis van Belgische abdijen te Leuven, onder leiding van Prof. I. Scheys,¹⁷ vervaardigd door Josef Mertens en Greet de Schutter, zochten een bodemkundige verklaring voor veranderingen in de bodemvruchtbaarheid. Mertens keek speciaal naar de mineralenbalans van de bodem. Hij meende te kunnen vaststellen dat er als gevolg van de aanvoer van stikstof door regens, de binding van in de lucht aanwezige stikstof, de verwerking van immobiele voorraden mineralen door ploegen en het opbrengen van zaaizaad zonder bemesting geen toename van bodemvruchtbaarheid plaats vond. Door uitspoeling verdween nagenoeg evenveel. De uitspoeling van kalk was zelfs aanmerkelijk hoger dan de natuurlijke aanvoer, hetgeen betekende dat de zuurgraad van de grond steeds verder steeg en de pH daalde. Wel werd steeds een aanmerkelijke hoeveelheid fosfaat aan de grond toegevoegd. Zonder bemesting kunnen gewassen alleen groeien door de hoge intensiteit van het bacterieel leven tijdens de warme perioden in voorjaar en zomer. De produk-

¹⁵ Jansen, *Landbouw en economische golfbeweging*, o.c., pp. 145-146.

¹⁶ Wijlen Prof. Dr. Ir. I. Scheys, wijlen Dr. Ir. L. Kempeneers, Ir. G. Blok en Dr. Ir. H.K. Roessingh ben ik erkentelijk voor hun verwijzingen naar relevante agronomische literatuur.

¹⁷ J. Mertens, *Bijdrage tot de agrarische geschiedenis van de Sint-Bernardusabdij te Hemiksem*, Leuven 1979; G. de Schutter, *Bijdrage tot de agrarische geschiedenis van de abdij Nazareth te Lier en haar omgeving*, Leuven 1979.

tie is helemaal afhankelijk van het weer. Wil men tot verbeteringen komen, dan hangt alles af van de hoeveelheid mest die wordt opgebracht.

Wanneer een redelijk dicht gewas werd geteeld met een hoeveelheid stro, die driemaal meer gewicht heeft dan de graankorrels, zoals rond 1900 gebruikelijk was, dan was voor een opbrengst van ongeveer negenhonderd kg rogge per hectare twintig ton mest nodig, de produktie van twee runderen. Indien de stroproduktie ten opzichte van de korrelproduktie kon worden verminderd, nam de mestbehoefte wezenlijk af. Dat gebeurde ook wanneer de zuurgraad van de bodem laag kon worden gehouden door een overvloed aan kalk.¹⁸ De grond werd dan letterlijk uitgemergeld, aldus Mertens. Het strooien van mergel en kalk - rond 1800 overal in zwang, waar de transportmogelijkheden het tenminste toelieten -¹⁹ kon de toestand aanzienlijk verbeteren. De mineralisatie van de humus verliep dan sneller. Tijdens de groeiperiode werden de voorraden mineralen vlugger opgebrand met als gevolg stijgende opbrengsten.

Mertens' beschouwingen zijn wellicht wat ongenueanceerd en te zeer geënt op de toestand in de omgeving van Hemiksem, waar hij zijn gegevens vandaan haalde. Zij bevatten echter een gewichtige grondwaarheid: elke stijging van produktiviteit gaat ten koste van de voorraad voedingsstoffen in de bodem. Uitputting van de bodem is onontkoombaar. De noodzaak de structuur van de bodem te verbeteren is altijd aanwezig. De daarvoor aanwezige mogelijkheden verschillen evenwel naar tijd en plaats. Onder geen beding mag men zich verlaten op stereotypen, evolutionistische theorieën of de theorie van Gradmann, voor wie alles teruggaat op een natuurlijke schoonmaak van de bodem in neolithische tijden.²⁰

Tal van factoren spelen een rol bij het handhaven en verbeteren van de stabiliteit van de bodemstructuur. Sommige werken op zeer lange termijn, andere hebben onmiddellijk effect. Zo doen schommelingen in de temperatuur en het aantal uren zonschijn zich

¹⁸ Mertens, o.c., pp. 70-77.

¹⁹ Jansen, Landbouw aan weerszijden van de Nederlands-Duitse grens, o.c., pp. 161-162.

²⁰ W.S. Cooter, Ecological dimensions of medieval agrarian systems, in: *Agricultural History*, 52(1978), pp. 458-477.

uiterst traag voor, maar zullen wijzigingen in composteringstechnieken vrijwel dadelijk effect hebben.²¹

Gronden zijn zeer flexibel. Bij wijziging van de vegetatie ontstaat in korte tijd een nieuw evenwicht.²² Dat heeft grote consequenties: vooruitgang in de akkerbouw en degradatie van bos kunnen hand in hand gaan. In een open-field-systeem, waarbij het bos wordt leeggeroofd om de vruchtbaarheid van het bouwland te steunen, is dit zelfs regel. Kleine verbeteringen kunnen grote gevolgen hebben. Zo zal zonder afdekking en ondoordringbare bodem tijdens het composteren van mest vermengd met stro 50% van de stikstof, 75% van de kalium en een aanzienlijk deel van de overige mineralen verloren gaan. Met geringe kosten kan de produktiviteit van de akkers worden verbeterd en de bodemreserves van het akkerland instandgehouden. Allerlei veranderingen beïnvloeden de interactie tussen organismen en hun omgeving en leiden na verloop van tijd tot nieuwe evenwichten, precies het kenmerk van wijzigingen in ecologische systemen. Op kalkrijke gronden, zoals die in Zuid-Limburg voorkomen, is wellicht tijdenlang maar de mest van anderhalf rund per hectare nodig geweest.

Systeemveranderingen typeren is eenvoudiger dan ze in de historische realiteit traceren. Mevrouw De Schutter²³ opende een weg om dergelijke veranderingen te meten. Haar was opgevallen dat er in de eerste helft van de twintigste eeuw een tamelijk vaste verhouding voorkwam tussen de graanopbrengst van het gewas en de stroproduktie. Doorgaans werd op elke duizend kg graan tweeduizend kg stro geoogst. In het verleden bleek die verhouding soms heel anders te liggen. In de vijftiende eeuw werden rond Ninove gemiddeld driehonderd schoven per hectare gewonnen, die gemiddeld bijna drie kg graan bevatten.²⁴ In de zeventiende eeuw was het aantal schoven per hectare in Vlaanderen gestegen tot rond

²¹ J. A. Raftis, Ecological dimensions of medieval agrarian systems: a medievalist responds, in: *Agricultural History*, 52(1978), pp. 484-487.

²² R. S. Loomis, Ecological dimensions of medieval agrarian systems: an ecologist responds, in: *Agricultural History*, 52(1978), pp. 478-483.

²³ De Schutter, o.c., pp. 92-94.

²⁴ E. van Cauwenberghe en H. van der Wee, Productivity, evolution of rents and farmsize in the Southern Netherlands from the fourteenth to the seventeenth century, in: *Productivity of land*, o.c., p. 131; E. de Potter, *Geschiedenis van de Belgische Boerenstand tot het einde van de 18e eeuw*, Brussel 1880, pp. 260-261; Verhulst en Vandenbroeke, *Landbouwproductiviteit*, o.c., pp. 369-373 en eigen enquête van G. de Schepper.

duizend, terwijl de graanopbrengst per schoof was gedaald tot 1,75 kg. Omstreeks 1980 haalde men in België rond drieduizend schoven per hectare met een gemiddelde opbrengst van iets meer dan één kg. Als deze cijfers juist zijn, betekent dit dat in de loop van de tijd de stroproduktie veel sneller is gestegen dan de graanproduktie. Tussen 1400 en 1970 is de stroproduktie in België grosso modo vertienvoudigd en de graanopbrengst tot 350% van het uitgangsniveau toegenomen.

Op deze manier bood De Schutter een mogelijkheid zicht te krijgen op veranderingen in de ecostructuur. Veranderingen in de verhouding stro-opbrengst/korrelproduktie hebben hoe dan ook ecologische implicaties, die niet kunnen worden herleid tot een technische kwestie, verband houdend met keuzes van de boer bij het bezaaien van de akkers. De vruchtbaarheid van het graan ontvouwt zich immers op tweeërlei wijze: sommige granen zijn zelfbestuivers. Bij hen kan men door zaadselectie tamelijk gemakkelijk rasverbetering tot stand brengen. Bij een kruisbestuiver als rogge gaat dat echter moeilijk. Pas sinds enige decennia is het mogelijk via ingewikkelde ingrepen in genestructuren nieuwe roggerassen te kweken. Voordien bleef het zaad hetzelfde en konden veranderingen in de strokorrelverhouding alleen totstandkomen, doordat het gewas een andere groeiwijze ontwikkelde als gevolg van wijzigingen in de teelttechniek.

Eén van de factoren die kunnen leiden tot zulke biologische veranderingen is de bemestingswijze. Een krachtiger bemesting met stalmest dan voorheen doet dadelijk de hoeveelheid stikstof in de bodem toenemen. Meer stikstof betekent een dichter en hoger opschietend gewas en pas na enige jaren een geleidelijke toename van de korrelopbrengst. Dit houdt in dat de verklaring van de verandering in de verhouding tussen stro en graan niet alleen moet worden gezocht in de teelttechniek van de akkerbouwers, maar ook in veranderingen in de veeteelt, waardoor mogelijkheden voor de produktie van meer en bruikbaarere stalmest ontstonden. Onmiddellijk ontstaat nu een scala aan perspectieven. Zonder uitputtend te zijn, mogen er enkele worden genoemd. In de akkerbouw zelf opent wijziging van de zaaigebouwen de mogelijkheid de uitstoeling van het gewas te beïnvloeden en zo tevens de structuur van de bodem te wijzigen. Van belang is daarbij vooral de lengte van de periode, waarin een gesloten, groen, gezond gewasoppervlak kan worden

gehandhaafd. Een tweede perspectief wordt geboden door wijziging in het rotatiestelsel. Door mineralisatie van eiwitten kan de kracht van oude meststoffen worden benut. Zo zal bij het telen van tweemaal rogge achtereen, de fotosynthese in het voorjaar in het tweede jaar gunstiger zijn dan in het eerste. Binnen het rotatiestelsel is ook het benutten van groenbemesters van betekenis. Traditionele groenbemesters als rogge, erwten, paardebonden en wikke bevorderen al de verdeling van het organisch materiaal over de grond en voorkomen het opschieten van een ongelijkmatig gewas. Veranderingen in de mestbereiding, bijvoorbeeld door introductie van de potstal, kunnen leiden tot verhoging van het percentage droge stof en vermindering van het hiervoor al gesignaleerde verlies aan mineralen. Tenslotte zij als laatste mogelijkheid vermeld, dat door intensivering van de bodembewerking, intensievere bemesting en het evenwichtig verdelen van groenbemesters binnen het rotatiestelsel ook verbetering van het humusgehalte van de bodem mogelijk is.²⁵

De meeste van deze veranderingen zijn op langere termijn slechts werkzaam, als zij in combinatie met elkaar worden toegepast. Stap voor stap kleine wijzigingen doorvoeren levert goede perspectieven en reikt de boer veel keuzemogelijkheden aan, die weinig investeringen vragen. Hij hoeft niet per se zijn stal steeds dichter met vee te vullen. Dat gebeurde dan ook niet.

Er is geen enkele aanwijzing dat in de loop van de late middeleeuwen of in het begin van de nieuwe tijd het veebestand is toegenomen. Eerder was het tegendeel het geval. Zo staat voor de Veluwe en voor delen van Drenthe vast, dat in de loop van de zestiende eeuw het aantal stuks rundvee per bedrijf aanzienlijk is gedaald.²⁶ Het is niet uit te sluiten dat zoiets ook in Zuid-Limburg het geval is geweest, al staat slechts vast dat er het slachtvee is afgenomen. Wij weten dat de vleesconsumptie in de zestiende eeuw in steden als Maastricht, Venlo en Sint-Truiden aanmerkelijk is

²⁵ L. Kempeneers en I. Scheys, Studie van enkele graanopbrengstkenmerken tijdens de periode 1950-1981 in België, in: *Landbouwkundig Tijdschrift*, 36(1983), pp. 847-867; W.T. Rinsema, *Bemesting en meststoffen*, Culmborg 1981, pp. 138-171; D. Grigg, *The transformation of agriculture in the West*, Oxford 1992, pp. 34-37; C.T. de Wit, Voedselproductie: verleden, heden en toekomst, in: *Stikstof*, 69(1971), pp. 396-408.

²⁶ H.K. Roessingh, De veetelling van 1526 in het Kwartier van de Veluwe, in: *A.A.G. Bijdragen*, 22(1979), pp. 3-58; Bieleman, Boeren op het Drentse zand, o.c., p. 310.

gedaald. Het aangevoerde slachtvee kwam, als er geen veepest heerste, uit de directe omgeving.²⁷ Een daling van de vraag naar één van de belangrijkste veeteeltprodukten kan bezwaarlijk parallel lopen met een stijging van het aanbod.

Ook andere delen van de veeteelt kwamen in het gedrang. Een studie naar het gebruik van de bossen²⁸ leerde dat het weiden van vee in bospercelen en op braakliggende akkers van het midden van de vijftiende eeuw af op moeilijkheden stuitte. Wilden de landbouwers voorkomen dat het veebestand al te sterk terugliep, dan was het nodig het accent op stalvoeding te leggen. Dit leidde in sommige dorpen tot het opstallen van het vee gedurende de nacht, elders tot het benutten van potstallen. Beide nieuwe methoden van veehouderij leidden er toe dat veel meer mest werd opgevangen en op de akkers gebracht. Indien tegelijk ook voldoende stro of strooisel aanwezig was, kon de mest in kwaliteit en kwantiteit nog verder worden verbeterd.

Het lijkt wel of de boeren een ruime keuze hadden bij pogingen de produktiviteit te vergroten. Om de structuur van de bodem te verbeteren kon men uit een paar mogelijkheden kiezen. Hetzelfde gold voor de mineralenvoorziening van de bodem, noodzakelijk voor het bereiken van een dicht, egaal groen gewas en voor de rotatie: men had er maar voor te zorgen dat er wat groenbemesters in werden opgenomen. Of dit marktbaar gewassen of voedingsgewassen waren, deed er slechts tot op zekere hoogte toe. Ook op het stuk van de verzorging van het vee was er ruimte voor keuzen. Het was wel zaak te letten op de onderlinge samenhang van de elementen.

Zo mooi was het tussen 1550 en 1750 allemaal niet. Een exogene factor gooide roet in het eten. Het klimaat veranderde in Europa flink.²⁹ De daling van de gemiddelde temperatuur was niet onaanzienlijk. Aanvankelijk deed zij zich vooral in de zomermaanden voor.³⁰ Van ongeveer 1680 af waren ook de lentes kouder, in het

²⁷ Jansen, *Landbouw en economische goltbeweging*, o.c., pp. 63-82.

²⁸ J.C.G.M. Jansen en W. van de Westeringh, *Das ging over zijn hout*, in: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg* (S.S.E.G.L.), dl XXVIII(1983), pp. 19-63.

²⁹ E. le Roy Ladurie, *Histoire du climat depuis l'an nül*, Paris 1967.

³⁰ Chr. Pfister, *Fluctuations climatiques et prix céréalières en Europe du XVIe au XXe siècle*, in: *Annales, Economies, Sociétés, Civilisations*, 43(1988), p. 37.

bijzonder in Midden-Nederland.³¹ Hoewel wij slecht zijn geïnformeerd over de neerslag en het aantal uren zonneshijns - factoren die eveneens een rol spelen - vloeit alleen al uit de temperatuurschommelingen een verkorting van de groeiperiode van de akkerbouwgewassen voort. Gewoonlijk wordt aangenomen dat de oogsttijd in de zeventiende en achttiende eeuw een drietal weken later lag dan in de late middeleeuwen. De fotosynthese als gevolg van warmte en licht, kwam traag op gang en was juist in de fase dat de graankorrel werd gezet minder effectief, omdat deze fase te laat in de zomer zijn hoogtepunt bereikte.³² Het is zeer wel denkbaar dat als gevolg van klimatologische omstandigheden tussen 1670 en 1820 de verhouding tussen stro en korrel van de granen dusdanig verslechterde, dat de boeren werden gedwongen hun teelttechniek aan te passen om te kunnen ontsnappen aan de gevolgen van een oogst die steeds meer uit stro en steeds minder uit graan bestond. Ongelukkigerwijze waren de gegevens die mevrouw De Schepper aantrof zo weinig consistent, dat de diverse factoren niet uiteen zijn te halen. Haar data hadden betrekking op korte perioden die tamelijk ver uiteen lagen en gebieden op grote afstand van elkaar. Het bleek wenselijk te zoeken naar gegevens omtrent stro- en graanproductie die betrekking hadden op een lang tijdvak en een bodemkundig en klimatologisch homogeen gebied. Die bleken rond Maastricht aanwezig. Zij zijn weliswaar niet perfect, maar toch van zodanige kwaliteit, dat het de moeite loont te bezien of daarmee wat meer helderheid kan worden gebracht in de kwestie van ecologische verschuivingen op middellange termijn.

De bronnen

Het archief van het XII Apostelenhuis te Maastricht, een instelling voor bejaardenzorg opgericht in 1476 of 1477 en als zodanig tot 1978 geëxploiteerd, bevat - zo lieten wij een kwart eeuw geleden al zien -, ondanks de eenvoud van de gevoerde administratie,³³

³¹ Pfister, o.c., p. 37; Le Roy Ladurie, *Histoire du climat*, o.c., pp. 55-56.

³² Le Roy Ladurie, *Histoire du climat*, o.c., p. 61; De Wit, o.c., pp. 398-401.

³³ J.C.G.M. Jansen, *Landbouw rond Maastricht (1610-1865)*. Een analyse van de exploitatie-uitkomsten van enige lössbedrijven in halfwinning, in: *S.S.E.G.L.*, dl XIII(1968), pp. 1-99.

voor het tijdvak 1660-1790 landbouwhistorisch uiterst waardevolle gegevens. Het XII Apostelenhuis verzorgde vanaf het laatste kwart van de vijftiende eeuw tot omstreeks 1900 de opgenomen bejaarden geheel gratis. De benodigde geldmiddelen kwamen voor een aanzienlijk deel uit het verpachten van landerijen in bezit van het huis. Aanvankelijk steunde het huis op sterk versnipperd grondbezit, in erfpacht of tijdpacht uitgegeven tegen een recognitie in natura, gewoonlijk rogge. Het wegvallen van een deel van die inkomsten in 1579 bracht het huis in de problemen. Het aantal verzorgingsplaatsen moest worden gereduceerd. Om in deze nood te voorzien legateerden provisor Jan Strouckens en zijn echtgenote Maria van Suetendael in de eerste jaren van de zeventiende eeuw hun hele bezit aan onroerend goed aan het XII Apostelenhuis. Dankzij dit legaat verdubbelde het grondbezit van het huis en konden de verzorgende activiteiten weer op het oude niveau worden gebracht.³⁴

Aanvankelijk gaf het XII Apostelenhuis ook de nieuw verworven gronden in tijdpacht uit. Dit werd geen succes. De pachtopbrengsten waren zeer teleurstellend. Tussen 1611 en 1659 slaagden de pachters er gedurende 38 van de 48 jaar niet in de volledige pacht-som te betalen. Tussen 1621 en 1659 was de oogst maar één keer zo overvloedig dat op betalingsachterstanden kon worden ingelopen. De werkelijk betaalde pacht beliep van 1632 tot 1658 nog niet de helft van de overeengekomen pacht-som.³⁵ Die onbevredigende gang van zaken had tot gevolg dat in 1660 het pachtstelsel werd gewijzigd. Verpachter en pachter kwamen overeen in het vervolg lusten en lasten gezamenlijk te dragen: de gronden uit het legaat Strouckens-van Suetendael werden in halfpacht uitgegeven. Voor een deel van de gronden zou dit systeem tot 1792 gehandhaafd blijven, een ander deel werd al van 1745 af weer op basis van een vaste vergoeding verpacht. In de tussentijd heeft de verpachter zich elk jaar indringend op de hoogte gesteld van de gang van zaken op de bedrijven. Jaarlijks noteerde hij in zijn administratie per perceel het geteelde gewas, het aantal garven dat werd geoogst en de hoeveelheid graan die daaruit werd gedorst. Diverse andere voor de

³⁴ J.C.G.M. Jansen, *Ouderenzorg in Maastricht. Vijf eeuwen XII Apostelenhuis*, Maastricht 1993.

³⁵ Jansen, *Landbouw rond Maastricht*, o.c., pp. 17-19.

bedrijfsexploitatie belangrijke gegevens, zoals de intensiteit van de bemesting, zijn uit de eveneens bewaard gebleven pachtcontracten te achterhalen.

De in halfwinning geëxploiteerde gronden van het XII Apostelenhuis bleken in drie groepen te verdelen. De hoeve Louwberg in de gemeente Maastricht met rond de boerderij gegroepeerde landerijen, ongeveer twaalf hectare groot, gold als modelhoeve: daar werden innovaties het eerst doorgevoerd. Enkele tamelijk omvangrijke percelen in Lafelt, een gehucht onder de gemeente Riemst, een vijftal kilometer westelijk van Louwberg, kon als volger worden aangemerkt. Op een aantal kleine losse percelen in de dorpen Montenaken, Kesselt, Veltweselt en Wolder, alle tot de huidige gemeenten Riemst en Maastricht behorend, veranderde teelttechnisch tussen 1660 en 1745 hoegenaamd niets. Zij werden los verpacht. Niemand had belang bij het maken van kosten of het verrichten van extra werk om de oogst op deze kleine perceeltjes te verbeteren.

De exploitatievorm is jaren geleden grondig geanalyseerd.³⁶ Enkele opmerkelijke uitkomsten, relevant voor ons thema, mogen hier kort worden samengevat. De bemestingsverplichting was vastgelegd in de contracten. In de praktijk werd altijd intensiever bemest dan was voorgeschreven. Op den duur leidde dat tot aanpassing van de overeenkomsten. Op Louwberg moest tot 1715 om de zes à negen jaar worden bemest, van 1715 tot 1770 minstens eenmaal per zes jaar en sedert 1770 eenmaal per drie jaar. Elders was het nooit meer dan eenmaal per zes jaar.

Tussen 1610 en 1630 was het nog frequent voorgekomen dat een drieslagstelsel werd toegepast. Dit gebruik bleef op de losse percelen tot 1745 in stand. De omvang van de braak ligt er steeds rond 30% van het areaal. In Lafelt overwogen in de tweede helft van de zeventiende eeuw kortdurende stelsels (twee of drie jaar) nog sterk. In de eerste helft van de achttiende eeuw kwam een koppelstelsel in gebruik dat zes jaar duurde en waarbij in het tweede jaar voedergrassen werden geteeld. Louwberg kende in de late zeventiende eeuw al heel wat rotatieperioden die langer dan drie jaar duurden. In de eerste helft van de zeventiende eeuw werd de duur van de rotatieperioden niet langer, wel eindigde het rotatiestelsel nu veel

³⁶ Jansen, *Landbouw rond Maastricht, o.c.*, pp. 27-67.

vaker met de teelt van voedergewas op het hele of tenminste een flink deel van het perceel. Het percentage van de bodem dat braak lag daalde van 23% naar 20%. Na 1750 nam de duur van de rotatieperiode snel toe, het gemiddelde kwam boven vier jaar. De braak werd gaandeweg gehalveerd. In het laatste kwart van de eeuw besloegen de voedergewassen 15 à 16% van de bodem, ruim het dubbele van het percentage gedurende de eerste 25 jaar van de achttiende eeuw.³⁷

Indien vernieuwingen plaatsvonden werden drie doeleinden nagestreefd: op de allereerste plaats maximering van de teelt van marktbaar graangewassen met een van jaar tot jaar redelijk stabiele opbrengst. Zo nam op Louwberg het aandeel van de rogge en de wintergerst toe van 29% tussen 1660 en 1669 naar 46% tussen 1780 en 1790. In Lafelt was die toename tussen 1660-1679 en 1730-1744 nog slechts 5%. Op de losse percelen was er hoegenaamd geen wijziging. Vervolgens verdwenen de menggranen en de laagwaardige produkten, zoals spelt en boekweit, van het veld. In de tweede helft van de achttiende eeuw was er een duidelijke tendens traditionele groenbemesters, zoals peulvruchten en wikke, te vervangen door hoogwaardiger voedergewassen als klaver en knolgewassen. Het allerbelangrijkste was echter dat men zich slechts in geringe mate bekommerde om de toename van de produktiviteit per hectare. Tussen 1660 en 1680 had die nauwelijks verschillen laten zien tussen Louwberg, Lafelt en de losse percelen. In het tweede kwart van de achttiende eeuw was Louwberg 20% en Lafelt 10% uitgekomen boven het oude niveau, dat op de losse percelen nog steeds volop aanwezig was. Rond 1790 had de boer op Louwberg nog een 15% extra produktiviteitswinst geboekt ten opzichte van 1740-1749. Dat was niet veel.

De ware doelstelling van alle innovaties was dan ook geweest het produktievolume, behaald op het hele bedrijf, op te schroeven. Doordat de oppervlakte beteeld met granen als gevolg van de veranderingen in het rotatiestelsel zowel op Louwberg als in Lafelt geleidelijk steeg, nam de totale graanproduktie op het innoverend bedrijf exponentieel toe. Op Louwberg bedroeg de totale hoeveelheid in één jaar geoogste granen rond 1750 al bijna het dubbele van die uit 1660-1669. In 1780-1790 was zij gestegen tot precies 250%

³⁷ Jansen, Landbouw rond Maastricht, o.c., pp. 32-56.

van het uitgangsniveau. In Lafelt beliep de toename in 85 jaar 55%. Op de losse percelen werd hoegenaamd geen vooruitgang geboekt.³⁸

Het is duidelijk dat we te maken hebben met drie heel verschillende manieren om de agrarische problemen te lijf te gaan. Onder die omstandigheden is het nuttig de ecologische aspecten aan de hand van de stro-korrelverhouding nader te bezien. Bodemkundige verschillen zijn er nauwelijks: alle percelen liggen binnen een straal van vijf kilometer van elkaar op licht geërodeerde lössgronden. Alle ontwikkelingen zijn te herleiden tot tijdsfactoren, zoals klimaat en snelheid van innovatie, en tot teelttechnische veranderingen. Ook al zal het beperkt bestand aan gegevens niet tot definitieve uitkomsten kunnen leiden, enkele analyses zijn mogelijk en kunnen een bijdrage leveren tot het op gang brengen van een discussie.

De uitkomsten van de becijferingen, waarin op basis van het bronnenmateriaal het aantal garven geproduceerd per hectare, de hoeveelheid graan per garve en per hectare zijn berekend, zijn langs tweeërlei weg verder bewerkt. Allereerst werd ter vergelijking met toestanden in de vijftiende eeuw in Vlaanderen voor korte tijdvakken het gemiddelde, de variantie en de stabiliteit bekeken. Vervolgens kon op basis van 21-jarige voortschrijdende gemiddelden de samenhang worden bestudeerd door de correlaties tussen de verschillende elementen vast te stellen.

De feiten

Wij beschikken voor de toetsing van onze hypothesen alleen over vergelijkbare gegevens voor een gebied rond Ninove in Vlaanderen gedurende de jaren 1394-1444 en een dertigtal percelen grond rond Maastricht gedurende de jaren 1660-1790. De Vlaamse gegevens zijn ontleend aan het onderzoek van Van Cauwenberghe en Van der Wee,³⁹ de Limburgse zijn afkomstig uit het archief van het XII Apostelenhuis te Maastricht.⁴⁰ Voor een zo fundamentele kwestie

³⁸ Jansen, *Landbouw rond Maastricht*, o.c., pp. 56-67.

³⁹ Van Cauwenberghe en Van der Wee, o.c., p. 131.

⁴⁰ S.H.C. Archief XII Apostelenhuis, Rekeningen legaat Strouckens-van Suetendael.

als die, welke hier wordt aangesneden, is het bronnenmateriaal aan de magere kant.

Bij de bewerking van het grondmateriaal heeft zich nog een bijzondere moeilijkheid voorgedaan. De teelttechnische vernieuwingen waar wij naar zoeken, zijn geleidelijk doorgevoerd. Het was lastig het begin van elke periode van vernieuwing nauwkeurig te bepalen. De keuzes zijn gemaakt op basis van opmerkelijke veranderingen in de graanproductie per hectare. Per produkt en per bedrijf verschillen de omslagpunten, want de ene boer was sneller geneigd een vernieuwing door te voeren dan de andere en besteedde meer aandacht aan het ene produkt dan aan het andere. Zo leverde in de tweede helft van de zeventiende eeuw rond Maastricht de tarweteelt ernstige problemen op, waardoor sommige boeren hun heil gingen zoeken in verbetering en intensivering van de roggeteelt, een ander zag evenwel meer heil in de teelt van wintergerst, waarnaar de vraag gestaag groeide.

Allereerst zijn de cijfers betreffende Ninove herberekend. Het blijkt dat de hoeveelheid graan per schoof tussen 1394 en 1444 zeer snel is gedaald. In de aanvangsjaren 1394-1401 werd per schoof vier kg graan geoogst. Tussen 1401 en 1418 was het gemiddelde gedaald tot 3,4 kg. In de derde periode, 1418-1441, daalde de graanopbrengst per schoof tot 2,5 kg en in de vier laatste jaren van 1441 tot 1444 werd nog slechts een gemiddelde van 1,6 kg bereikt. Aanvankelijk daalde ook het aantal schoven dat per hectare werd geoogst. In de eerste periode bedroeg het 337, in de tweede fase slechts 240. Daarna steeg dat aantal weer tot bijna 290 in de tijdspanne 1418-1441 en tot nagenoeg 600 in de jaren 1441-1444. De graanproductie is dienovereenkomstig veranderd. Van 1394 tot 1401 werden per hectare 1.156 kg harde granen geoogst. Tussen 1401 en 1418 bedroeg de opbrengst echter nog maar 650 kg. Daarna zette een langzaam herstel in. Van 1418 tot 1441 werd 700 kg van een hectare gehaald en van 1441 tot 1444 940 kg.

Deze veranderingen zijn Van Cauwenberghe en Van der Wee niet ontgaan. Zij stelden dat de landbouw vooral na 1420 intensiever was geworden. Opmerkelijk genoeg meenden zij dat de trend van het aantal graanschoven per hectare de meest betrouwbare graadmeter was voor de produktie. In dit verband wezen zij er op, dat de produktie sedert 1420 stabiel werd. Met name de opbrengst van het aantal liters per schoof kende steeds minder variatie. Deze

conclusie was niet helemaal juist. De daling van het aantal liters graan per schoof heeft aanvankelijk nogal gevarieerd, zodat in de jaren 1401 tot 1418 de stabiliteit in alle opzichten afnam. Daarna, dat wil zeggen vanaf het moment dat de vernieuwingen algemeen werden, nam de stabiliteit inderdaad flink toe.

Van der Wee en Van Cauwenberghe meenden dat de intensivering van de landbouw in de vijftiende eeuw vooral samenhang met een vermindering van het areaal. De sociale onrust en de problemen rondom het Vlaamse geld hadden er toe geleid, dat de vraag naar granen op de markt daalde. Daarom besloten de boeren nog slechts selectief te zaaien op de beste akkers. Het geringe aanbod van graan op de markt, dat daardoor ontstond, legde een opwaartse druk op de prijzen, weshalve de produktie omstreeks 1425 weer toenam.⁴¹ Noch klimatologische, noch technische innovaties spelen in hun verklaring een rol. Daarom konden zij niet duidelijk maken waarom het aantal liters graan per schoof bleef dalen en de stroproduktie ver boven het traditioneel niveau uitsteeg. Uitdrukkelijk merkten zij op, dat zij met de ecologische implicaties van het gesignaleerde proces geen weg wisten. Een verklaringsfactor lag echter voor de hand. Indien, zoals zij beweerden, de intensivering van de akkerbouw tot stand is gekomen door een geringer areaal te bezaaien, was vanzelfsprekend per met granen bezaaide hectare een grotere hoeveelheid mest beschikbaar. Dit leidde tot betere uitstoe-ling van het gewas en de groei op het veld van een regelmatig dicht gewas, waarbij langere tijd nodig was voordat de aren graan zetten. Indien nog enige tijd de traditionele oogstdata werden aangehouden - en dat was niet verwonderlijk, gezien de moeilijkheden die de traditionele landbouw ondervond met de spreiding van de werkzaamheden gedurende de zomermaanden -, ontstond vanzelf een dubbele teruggang in de produktie, men kreeg meer stro, maar minder graan en dat laatste ook nog op een kleiner beteeld areaal. Over veranderingen in de teelttechniek is daarmee nog niets gezegd. Voordat wij daarop verder ingaan, dient eerst de situatie in Maastricht en Riemst te worden bekeken. Daar kunnen wij het veranderingsproces in de teelt heel wat preciezer bekijken. Drie clusters, Louwberg, Lafelt en de los verpachte percelen, kunnen er afzonderlijk worden bestudeerd en met elkaar vergeleken. In elk

⁴¹ Van Cauwenberghe en Van der Wee, o.c., pp. 133-134 en 138-139.

cluster zijn gegevens aanwezig over de teelt van haver, wintergerst en rogge. Tarwe en zomergerst werden zo weinig geteeld, dat zij moeten worden samengetrokken in een tabel. Niettemin kunnen er zelfs genetische factoren aan de orde worden gesteld, want - zoals wij zagen - kan de teelt van haver, wintergerst en tarwe gemakkelijk door menselijk ingrijpen worden beïnvloed, maar reageert rogge volgens eigen wetmatigheden op de veranderingen in de exploitatievorm.

Laten we eerst de haver, de wintergerst en de tarwe bekijken, om te zien of de boeren door zaadselectie rechtstreeks in het teeltplan hebben ingegrepen.

Beginnen wij met de haver. Op de percelen met de grootste technische achterstand, de overige percelen, werd tussen 1660 en 1675 zes liter ofwel 2,7 kg haver gewonnen per garve. Daarna daalde het gemiddelde snel en zeer sterk. Van 1675 tot 1708 werd 4,84 liter graan per garve geoogst, een daling van bijna 19%. In het tijdvak 1708-1745 kwam het gemiddelde op 3,49 liter, een terugval met 28% en in de jaren tussen 1745 en 1782, waarin slechts weinig vermeldingen van haver voorkomen, omdat er nog maar over twee percelen noteringen zijn, kwam het gemiddelde uit op 3,2 liter ofwel 1,44 kg, een nieuwe daling met 8,3%. Tussen 1660 en 1765 daalde het gewicht van de korrelopbrengst van een garve haver in totaal met 46%. Ook op de percelen in Lafelt was de neerwaartse beweging aanzienlijk, zij het minder dan op de losse percelen. De periode 1660-1685 liet een gemiddelde van 5,7 liter, ruim twee en een halve kg graan per garve, zien. Van 1685 tot 1706 is dit gemiddelde met 12% gedaald. Tussen 1707 en 1745 werd een gemiddelde van 1,82 kg bereikt, een terugval met 19% ten opzichte van de vorige periode. De totale teruggang beliep tussen 1670 en 1730 32%, negen procent minder dan op de losse percelen tot dat moment het geval was.

Opmerkelijk is de situatie op Louwberg. Daar was de opbrengst per garve van 1660 tot 1713 nagenoeg constant op een niveau van 4,65 liter ofwel 2,1 kg. Zo'n gemiddelde ligt ver beneden dat van Lafelt en de overige percelen in dezelfde tijd. Het verschil belooft ongeveer 12%. Van 1714 tot 1748 heeft een daling plaatsgevonden tot 1,8 kg per schoof, dat wil zeggen met 12,5%. Daarna blijft de gemiddelde opbrengst per schoof stabiel tot 1790. De totale achter-

uitgang beliep hier niet meer dan een derde van die in Lafelt en een vierde van de losse percelen.

Het aantal garven dat van een hectare, bezaaid met haver, werd gehaald, is in alle gevallen flink opgelopen. De stijging is tamelijk regelmatig over het gehele tijdvak verdeeld. Een terugval is er alleen op de losse percelen geweest tussen 1675 en 1708, terwijl op Louwberg in de jaren 1688-1713 juist de periode, waarin de opbrengst per garve stabiel was, het aantal garven dat per hectare werd geoogst, zeer fors steeg. Per saldo verdubbelde op Louwberg het aantal garven per hectare tussen 1660 en 1790 bijna, een toestand die in Lafelt en op de losse percelen in een veel kortere periode werd bereikt.

De samenhang tussen de drie clusters is gering. Op de losse percelen daalde de korrelproduktie van 1668 tot 1764 met 46%. De hoeveelheid geoogste garven was omstreeks 1668 48% lager dan rond 1764: beide bewegingen zijn in evenwicht. Er is geen produktiviteitsstijging, wel een aanzienlijke verbetering van de stabiliteit. In Lafelt was de daling van het korrelgewicht tussen 1672 en 1726 per saldo 25% minder groot dan de toename van de stroproduktie, met als gevolg een bescheiden verbetering van de stabiliteit, maar een aanzienlijke stijging van de opbrengst in het tweede kwart van de achttiende eeuw.

Op de hoeve Louwberg daalde het korrelgewicht aanzienlijk minder snel dan de stroproduktie steeg. De verhouding tussen beide is 1:4. Het gevolg was dat tot tweemaal toe, eerst tussen 1691 en 1710 en vervolgens tussen 1761 en 1790, aanzienlijke produktiviteitsverbeteringen werden bereikt, terwijl tegelijk de stabiliteit op alle fronten toenam.

Vooral de produktiviteitsontwikkeling was zeer onregelmatig. Door de snelle daling van de hoeveelheid graan per garve en de veel langzamere stijging van het aantal geoogste garven, daalde de totale produktie per hectare op de losse percelen aanvankelijk flink. Tussen 1660 en 1675 werd per hectare 900 kg geoogst. Van 1675 tot 1744 was de opbrengst slechts een goede 700 kg. Daarna steeg de produktie weer tot 950 kg in het tijdvak 1745-1782. In Lafelt en op de hoeve Louwberg was de produktie in de tweede helft van de zeventiende eeuw lager dan op de losse percelen. Op Louwberg heeft zij tussen 1660 en 1688 slechts 770 kg bedragen. Van 1690 af is de opbrengst snel gestegen. Dat duurde tot 1713. Daarna

volgde een langdurige stagnatie, die pas rond het midden van de eeuw eindigde. Tussen 1748 en 1790 werd een gemiddelde produktie van ruim 1.200 kg per hectare bereikt. Niet overal is de stabiliteit van de produktie en dus de bedrijfszekerheid toegenomen. Lafelt vormt hier de uitzondering. Gewoonlijk heeft de nieuwe teeltwijze de boeren evenwel minder afhankelijk gemaakt van weersinvloeden. De uitzondering wordt wel verklaard uit het feit dat in Lafelt meer aandacht werd besteed aan de teelt van de duurdere gerst dan aan die van haver.

Betekent dit nu dat de innovaties primair op bedrijfszekerheid waren gericht? Hoewel dit aspect zeker van betekenis is geweest, lijkt het niet steeds de belangrijkste doelstelling van de wijziging in de teeltwijze. Het valt op dat het aantal hectaren dat met haver werd beteeld, voortdurend is toegenomen. Voordat men op dezelfde grond opnieuw haver inzaaide, verliepen steeds minder jaren. Dit betekent dat het nieuwe landbouwsysteem mede was gericht op intensivering van het bodemgebruik. Daarvoor was modernisering van het vruchtwisselingsstelsel het geëigende middel. Naarmate de vruchtwisseling werd aangepast, was de intensivering van de landbouw groter. Op de losse percelen nam het met haver beteeld areaal tussen 1675 en 1770 met 43% toe. In Lafelt was het tussen 1685 en 1745 66% en op Louwberg tussen 1688 en 1790 72%. Het beleid was kennelijk allereerst gericht op het terugdringen van bedrijfsrisico's: de strijd tegen de fluctuaties in de produktie als gevolg van het klimaat en vooral het opdrijven van de totale bedrijfsproduktie vormden overwegingen van doorslaggevend belang, waarbij de omvang van de produktie per hectare ver ten achter stond.

Vatten wij de analyse samen, dan ontstaat grosso modo het volgende beeld over een hele eeuw. De intensiteit van het bodemgebruik steeg met 60%. De gemiddelde opbrengst per hectare in kg graan steeg met 30 à 40%. De bedrijfszekerheid is met 20% toegenomen. De stroproduktie steeg met bijna 100%, maar de opbrengst in graan per garve werd bijna gehalveerd. Opmerkelijk is tenslotte dat de toestand op de hoeve Louwberg aanmerkelijk beter was dan elders. Men krijgt de indruk, dat de vernieuwingen er bijna een generatie eerder worden doorgevoerd dan in de andere clusters, zodat de overige gebieden aanvankelijk een achterstand opliepen, die zij maar langzaam goed maakten.

Bij de wintergerst zijn de ontwikkelingen praktisch identiek als bij de haver. Op te merken valt wel, dat alle verschijnselen zich bij de wintergerst iets nadrukkelijker hebben voorgedaan dan bij de haver. Ook moet worden gewezen op een tijdsverschil. De vraag naar gerst steeg pas na 1690, zodat zich aanvankelijk forse dalingen van de opbrengst per hectare voordeden. Ook bij dit produkt deden zich innovaties op Louwberg sneller voor dan in Lafelt. De samenhang tussen Louwberg en Lafelt loopt ten aanzien van de hoeveelheid graan per garve op van $-/-0,61$ naar $-/-0,72$, wanneer een vertraging van twintig jaar in aanmerking wordt genomen. Ook ten aanzien van de stijging van de graanproduktie blijkt de vertraging te werken. Zonder vertraging is de correlatie tussen de produktie per hectare in Louwberg en Lafelt 0,79. Gaat men ervan uit dat Lafelt twintig jaar later begon te vernieuwen, dan belooft de correlatie 0,85. Zo iets is evenwel niet het geval bij de stroproduktie: de samenhang tussen Lafelt en Louwberg is ten aanzien van de fluctuaties in het aantal garven nagenoeg perfect: 0,93. Een vertraging doet hier de correlatie zelfs een fractie dalen, namelijk naar 0,92.

Deze uitkomsten maken het mogelijk het verklaringsmodel te verfijnen: klimatologische problemen tastten tussen 1660 en 1745 de fotosynthese aan. Autonom en onafhankelijk van de aandacht die aan de teelt werd besteed, nam de stroproduktie toe. Het mooie, dichte gewas zette evenwel minder graan, zodat de produktie per garve en per hectare daalde. Door het extra gewonnen stro deels te benutten voor het composteren van de mest en zo het rotatiesysteem aan te passen, kon deze tendens worden omgebogen. De stroproduktie steeg dan weliswaar nog sneller dan voorheen, maar de daling van het korrelgewicht van het graan vertraagde, zodat de opbrengst per hectare steeg. Door vervolgens meer voedergewassen te telen en vlinderbloemige bodembemesters in het vruchtwisselingsstelsel op te nemen, kon dit proces verder worden versneld. Meer aandacht voor de veeteelt was niet nodig. Integendeel, het grootste voordeel ontstond wanneer de frequentie van de teelt van wintergranen met hoge marktwaarde zonder in vee te investeren aanmerkelijk werd opgevoerd, zodat de bedrijfsinkomsten na aftrek van hetgeen nodig was voor eigen consumptie en intermediair verbruik op het bedrijf voor veevoeding exponentieel groeide. Zo iets ging langzaam. De vernieuwingen hebben zich voorgedaan

in de vorm van een continu proces, dat meer dan een eeuw heeft geduurd.

In beginsel had dit alles ook voor de tarweteelt moeten gelden. De geschiedenis van deze teelt toont evenwel duidelijk aan, dat hier andere factoren in het spel waren. Tarwe was de duurste graansoort, die in de zeventiende en achttiende eeuw op de markt werd gebracht. Het was heel aantrekkelijk in het kader van de intensivering van de landbouw meer tarwe te gaan telen. Toch is dit niet gebeurd. De redenen daarvoor treden helder aan de dag, wanneer de cijfers omtrent tarwe nauwkeurig worden bekeken. Het blijkt dat de opbrengst van wintertarwe per garve tussen 1660 en 1691 1,8 kg is geweest. Van 1692 af begint de opbrengst per garve langzaam te dalen. In de periode 1692-1712 heeft zij 1,6 kg per garve bedragen. Van 1713 tot 1769 was zij 1,5 kg en van 1770 tot 1790 iets minder dan 1,1 kg per garve. Het aantal garven per hectare wilde echter niet stijgen. Aanvankelijk, dat wil zeggen tot 1670, lag het aantal geogste garven bij 650. Omstreeks 1700 was dit gedaald tot ongeveer 575. Daarna blijft het tot 1760 rond 650 schommelen. Pas in de laatste decennia wordt een iets hogere produktie bereikt, namelijk 725 in de periode 1770-1790. Het gevolg van de dalende opbrengst per garve en het nauwelijks gelijkblijvend aantal garven per hectare was een voortdurende daling van de opbrengst per hectare in kg graan. Tussen 1660 en 1691 zijn van elke hectare 1.150 kg graan gehaald. Van 1692 tot 1743 was dit maar 950 kg, verder teruglopend naar 900 kg tussen 1742 en 1770 en tot minder dan 800 kg per hectare van 1760 tot 1780.

Tarwe is een gewas dat sterk afhankelijk is van klimatologische omstandigheden. Ingrijpen vergt zaadveredeling en daartoe was men in de achttiende eeuw nog niet in staat. Dientengevolge werden rond 1740 de pogingen de tarweteelt uit te breiden, die in de eerste helft van de achttiende eeuw algemeen waren, gestaakt. Na 1743 werd op één en dezelfde akker nog slechts om de 25 jaar tarwe geteeld. Het produkt dreigde uit het rotatiesysteem te verdwijnen. Bovendien zijn er legio klachten over de geringe kwaliteit van dit graan en het optreden van ziekten in het gewas. De oorzaak daarvan kan geen andere zijn dan de inmiddels algemeen bekende stijging van de pathogenese van tarwe bij vermindering van braak en intensivering van het bodemgebruik. Het steeds frequenter

optreden van brand leidt dan tot voortdurende verslechtering van de tarwerassen.

De opmerkelijke veranderingen in de teeltwijze van haver, wintergerst en tarwe zijn weliswaar uitgelokt door klimaatproblemen, maar kennelijk grotendeels terug te voeren op wijzigingen in de bedrijfsvoering, gericht op intensivering van het bodemgebruik en vergroting van de bedrijfszekerheid. De hierbij optredende biologische veranderingen, waardoor het ecologisch evenwicht werd gewijzigd, hadden niets van doen met genetische wijzigingen in het zaadgoed, zo kan nader worden verduidelijkt door een beschrijving van de ontwikkeling van de roggeteelt, waar vanwege de aard van het produkt een direct ingrijpen van de mens in de groeiwijze onmogelijk was.

De graanopbrengst per garve is voor rogge tot 1760 overal en vrijwel zonder onderbreking gedaald. Op de losse percelen leverde tussen 1660 en 1670 een garve nog 2,2 kg graan op. In Lafelt en op de losse percelen werd eenzelfde uitkomst gevonden. Tussen 1672 en 1702 daalde de graanopbrengst in Lafelt tot 1,75 kg en op de losse percelen tot 1,67 kg, dat wil zeggen met 20 à 25%. Tussen 1702 en 1745 werd op beide plaatsen een gemiddelde van 1,44 kg per garve bereikt. De daling van de korrelopbrengst per garve heeft in 75 jaar 35% belopen, hetgeen zeer veel is.

Op de hoeve Louwberg is de daling van de opbrengst per garve ook voor rogge kennelijk eerder begonnen dan elders. In de beginfase van onze waarnemingen, tussen 1660 en 1675, werd daar nog slechts een opbrengst van 1,8 kg per hectare bereikt. Tussen 1677 en 1701 daalde de opbrengst tot 1,4 kg. Dezelfde waarden werden bij de andere clusters precies één periode later bereikt. Na 1754 zette, althans tot 1781, een nieuwe daling in tot 1,25 kg, een waarde die in de negentiende eeuw algemeen zou zijn. Alleen tussen 1781 en 1790 werden wat hogere uitkomsten bereikt, omdat van 1782 tot 1784 als gevolg van Ackersucht een nogal extensieve produktiewijze werd toegepast. Direct daarna werd de toestand van vóór 1780 hersteld. Ook op Louwberg werd per saldo een daling van ruim 30% waargenomen, zij het hier in een periode van ruim een eeuw.

De daling van de graanopbrengst per garve ging in Lafelt en op de losse percelen aanvankelijk gepaard met een vermindering van het aantal garven dat van een hectare werd afgehaald. Dientengevolge

is in beide gebieden de opbrengst per hectare in kg graan tot 1702 scherp gedaald. Deze daling heeft tussen 30 en 40% belopen. Tot 1670 werd van een hectare tussen de 1.250 en 1.300 kg rogge gehaald. Van 1672 tot 1702 was dit nog slechts 800 à 900 kg. Na 1702 is het aantal schoven dat van een hectare werd gehaald, zowel in Lafelt als op de losse percelen, geleidelijk weer gestegen tot boven het oorspronkelijke niveau. Daardoor nam de produktie in kg rogge per hectare weer toe tot 900 à 950 kg in het tijdvak 1725-1745.

De sterke daling van de graanproduktie per hectare op het einde van de zeventiende eeuw en het matige herstel in de eerste helft van de achttiende eeuw tonen aan dat een autonome ontwikkeling van de teeltwijze heeft plaatsgevonden, die door de boeren niet bewust werd nagestreefd.

In deze tijden was het inkomen van de boeren in Limburg, die vrijwel alleen akkerbouwprodukten verkochten, zo nauw verbonden met de graanteelt, dat zij zich geen daling van de produktie met tientallen procenten konden permitteren, tenzij compensatie aanwezig was. Die compensatie werd in Lafelt gevonden, doordat het aantal hectaren dat met rogge werd beteeld met 30% steeg. Op de losse percelen ontbrak die vorm van compensatie echter helemaal. De teelt van rogge is er in de eerste helft van de achttiende eeuw zelfs gedaald, ten gunste van de teelt van tarwe en wintergerst. De totale produktie van wintergranen is dusdoende per saldo met 16% gegroeid; ook nam over het algemeen de bedrijfszekerheid toe, waardoor op middellange termijn het inkomen uit akkerbouw steeg. Op de hoeve Louwberg was het aantal garven, dat op een hectare werd geogst, in de jaren zestig van de zeventiende eeuw buitengewoon laag. Met 410 garven per hectare lag het zelfs beneden het niveau, dat in Lafelt in de volgende periode werd bereikt. Ook hier blijkt weer dat de veranderingen op de hoeve Louwberg eerder begonnen dan in de Maastricht omringende dorpen. Van 1672 tot 1790 is de stro-opbrengst er vrijwel ononderbroken gestegen. Tussen 1780 en 1790 werden er 740 garven van een hectare gehaald, 80% meer dan omstreeks 1670. De graanproduktie per hectare was op Louwberg tussen 1660 en 1675 vanzelfsprekend ook heel laag, namelijk 750 kg per hectare. Daarna is zij snel gestegen tot 950 kg in het eerste kwart van de achttiende eeuw. Vervolgens was er weer een inzinking tot 1753. Intussen daalde het aantal

hectaren beteeld met rogge licht. Na 1730 is het aantal hectaren beteeld met rogge op Louwberg echter explosief toegenomen, direct al met zo'n 50%. Dat leidde vanzelfsprekend tot enige uitputtingsverschijnselen, omdat de intensiteit van de bemesting veel trager groeide. In de jaren tachtig van de achttiende eeuw werd bijna dubbel zoveel rogge geteeld als tussen 1702 en 1730. Toen slaagde men er evenwel in het evenwicht in stand te houden: de opbrengst per hectare groeide mee tot 1.150 kg tussen 1780 en 1790.

Heel opmerkelijk is dat bij de teelt van rogge de stabiliteit van de graanproductie slechts zelden toeneemt. Bovendien verloopt dat proces traag, terwijl de stroproductie juist snel veel stabielier wordt: op Louwberg 100% in een eeuw. Ook de kwaliteit van het stro is kennelijk aanmerkelijk beter geworden. Vlak onder Maastricht, langs de Jeker, is in de achttiende eeuw een strohoedenindustrie ontstaan, die slechts kon bloeien vanaf het moment dat de grondstof - lang en stevig roggestro - overvloedig aanwezig was. De eerste vermeldingen van deze nijverheid werden kort vóór 1750 aangetroffen. De bedrijfstak groeide snel. De mechanisering werd in 1784 ter hand genomen door pastoor Ramoux van Glons.⁴²

Ook moet worden gewezen op de sterke samenhang tussen de ontwikkelingen in de drie clusters. De daling van de hoeveelheid graankorrels per garve verloopt op Louwberg, in Lafelt en op de losse percelen nagenoeg even snel. Zonder enige vertraging belopen de correlaties $-/-0,93$, $-/-0,81$ en $-/-0,92$. Er is hoegenaamd geen vertragsmechanisme werkzaam. Dat is wel het geval bij de stroproductie. Tussen Louwberg en Lafelt loopt de samenhang op van 0,77 tot 0,96, wanneer men een vertraging van twintig jaar toepast. De losse percelen reageerden zo'n dertig jaar later als Lafelt. Zonder vertraging is de samenhang tussen beiden slechts 0,49, met dertig jaar vertraging 0,62. De cijferreeks is jammer genoeg niet lang genoeg om een correlatie tussen Louwberg en de losse percelen met een vertraging van een halve eeuw te berekenen. Merkwaardig genoeg blijkt er tussen de uitkomsten van Louwberg en de losse percelen zonder enige vertraging wel samenhang te

⁴² M. Ansiaux, *L'industrie du tressage de la paille de la vallée du Geer*, in: *Les industries à domicile en Belgique*, vol. II, Bruxelles 1900, pp. 45-79; J.C.G.M. Jansen, *Industrie en mijnbouw in de beide Limburgen van 1839-1989*, in: *Eenheid en scheiding van de beide Limburgen*, Leeuwarden 1989, p. 19.

bestaan en zelfs een vrij hoge (0,81). Klaarblijkelijk was het overal zo, dat indien geen maatregelen werden getroffen om het ecosysteem te beïnvloeden, van tenminste 1660 af de stro-opbrengst lichtjes toenam bij sterke daling van de korrelproductie per garve met als gevolg een daling van de produktiviteit per hectare van een half procent per jaar. De samenhangen bij een genetisch niet beïnvloedbaar gewas laten zien hoe noodzakelijk ingrijpende agrarische vernieuwingen kort vóór 1700 waren.

Precies zoals bij de wintergerst en de haver blijkt de samenhang tussen Louwberg, Lafelt en losse percelen aanzienlijk sterker te worden, als men dezelfde vertraging toepast als die welke ten aanzien van de stroproductie goede uitkomsten gaf. De verbetering van de samenhang is nu echter - weer zoals bij wintergerst en haver - maar half zo groot als bij de stroproductie. Meer mest en een gewijzigd rotatiestelsel konden slechts de helft van het produktieverlies als gevolg van vermindering van de intensiteit van de fotosynthese opvangen. Het was dus absoluut noodzakelijk om zowel de bodem als het bedrijfsareaal intensiever te benutten, wilde men een dreigende stagnatie ontlopen.

Het is duidelijk dat rond Maastricht tenminste van 1660 af een graanteelt gaat overheersen, waarbij de produktie van stro veel sneller oploopt dan de produktie van graan. De hoeveelheid graan per garve loopt overduidelijk terug. De directe oorzaak kan niet worden teruggevoerd tot de keuze van beter zaadgoed. Anders dan in Noord-Frankrijk het geval was, leidde de bouw van nieuwe schuren en stallen niet tot sterke verbetering van de bewaring van zaadgoed. Daaraan was kennelijk voorheen al ruim aandacht besteed. Er is maar één andere mogelijkheid om de verandering in bodemvruchtbaarheid te verklaren: zij werd veroorzaakt door de aanwezigheid van aanmerkelijk meer stikstof in de bodem als gevolg van intensievere bemesting en de aanwending van de mogelijkheden van groenbemesters, liefst gecombineerd met een daling van de zuurgraad van de bodem door toevoeging van kalk en mergel, zo overvloedig in deze streek aanwezig.

De mergelproduktie is in de omgeving van Maastricht tenminste vanaf de zestiende eeuw sterk toegenomen. Boeren uit de omgeving voerden grote hoeveelheden mergelstof af uit de groeven.⁴³ Lang-

⁴³ Jansen, Ouderenzorg in Maastricht, o.c., pp. 62-63.

zamerhand kwam er ook belangstelling voor dit produkt uit ver weg gelegen streken. In de achttiende eeuw werd vanuit Smeermaas een levendige mergelhandel over de Maas bedreven.⁴⁴ In 1798 kochten de boeren, die tussen Venlo en Nijmegen langs de Maas woonden, veel kalk en mergel.⁴⁵ In de loop van de zeventiende en achttiende eeuw werd ook veel frequenter bemest. Op het Gasthuis in Bemelen steeg het aantal hectaren dat jaarlijks werd bemest tussen 1745 en 1773 met 75% en de intensiteit van de bemesting met 50%.⁴⁶ Op Louwberg was het nauwelijks minder. Daar moest volgens de pachtcontracten voor 1706 eenmaal per acht à negen jaar worden bemest, daarna tot 1770 eenmaal per zes jaar en van 1770 af eenmaal per drie jaar. In werkelijkheid zal hier, evenals op het Gasthuis, iets vaker zijn bemest dan contractueel vereist.

Enkele motieven voor deze innovaties konden worden aangestipt: de boeren gingen over tot wijzigingen in bemestingswijze en rotatiesysteem, daarmee het natuurlijk milieu veranderend en de weg terug afsnijdend, omdat de opbrengsten in moeilijke klimatologische omstandigheden terugliepen. Er blijven echter nog diverse vragen over. Hoe veranderde het ecologisch evenwicht? Wat was de uitgangssituatie? Hoe kwam het systeem er uiteindelijk uit te zien? Is de verandering in het Maasdal werkelijk pas in de zeventiende eeuw begonnen, dat wil zeggen 250 jaar later dan in Vlaanderen? Is er enige samenhang tussen de veranderingen in Vlaanderen en die rond Maastricht? Dergelijke vragen dwingen ons tot een korte afsluitende beschouwing omtrent de veranderingen in de teeltwijze.

Interpretatie

Het antwoord op deze vragen vergt een vergelijking tussen Vlaanderen en Maastricht. In Vlaanderen blijkt de opbrengst van het graan per schoof tussen 1394 en 1441 geleidelijk te zijn gedaald van 4 kg per schoof naar 2,5 kg. In de laatste vier jaren, waarover

⁴⁴ D.C. van Schaik, *De Sint Pietersberg*, Maastricht 1938, pp. 328-329.

⁴⁵ Jansen, *Landbouw aan weerszijden van de Nederlands-Duitse grens*, o.c., pp. 161-162.

⁴⁶ H.O.J.H. Bauduin en J.C.G.M. Jansen, *Aspecten van de Limburgse landbouwgeschiedenis*, in: *S.S.E.G.L.*, dl XIV(1969), pp. 73-76.

wij gegevens hebben, wordt zelfs een opbrengst beneden 2 kg per schoof bereikt, maar gezien de korte periode is het niet zeker of dit een incidentele of een structurele daling is. In het Limburgse daalde de opbrengst per schoof tussen 1660 en 1790 van ongeveer 2 à 2,5 kg naar minder dan 1,5 kg. Dat betekent niet, dat de twee reeksen met grote vertraging op elkaar aansluiten, ook al staat vast dat zich op de hoeve Louwberg, die in 1590 door Jan Strouckens werd gevormd door aankoop van een aantal percelen grond van verschillende eigenaren,⁴⁷ ook vóór 1660 een daling van de opbrengst per schoof heeft voorgedaan. Van meer belang is dat de veranderingen in Vlaanderen in de vijftiende eeuw uit zakelijke overwegingen werden geïnitieerd, terwijl in de zeventiende en achttiende eeuw rond Maastricht het juist een antwoord was op klimatologische omstandigheden, die per definitie leidden tot een stijging van de produktie van stro en een daling van de korrelopbrengst.

Wij hebben te maken met twee heel verschillende ontwikkelingen die zich onder totaal andere omstandigheden voordeden, op een ander beleid waren gefundeerd en slechts indirect via een gelijkaardige beïnvloeding van de ecostructuur als gevolg van vertraging van de fotosynthese met elkaar te maken hebben.

Deze vaststellingen maken het mogelijk de gebeurtenissen in Vlaanderen op eenvoudige wijze te interpreteren, grotendeels conform de opmerkingen die Van der Wee en Van Cauwenberghe daarover hebben gemaakt.⁴⁸ In de tweede helft van de veertiende eeuw was de omvang van de bevolking in Vlaanderen gedaald. Daardoor was ook de vraag naar granen verminderd. De sociale onrust en de instabiliteit van het Vlaamse geld hebben in de eerste twee decennia van de vijftiende eeuw geleid tot een verdere daling van de vraag naar granen. De prijzen zakten steeds verder. Dientengevolge gingen de boeren over tot selectieve bezaaiing op de meest vruchtbare velden. Dit leidde tot verkleining van de bedrijfs-grootte. Het aantal grote bedrijven van meer dan 7,5 hectare daalde in de eerste helft van de vijftiende eeuw scherp, terwijl aanvankelijk ook het aantal middelgrote bedrijven van 3,75 tot 7,5 hectare afnam. Het aantal kleine bedrijven nam flink toe.⁴⁹ De beschikbare

⁴⁷ Jansen, *Landbouw rond Maastricht*, o.c., p. 28.

⁴⁸ Van Cauwenberghe en Van der Wee, o.c., pp. 133-134 en pp. 138-139.

⁴⁹ Van Cauwenberghe en Van der Wee, o.c., pp. 154-155.

hoeveelheid mest is niet gedaald, zodat aanmerkelijk intensievere bemesting mogelijk was. Aanvankelijk daalde door deze handelwijze de graanproduktie sterk, omdat de boeren vasthielden aan oude gebruiken bij grondbewerking, bemesting en oogst. In de jaren twintig van de vijftiende eeuw leidde de intensivering van de teeltwijze tot een lichte stijging van de opbrengsten per hectare. Dit kwam prachtig uit, want de prijzen stegen tenminste van 1430 af. Een bijkomend voordeel was, dat de boeren de gronden van mindere kwaliteit gingen gebruiken als weiland, waardoor het systeem werd versterkt: er kwam meer mest. Dusdoende werden de eerste aanzetten gegeven voor de intensieve Vlaamse landbouw, waarbij weiland en bouwland afwisselden. De goede eigenschappen van deze vorm van landbouw hebben al in de zestiende eeuw de aandacht van agronomen getrokken.⁵⁰

In het Limburgse is het proces in de late middeleeuwen niet op deze wijze verlopen. De vraag naar granen is hier in de tweede helft van de veertiende eeuw en in de eerste helft van de vijftiende eeuw niet sterk gedaald vanwege de opkomst van de steden. In de vijftiende eeuw is de vraag naar granen uit de regio zelfs wat opgelopen, omdat de invoer uit Wallonië wegviel. Van een intensivering van de veteelt was vóór de zestiende eeuw geen sprake.⁵¹ Alle veranderingen zijn in Limburg later ingezet en trager verlopen dan in Vlaanderen.

Wel moet zich ook hier vóór 1630 een daling van de korrelproduktie per garve hebben voorgedaan: de oudste Limburgse data zijn aanzienlijk lager dan de vroege Vlaamse. De stroproduktie ligt bij wintergranen ruimschoots boven het veertiende-eeuwse Vlaamse niveau. De eerste aanzetten kunnen al in de vijftiende eeuw hebben plaatsgevonden, zij het pas in de tweede helft van die eeuw. Daarvoor zijn de volgende argumenten aan te voeren:

- De omvang van landbouwbedrijven, althans die verpacht door het kapittel van Tongeren, is in de vijftiende eeuw afgenomen.
- De pachten zijn sedert de tweede helft van de vijftiende eeuw gestegen. In sommige streken schijnt dit proces snel te zijn verlopen, elders, zoals rond Tongeren, gaat dit heel langzaam.⁵²

⁵⁰ Slicher van Bath, *Agrarische Geschiedenis*, o.c., p. 263.

⁵¹ Jansen, *Landbouw en economische golfbeweging*, o.c., pp. 48-82.

⁵² Bauduin en Jansen, o.c., p. 6; R.A. Hasselt, *Archief van het kapittel van Tongeren, Rekeningen 1333-1500*.

- De veeteelt onderging diepgaande veranderingen. Van 1430 af zijn de mogelijkheden om varkens en runderen in de bossen te weiden minder geworden. In de tweede helft van de vijftiende eeuw werd in het Hertogenwald nog slechts een zesde deel van de varkens toegelaten, die er tussen 1400 en 1420 werden geweid. Het aantal runderen dat in het bos werd geweid, begon ook te dalen. Dit gold vooral voor het aantal ossen dat voor vetweide-rij werd gehouden. In de eerste helft van de zestiende eeuw was de overbeweiding in de Zuidlimburgse bossen zo groot, dat overal beperkende bepalingen moesten worden ingevoerd. Het werd verboden nog vee in de bossen te jagen, dat men gedurende de winter niet op stal had gehad.⁵³ De stalvoeding werd van meer belang. Dit impliceerde dat de mest van de dieren gemakkelijker kon worden verzameld, beter gecomposteerd en met een hoger gehalte aan mineralen gebruikt voor de bemesting van de akkers.
- De noodzaak het vee op stal te houden, werd vergroot doordat ook het stoppelrecht verloren ging. Er mocht niet meer worden geweid op de braakliggende akkers. Om het binnendringen van het vee op het akkerland te voorkomen, werden de akkers in de zestiende eeuw met hagen en omheiningen afgesloten. De doorgang van het vee langs de wegen werd door het plaatsen van hekken, de zogenaamde valderen, verhindert.⁵⁴

Al deze maatregelen hebben overigens pas tijdens de landbouwcrisis, die Zuid-Limburg van 1570 tot 1640 heeft getroffen, geleid tot fundamentele wijzigingen van de teelttechniek in de graanbouw. Na enige aanzetten tussen 1450 en 1550 is de intensivering van de landbouw in Limburg pas ruim na 1570 totstandgekomen, mogelijk met het herstel van de produktie omstreeks 1610. In Limburg was de innovatie, zoals wij zagen, ook niet uitsluitend een reactie op economische omstandigheden, zoals in Vlaanderen. In tegenstelling tot de laatmiddeleeuwse landbouw in Vlaanderen, waar vooral de opbrengst per schoof wijzigde, steeg in Limburg de stroproduktie consistent (correlatie ongeveer 0,90), omdat er klimaatsinvloeden

⁵³ Jansen en Van de Westeringh, Dat ging over zijn hout, in: *S.S.E.G.L.*, dl XXVIII(1983), pp. 35-40.

⁵⁴ Ruwet, *L'agriculture*, o.c., pp. 201-202; J. Delatte, *Les classes rurales dans la Principauté de Liège*, Liège 1945, p. 129; R.C. Hekker, De dorpen, in: *Dorp en Stad in Limburg*, Zutphen 1981, pp. 24-25.

werkzaam waren. De fotosynthese was alleen gunstig in de periode dat het gewas opschoot. Op het moment dat de korrel werd gezet, deed zich de toenemende koude meer en meer gevoelen.

In Vlaanderen verklaarden de wisselingen in het aantal geogste schoven slechts 14% van de veranderingen. 84% Van de opgetreden verschijnselen was van andere aard. In Limburg wordt tussen 1660 en 1740 62 tot 66% van de wijzigingen in de opbrengst verklaard door toename van het aantal geogste schoven, als men tenminste een vertraging van twintig jaar in acht neemt. Eerst neemt de stroproduktie toe; met aanzienlijke vertraging weet men na zo'n twee decennia de graanproduktie daar in redelijke mate mee in de lijn te brengen, ook al groeit de geogste hoeveelheid stro ook dan dubbel zo snel dan de graanopbrengst per hectare. Dit betekent dat het ook hier gaat om een aanpassing van teeltplan en teeltwijze. Zonder vertraging is er in Lafelt geen samenhang tussen stroproduktie en graanopbrengst (-/-0,01). Hetzelfde geldt voor de losse percelen (-/-0,10). Alleen op Louwberg, waar wellicht al vóór 1660 pogingen zijn gedaan het teeltplan aan te passen, is de correlatie licht positief (0,44). Benadrukt moet worden dat het ook in Limburg gaat om een wijziging in het landbouwsysteem. De klimatologische veranderingen vormden slechts de aanleiding.

Hoe zag het nieuwe systeem er uit? Van stonde af aan was een combinatie van factoren werkzaam. Aanvankelijk versterkten economische factoren en klimaatsveranderingen elkaar, naar het schijnt. De nieuwe landbouwmethode is voor het eerst meer algemeen geworden tijdens de neergaande fase in de beweging der graanprijzen, die in 1635 is ingezet en tot 1730 heeft geduurd.⁵⁵ In dit tijdvak wordt vooreerst een aantal bedrijfskundige veranderingen opgemerkt, zoals de bouw van nieuwe stallen. Met name op pachtbedrijven werden belangrijke investeringen verricht, nodig om het vee langdurig te kunnen opstallen. Om nieuwe stallen als potstal te kunnen gebruiken, was veel extra stro nodig. Dat kreeg de boer als gevolg van de tragere fotosynthese in de schoot geworpen. De produktie per hectare daalde nu wel, maar dat was geen ramp. Door de vermindering van de produktie werd de prijsdaling afgeremd. Een systeem, waarbij eerst de stroproduktie toenam en

⁵⁵ J.C.G.M. Jansen, Lange golven in de economische geschiedenis van Limburg, in: *S.S.E.G.L.* dl XXVI(1981), pp. 22-24.

pas na verloop van tijd de hoeveelheid graan geoogst per hectare groeide, paste voorlopig in het economisch patroon.

Op den duur moest men een andere richting uit. Grote boeren brachten omstreeks 1700 al dertig tot veertig procent meer mest op de akkers dan een halve eeuw tevoren. Dit maakte het mogelijk het vruchtwisselingsstelsel enigermate te verlengen. Incidenteel was ook tussenteelt van voedergewassen in het braakjaar mogelijk, hetgeen op zijn beurt bijdroeg tot het aanhouden van een redelijk omvangrijke veestapel. Verbetering van de kwaliteit van de teelten volgde. Hoogwaardige harde wintergranen, zoals tarwe, rogge en wintergerst, werden steeds frequenter geteeld. Het gebruik van slecht zaadgoed kwam na 1680 niet meer voor. Menggranen verloren na 1690 hun betekenis en werden na 1720 in het geheel niet meer verbouwd. De spelt, die bijna altijd een slechte prijs opbracht, verdween na 1730 van de velden.⁵⁶ Doordat het aantal hectaren beteeld met harde granen relatief sterk toenam, groeide de opbrengst in hoeveelheden per bedrijf vrij snel. De opbrengst in geld steeg ondanks de slechte graanprijzen gestaag, zodra vooral granen met een relatief goede marktprijs werden geproduceerd.⁵⁷ Tegen het einde van de hier bestudeerde perioden werden op de grote bedrijven huisweiden aangelegd, die op hun beurt weer bijdroegen tot verbetering van de veevoederpositie.⁵⁸ Niet de opbrengst per hectare, maar die per bedrijf werd doorslaggevend. De ecologische veranderingen hebben tussen 1635 en 1740 parallel gelopen met de economische veranderingen, die goeddeels door de omstandigheden, zoals lage graanprijzen en gebrek aan weidegrond, waren opgedrongen. De vernieuwingen waren in eerste instantie aanpassingen aan de eisen van de tijd. Na ongeveer een generatie konden zij worden omgebogen tot onderdelen van een vernieuwd agrarisch systeem, waarbinnen een grotere samenhang tussen de verschillende elementen van de gesloten agrarische huishouding werd verkregen, wat leidde tot het ontstaan van een nieuwe groeifase in de landbouweconomie van de streek. Mede daardoor werd de toepassing van de vernieuwingen steeds algemener. In de allerlaatste fase, waarover wij gegevens konden verzamelen, het tijdvak

⁵⁶ Jansen, *Landbouw rond Maastricht, o.c.*, p. 22; Bauduin en Jansen, *o.c.*, p. 53 en 71.

⁵⁷ Jansen, *Landbouw en economische golfbeweging, o.c.*, pp. 102-103.

⁵⁸ Jansen, *Landbouw rond Maastricht, o.c.*, p. 22.

1730-1790, is het positieve effect van dit proces duidelijk gebleken. Men ging over van een systeem, waarbij de beschikbare hoeveelheid bos en heide de grenzen van de produktiviteit in de landbouw bepaalde, naar een systeem van bedrijfsautarkie.⁵⁹ Tijdens deze laatste zestig jaar stegen de prijzen, namen de afzetmogelijkheden toe en was vooral voor de grote boeren een flinke stijging van het inkomen mogelijk. Er ontstond een nieuw economisch systeem met ecologische gevolgen dat nauwgezette toepassing vroeg van gedragsregels. De grenzen van de groei werden overigens nogal eens uit het oog verloren. Er zijn nogal wat gegevens over uitputting van de bodem in de jaren tachtig van de achttiende eeuw. Op de bedrijven die wij onderzochten, trad bij sommige teelten een terugval op naar een graan-stroverhouding, die sedert decennia niet meer was voorgekomen. Dit toont eens te meer aan, dat de besloten bedrijfsgebonden landbouwhuishouding grote beperkingen aan de boeren oplegde. Bij de kleinste overschrijding van de grenzen van het systeem waren de gevolgen ernstig. Daartegen kon men zich slechts wapenen door voorzichtig te zijn en de tijd te nemen.

De uitkomsten van ons onderzoek hebben maar een heel voorlopig karakter. Zij zijn als volgt samen te vatten. In het vijftiende-eeuwse Vlaanderen en in het zeventiende-eeuwse Maastricht hebben zich hevige landbouwcrises voorgedaan. De boeren reageerden daarop door de structuur van het eigen bedrijf te versterken, wat leidde tot meer autarkie in de bedrijfsvoering. Deze versterking van de autarkie had gevolgen op korte en lange termijn:

- Op korte termijn werd het veebestand instandgehouden, maar daalde de graanopbrengst per hectare.
- Op korte en lange termijn werden cultuuromstandigheden en milieu beïnvloed. Het gewas werd hoger en dichter, maar zette minder korrel. De groei overheerste de bloei.
- Op lange termijn werd meer bedrijfszekerheid, een intensivering van de akkerbouw, een groeiende onafhankelijkheid van speculerende graanhandelaren en een hoger gemiddeld inkomen verkregen.

De biologische implicaties van de min of meer opgedrongen wijzigingen in de teelt van de granen betekenden echter dat er geen weg

⁵⁹ K. Vernips-Roukens, *Over heren en boeren*, Den Haag 1982, p. 14.

terug was, tenzij even langzaam als de innovaties waren doorgevoerd.

Alle vernieuwingen verliepen in een proces van meerdere fasen, die elk tenminste een generatie vergden. Daardoor onttrokken de consequenties van de vernieuwingen zich aan de ogen van hen, die de veranderingen doorvoerden. In contemporaine agronomische geschriften kan men er niets over lezen. Toch zijn drie fasen te onderscheiden:

Allereerst een tijd, waarin de innovaties her en der als experiment werden doorgevoerd om moeilijkheden, die zich van buitenaf aandien, te overwinnen.

Vervolgens een fase, waarin de vernieuwing werd ingebouwd in het systeem van de gesloten agrarische huishouding.

Tenslotte een fase, waarin de toepassing van de vernieuwing algemeen werd en de grenzen van het systeem zichtbaar werden. Pas in die laatste fase ontstond een nieuw ecologisch evenwicht op een ander niveau dan voorheen. De produktie van stro was zeer veel hoger dan voorheen, de graanproduktie was enigermate toegenomen, de bedrijfsuitkomsten zeer bevredigend. Het dichte gewas dreef het onkruid naar de randen van de akkers, de restanten werden bestreden door de teelt van bodembedekkende groenbesters, niet langer door intensieve bewerking van het braakland.

De meest belangwekkende conclusie is waarschijnlijk, dat in sommige delen van de Nederlanden vanaf de late middeleeuwen, elders en met name rond Maastricht vanaf de nieuwe tijd, het ecosysteem in beweging was en een zekere mate van afhankelijkheid vertoonde van de economische uitgangspunten van de bedrijfsvoering. Elke gedachte aan een biologisch fundament dat van neolithische tijden af, of tenminste sedert het begin van de late middeleeuwen de landbouwhuishouding beheerste, moet worden afgewezen.

Bijlage. Statistisch overzicht

A. *Ninove*

1.	Kg graan per schoof periode	gemiddelde	variantie	stabiliteit (K2 : K1)
	1394-1401	3,96	1,047	0,26
	1401-1418	3,40	1,476	0,43
	1418-1441	2,50	0,529	0,21
	1441-1444	1,60	0,589	0,49

2.	Aantal schoven per hectare			
	1394-1401	337,3	111,9	0,33
	1401-1418	240,2	85,8	0,36
	1418-1441	287,9	74,3	0,26
	1441-1444	593,0	161,4	0,27

3.	Opbrengst graan per hectare (in kg)			
	1394-1401	1156	319	0,28
	1401-1418	650	257	0,40
	1418-1441	693	164	0,24
	1441-1444	940	125	0,13

B. *Maastricht en omgeving*

HAVER

1. *Louwberg*

	opbrengst per schoof in kg			garven per hectare			opbrengst per hectare in kg		
	gem.	var.	stab.	gem.	var.	stab.	gem.	var.	stab.
1660-1688	2,07	0,49	0,24	366	116	0,32	769	269	0,35
1689-1713	2,06	0,39	0,19	567	102	0,18	1167	321	0,28
1714-1747	1,83	0,45	0,25	560	95	0,17	1025	306	0,30
1748-1790	1,81	0,35	0,19	667	134	0,20	1209	270	0,22

2. *Lafelt*

	opbrengst per schoof in kg			garven per hectare			opbrengst per hectare in kg		
	gem.	var.	stab.	gem.	var.	stab.	gem.	var.	stab.
1660-1684	2,56	0,47	0,18	290	73	0,25	743	212	0,29
1685-1706	2,26	0,35	0,15	340	75	0,22	770	274	0,36
1707-1745	1,82	0,28	0,15	502	105	0,21	914	286	0,31

3. *Overige percelen*

	opbrengst per schoof in kg			garven per hectare			opbrengst per hectare in kg		
	gem.	var.	stab.	gem.	var.	stab.	gem.	var.	stab.
1660-1675	2,68	0,62	0,24	338	115	0,34	906	438	0,48
1676-1707	2,18	0,42	0,19	322	74	0,23	702	223	0,32
1707-1744	1,57	0,32	0,20	458	115	0,25	720	239	0,33
1745-1782	1,44	0,22	0,15	656	98	0,15	945	141	0,15

TARWE

Alle percelen

	opbrengst per schoof in kg			garven per hectare			opbrengst per hectare in kg		
	gem.	var.	stab.	gem.	var.	stab.	gem.	var.	stab.
1660-1674	1,77	0,29	0,16	651	156	0,24	1152	360	0,31
1675-1691	1,83	0,49	0,27	627	144	0,23	1147	188	0,16
1692-1712	1,60	0,37	0,23	576	144	0,25	922	299	0,32
1713-1742	1,50	0,35	0,23	653	150	0,23	979	256	0,26
1743-1769	1,45	0,47	0,32	621	130	0,21	901	299	0,33
1770-1790	1,10	0,32	0,29	722	130	0,18	795	282	0,35

WINTERGERST

1. Louwberg

	opbrengst per schoof in kg			garven per hectare			opbrengst per hectare in kg		
	gem.	var.	stab.	gem.	var.	stab.	gem.	var.	stab.
1660-1684	2,38	0,67	0,28	445	187	0,42	1061	348	0,33
1685-1710	2,17	0,57	0,26	578	127	0,22	1255	280	0,22
1711-1744	2,08	0,43	0,21	662	119	0,18	1378	286	0,21
1745-1790	1,98	0,43	0,21	662	132	0,20	1311	272	0,21

2. Lafelt

	opbrengst per schoof in kg			garven per hectare			opbrengst per hectare in kg		
	gem.	var.	stab.	gem.	var.	stab.	gem.	var.	stab.
1660-1679	3,10	0,67	0,22	381	99	0,26	1182	418	0,35
1680-1711	2,29	0,51	0,22	463	130	0,28	1062	409	0,39
1712-1730	2,09	0,64	0,31	539	162	0,30	1127	386	0,34
1731-1745	2,18	0,12	0,06	707	127	0,18	1543	283	0,18

3. Overige percelen

	opbrengst per schoof in kg			garven per hectare			opbrengst per hectare in kg		
	gem.	var.	stab.	gem.	var.	stab.	gem.	var.	stab.
1660-1679	3,46	0,44	0,13	528	231	0,44	1831	270	0,15
1680-1711	2,51	0,50	0,20	516	108	0,21	1297	243	0,19
1712-1730	2,19	0,50	0,23	551	159	0,29	1207	361	0,30
1730-1767	1,84	0,36	0,20	603	121	0,20	1110	276	0,25

ROGGE

1. Louwberg

	opbrengst per schoof in kg			garven per hectare			opbrengst per hectare in kg		
	gem.	var.	stab.	gem.	var.	stab.	gem.	var.	stab.
1660-1675	1,83	0,32	0,17	411	136	0,33	753	253	0,34
1677-1701	1,43	0,50	0,35	527	113	0,21	768	339	0,44
1702-1729	1,45	0,21	0,14	654	131	0,20	949	221	0,23
1730-1753	1,41	0,37	0,26	596	101	0,17	841	256	0,30
1754-1790	1,36	0,42	0,31	708	99	0,14	963	305	0,32

2. Lafelt

	opbrengst per schoof in kg			garven per hectare			opbrengst per hectare in kg		
	gem.	var.	stab.	gem.	var.	stab.	gem.	var.	stab.
1660-1670	2,16	0,27	0,13	580	58	0,10	1252	238	0,19
1672-1701	1,76	0,47	0,27	453	95	0,21	798	233	0,29
1702-1745	1,44	0,29	0,20	584	88	0,15	841	181	0,21

3. Overige percelen

	opbrengst per schoof in kg			garven per hectare			opbrengst per hectare in kg		
	gem.	var.	stab.	gem.	var.	stab.	gem.	var.	stab.
1660-1670	2,23	0,57	0,26	578	98	0,17	1289	221	0,17
1671-1702	1,67	0,45	0,27	565	158	0,28	945	379	0,40
1703-1745	1,44	0,32	0,22	623	125	0,20	897	244	0,27

LITERATUUROVERZICHT

O. W.A. Boonstra, De waardij van een vroege opleiding. Een onderzoek naar de implicaties van het alfabetisme op het leven van inwoners van Eindhoven en omliggende gebieden, Wageningen 1993, XVI + 464 pag. (= A.A.G. Bijdragen 34).

De auteur onderzoekt de geschiedenis van de alfabetisering van de Nederlandse samenleving aan de hand van een voorbeeldgemeente. Het vraagstuk is van belang. De alfabetiseerde samenleving onderscheidt zich niet zozeer van een analfabete doordat de kennis er schriftelijk van de ene generatie op de andere wordt overgedragen, maar veel meer nog doordat kennis van lezen en schrijven het individu in staat stelt zich maatschappelijk te verbeteren. Naast een sociaal stabiliserende factor - eenmaal verworven kennis gaat niet snel meer verloren; zij kan tenminste worden nageslagen - is een versterking van de sociale dynamiek in het geding: stijging en daling op de maatschappelijke ladder worden mede bepaald door kennisniveau en intellectuele vaardigheden.

Boonstra legt vooral op het laatste aspect de nadruk. Hij onderzoekt intragenerationele veranderingen in alfabetiseringsniveau en hanteert bij voorkeur moderniseringstheorieën. Zijn voorbeeld is de stad Eindhoven tussen 1850 en 1921 met de vijf omliggende gemeenten Gestel, Strijf, Stratum, Tongelre en Woensel, die in 1920 tot de huidige gemeente Eindhoven zijn samengevoegd. Drie generaties, die van 1850, 1890 en 1921, werden onderzocht. Dit was mogelijk omdat in 1982 ter gelegenheid van het 750-jarig bestaan van de stad Eindhoven een zeer omvangrijk historisch-demografisch onderzoek werd geëntameerd. Tientallen vrijwilligers verzamelden gegevens van meer dan 20.000 personen, wier geboortedata ruim 200 jaar uiteen liggen. Van elke Eindhovenaar werden niet alleen geboortedatum, geboorteplaats, beroep, geloof, plaats van vestiging en vertrek, ouders, kinderen en de relatie tot het hoofd van het gezin geregistreerd, maar - bij hoge uitzondering - ook de vaardigheid tot het zetten van een handtekening.

Boonstra's heuristische taak was beperkt; de database lag vrijwel compleet gereed. De analytische opdracht van de auteur was des te zwaarder: een immense stroom kwantitatieve gegevens moest

worden gewikt en gewogen en zo mogelijk op meeslepende wijze worden beschreven. Van deze taak heeft Boonstra zich uiterst zorgvuldig en met succes gekweten. De statistische analysemogelijkheden worden optimaal benut; de redenering wordt zeer zorgvuldig opgebouwd. De taalvaardigheid van de schrijver is opmerkelijk.

Na een schets van de alfabetisering van Europa worden hypothesen opgebouwd, zij het uitsluitend binnen het raam van een moderniseringstheorie. Vernieuwingen en aanpassingen worden gezocht in stijging en daling op de maatschappelijke ladder, in de geografische mobiliteit, dat wil zeggen de in- en uitstroom van mensen naar en uit de regio Eindhoven, en het demografisch gedrag: hoe is het gesteld met de invloed van alfabetisme op de huwelijksluiting, de vruchtbaarheid en de sterfte?

Alvorens deze vragen gedetailleerd aan de orde te stellen, wordt een globaal beeld geschetst van de alfabetisering van Eindhoven en omgeving. Een diepgravende kritische beschouwing van de voorhanden gegevens bleek hoogdringend. Niet alleen slaagden de vrijwilligers er lang niet altijd in de persoonskaarten volledig in te vullen - door het komen en gaan van personen raakten zij het spoor nogal eens bijster -, ook de statistische technieken die op de dataset konden worden losgelaten, kenden hun beperkingen. Uiterst zorgvuldig gaat de auteur na, waar de validiteit van zijn dataset ophoudt. Voor de kwantitatief ingestelde historicus valt hier veel te leren.

Vervolgens wordt het verloop van het alfabetiseringsproces in Eindhoven geschetst: de toename van lees- en schrijfvaardigheid in de loop van de negentiende eeuw komt uitgebreid aan de orde. Tenslotte wordt aandacht besteed aan de zes variabelen, die de mate van alfabetisering bepaalden: het geslacht - mannen leren eerder lezen en schrijven dan vrouwen -, de religie, het alfabetiseringsniveau van de ouders, de geboorteplaats - dorpelingen neigen tot een achterstand op de stedelingen -, het beroep van de vader en de daarmee verbonden sociale status.

In de drie laatste hoofdstukken maakt de auteur op overtuigende wijze duidelijk, dat de kansen om op de maatschappelijke ladder te stijgen sedert 1850 aanzienlijk zijn toegenomen, zij het niet voor iedereen in dezelfde mate. De vaardigheid in lezen en schrijven speelde daarbij een belangrijke rol, zij het vooral in het negatieve.

De analfabeten bleven in de lagere sociale regionen hangen. De verwachting dat de trek naar het in economisch opzicht eind negentiende eeuw zo dynamische Eindhoven vooral voor alfabeten aantrekkelijk was, bleek evenwel maar ten dele uit te komen. Er is geen significant verschil in migratiepatroon waarneembaar tussen alfabeten en analfabeten. Boonstra wijst er in dit verband op dat migratie op korte afstand veelal was bedoeld om verslechtering van de levensomstandigheden te voorkomen: analfabeten uit het omliggende platteland trachtten in Eindhoven het hoofd boven water te houden; alfabeten uit verder weg gelegen streken maakten er carrière.

Het meest ingewikkeld zijn de relaties tussen alfabetisme en demografisch reproductiepatroon. Huwelijksluiting, geboortecijfer en sterfrequentie ondergingen allemaal invloed van de lees- en schrijfvaardigheid, maar het hing af van het moment waarop binnen een gezin het alfabetisme zijn intrede deed, hoe het verband eruit zag. Analfabeten huwden laat, dachten niet aan geboortebeperving; de kindersterfte was in deze kring groot. Alfabeten, wier ouders ook konden lezen en schrijven, huwden vroeg, kregen weinig kinderen, die evenwel een grote kans hadden te overleven. De eerste generatie alfabeten namen een middenpositie in. Zij huwden vroeg, kregen een grote kinderschaar en zagen nog tamelijk veel zuigelingen en kleuters overlijden.

De maatschappelijke impact van de alfabetisering is heel verscheiden. De doelstellingen van diegenen die streefden naar het brengen van meer vaardigheden in lezen en schrijven bij derden - de opvoeders - en bij diegenen die hun kinderen naar school stuurden, verschilden ingrijpend. De eerste groep streefde nadrukkelijk naar aanpassing van vaardigheden aan in de samenleving opdoemende behoeften, de andere ging het veelal om het wegwerken van maatschappelijke achterstanden en versterking van sociale weerbaarheid zonder directe breuk met het verleden. Jammer genoeg had Boonstra in zijn inleiding de in sociaal opzicht stabiliserende elementen van alfabetisering opzij geschoven. Zijn uitgangspunt was een strakke moderniseringstheorie. Hij slaagt er niet meer in die te herformuleren tot een overlevingsstrategie en een maatschappelijke aanpassingstechniek, hoewel hij daar in zijn conclusies heel dichtbij komt.

J.J.

G. Fehl, D. Kaspari-Küffen, L.H. Meyer, hrsg. Mit Wasser und Dampf.. Zeitzeugen der frühen Industrialisierung im Belgisch-Deutschen Grenzraum, Aachen, Meyer u. Meyer Verlag 1991, 296 pag., ill.

In 1978 verscheen de Inventarisatie Mijmonumenten van Nederlands-Limburg. Na heel zorgvuldige selectie werd een dozijn bedrijfsgebouwen aangewezen als hoogst representatief voor de industrialisatie van een groot deel van Limburg als gevolg van het totstandkomen van de steenkoolindustrie tussen 1898 en 1927. Vijfentwintig jaar later zijn Dr. J.F.R. Philips en de inventarisatoren van het Monumenten Inventarisatie Project op zoek gegaan naar wat eens een mijnstreek was. Blijkens het verslag dat Philips in deel XXXVIII van de Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg deed (pp. 1-43), leverde de speurtocht nauwelijks nog iets op. Zelfs de aanwijzing tot rijksmonument bleek niet de geringste garantie te bieden voor behoud.

De hoogleraar voor planologie en geschiedenis van de stedenbouw aan de R. W. T. H., de Rheinisch-Westfälische Technische Hochschule, Gerhard Fehl, trok met twee van zijn medewerkers door de Belgisch-Duits-Nederlandse grensstreek op zoek naar bedrijfsgebouwen uit de allereerste fase van de industrialisatie, meer dan een eeuw voordat de Limburgse mijnbouw tot stand is gekomen. Criterium was dat het bouwwerk tussen 1790 en 1830 een bedrijf moest hebben gehuisvest. Bij hun bezoek aan vijftien Duitse gemeenten rond Alsdorf, Eschweiler, Aken en Monschau, veertien Belgische gemeenten gelegen tussen Dalhem, Verviers en Eupen alsmede het Nederlandse Vaals, troffen zij niet minder dan 145 objecten aan die aan het gestelde uitgangspunt voldeden.

Daar zijn zeer oude bedrijfsgebouwen onder. Een veertiende-eeuwse molen in Cornelimünster werd veel later kantoor van een wollenstoffenfabriek; in hetzelfde stadje werd ook een Bleihütte uit 1571 aangetroffen, die in 1849 van een extra verdieping werd voorzien en vanaf dat moment een textielfabriek herbergde. In Verviers stammen de oudste delen van de wollenstoffenfabriek Simonis uit 1680. Een zaagmolen in Kalterherberg werd ondergebracht in een gebouw uit 1692. De oudste textielfabriek in Eupen is van ongeveer 1700. Tientallen bedrijfsgebouwen uit de textielnijverheid, de houtindustrie, de metaalnijverheid, de mijnbouw en de

voedingsmiddelenindustrie zijn in de loop van de achttiende eeuw opgetrokken, vaak zelfs in de eerste helft van de eeuw.

Daarmee vergeleken steekt de oogst aan onroerende industrieel-archeologische relictten in Nederland schril af. De vraag naar de oorzaak daarvan komt snel op. Het antwoord is niet in een enkele zin te geven. Ongetwijfeld speelde de zeer degelijke bouwwijze, waarbij een natuursteen werd gebruikt die veel harder is dan de in Limburg veel toegepaste mergel, een rol. Ook de houtsoorten, van oudsher aangewend bij het optrekken van gebouwen in vakwerk, doorstonden de tand des tijds beter dan het hier te lande in bedrijfsgebouwen verwerkte hout. Al van meer belang lijkt de eeuwenoude traditie in Eifel en Ardennen bedrijfscomplexen te hergebruiken voor een nieuw industrieel project nadat de oude vestiging teloor was gegaan. Meestal zijn aanpassingen nodig geweest; betrekkelijk zelden verminkten die het oude complex onherkenbaar. Verreweg de meest gewichtige oorzaak is van sociaal-economische aard. De continuïteit in de bedrijfsvoering is opmerkelijk. Uit het pre-industriële tijdvak kwamen geslachten industriëlen voort, die maar heel langzaam overstapten van ambachtelijke naar industriële produktiewijzen. Het bood hen de mogelijkheid nog heel lang de oude ruimtelijke kaders te benutten. De familie Hoesch vormde wel het meest succesrijke voorbeeld van dit type ondernemer. Hun eerste industriële activiteiten ontplooiden zij in de zeventiende eeuw in Stolberg en in het dal van de Vicht; hun bedrijvenimperium kwam in de late negentiende eeuw in Dortmund en omgeving tot bloei.

In tientallen korte artikelen geeft een keur van auteurs deze aspecten van de bedrijfs- en ondernemersgeschiedenis weer.

J.J.

Tony Morren, Het dekenaat Diest. Bijdrage tot de Studie van de Katholieke Hervorming in het Aartsbisdom Mechelen, Leuven 1993, XXV + 469 pag. (= Belgisch Centrum voor Landelijke Geschiedenis 103).

Tot voor enkele decennia besteedden historici voornamelijk aandacht aan grote figuren, bijzondere gebeurtenissen, opmerkelijke gedachtenstromingen en instellingen. Sedert de jaren vijftig is deze

trend doorbroken, zowel in de sociaal-economische als in de politieke geschiedenis; iets later gebeurde dat ook in de kerkgeschiedenis. In 1968 kwam voor het eerst een verbinding tot stand tussen de geschiedenis van het sociale leven en de kerkhistorie met de publikatie van Michel Cloets studie over "Het kerkelijk leven in een landelijke dekenij van Vlaanderen tijdens de 17e eeuw. Tielt van 1609 tot 1700". Aan de hand van de visitatieverslagen van dekens uit de zeventiende eeuw analyseerde Cloet de veranderingen in de geloofsbeleving van het gewone volk en de taakopvatting van de parochiepriesters.

Sedertdien zijn er over een flink aantal dekenaten soortgelijke studies gemaakt, vooral uit Vlaanderen. Morrens studie past in de reeks. Er zou weinig aanleiding zijn geweest deze studie hier aan de orde te stellen, ware het niet, dat Diest het eerste dekenaat uit het aartsbisdom Mechelen is dat wordt behandeld. Deze stad ligt bovendien vlak onder Sint-Truiden, zodat het daaromheen gegroepeerde dekenaat ook enkele parochies omvatte die thans tot de Belgische provincie Limburg behoren, zodat aan sociale verwantschappen mag worden gedacht. Bovendien is de bronnenoverlevering in Diest buitengewoon rijk. Nog belangrijker is wellicht dat de vijf oudste dekenale verslagen van de hand van Jacobus van den Borgh zijn, die onder de naam Jacobus a Castro van 1610 tot 1639 bisschop van Roermond is geweest.

Van den Borgh was al tijdens zijn optreden als deken van Diest een markante persoonlijkheid. Zijn leven lang maakte hij grote indruk op zijn tijdgenoten vanwege zijn bereidheid als bisschop op te treden in een diocees dat er in financeel opzicht uitermate slecht voorstond, zijn voor die dagen hoogst opmerkelijke mildheid ten opzichte van andersdenkenden, zijn vaardigheid op pastoraal terrein vernieuwingen door te voeren, alsook vanwege de nauwgezetheid waarmee hij zijn bisschoppelijke en herderlijke plichten vervulde. In de jaren 1599-1603 maakte Van den Borgh veel werk van het visiteren van de parochies in zijn dekenaat. Zijn verslagen zijn uitvoerig, diepgravend en verhelderend. Bijna de helft van de tot het dekenaat Diest behorende parochies zat zonder priester. De parochiële organisatie voldeed niet aan daaraan te stellen eisen. De afstand tot de parochiekerk was voor heel wat gelovigen te groot, de wegen erheen zo slecht dat zij soms zelfs met een lijkstoet de kerk niet konden bereiken. Een kwart van de priesters daar had

vrouw en kinderen of tenminste een ernstig drankprobleem. Met de residentieplicht nam nog niet iedere pastoor het erg nauw. Een halve eeuw na het concilie van Trente functioneerde hooguit een derde deel van de parochies naar behoren, maar zelfs dan waren de lasten ongelijk verdeeld. Eén van de parochies in de stad Diest zelf had maar 60 parochianen, de buurparochie telde er circa 2.600.

Van den Borgh nam allerlei initiatieven om tot verbetering te geraken. Zijn Diestse ervaringen zullen ongetwijfeld zijn beleid als bisschop van Roermond mee hebben bepaald.

Onder de bovenomschreven omstandigheden verbaast het dat de gelovigen zo'n grote kerktrouw aan de dag legden. Aan de verplichting tot mishoren konden velen niet altijd voldoen. Een zekere mate van vrijheid in het vervullen van de zondagsplicht blijft heel de zeventiende eeuw door bestaan, maar permanent opzettelijk misverzuim was zeldzaam.

De plicht de zondagsrust in acht te nemen werd daarentegen heel de zeventiende eeuw door nogal verwaarloosd. Vooral in de stad Diest werd op zon- en feestdagen massaal gewerkt. Kennelijk vonden velen dat het aantal feestdagen, zo'n veertig per jaar, te groot was. Eén op vier dagen het werk laten liggen, gold als een overdreven eis.

De aandrang, uitgeoefend door veel geestelijken, tot het bijwonen van vespers en lof vond weinig weerklank. Op gewone zondagen kwam op het platteland zo goed als niemand opdagen. De sacramentele plichten werden deels zeer nauwgezet, deels vrij slordig vervuld. Het is uitermate zelden voorgekomen dat een kind ongedoopt stierf; zo'n 99% van de bevolking vervulde zijn paasplicht; het vormsel, in mindere mate het huwelijk en de sacramenten der stervenden werden evenwel nogal eens verwaarloosd.

De invloed van de Hervorming was vrijwel nihil. In Diest, Aarschot en Zichem worden een paar bijbellezers vermeld; gewoonlijk betekende dit niet eens dat er sprake was van dissidentie. De zeer weinige hervormden zijn vaak vreemdelingen, die zich in het dekenaat hadden gevestigd, of teruggekeerde migranten die lange tijd in protestantse streken hadden gewoond. Naarmate het normbesef in katholieke kring verstrakte en - na 1650 - de Contrareformatie vaste voet kreeg, werd het getal dissidenten kleiner.

Morren heeft een zeer boeiend boek geschreven over de religieuze beleving in een plattelandsgebied, dat tenminste in sociaal-econo-

misch opzicht verwantschap vertoonde met de Limburgse gewesten. Hij bevestigt wat in meerdere studies over heel Vlaanderen en het zuiden van Nederland in de laatste jaren tot uitdrukking werd gebracht, namelijk dat de Contrareformatie niet als een uitvloeisel van het concilie van Trente mag worden gezien, maar veeleer als een gevolg van de verstrakking van het normbesef omstreeks 1650, dat wil zeggen na de dood van Cornelius Jansenius († 1639) en na de problemen met Port-Royal.

Veel opmerkelijker is dat Morren aantoonde dat na een fase, waarin de Hervorming tenminste in zekere stedelijke kringen in de Zuidelijke Nederlanden, onder andere te Maastricht, Hasselt, Leuven, Tienen en Diest, een flinke aanhang verwierf en die van 1530 tot ongeveer 1570 voortduurde een lange periode is gevolgd van aarzelend katholicisme. In een tijd met groot gebrek aan priesters en een twijfelachtige ambtsvervulling door parochiegeestelijken koos het gewone volk twee, drie generaties lang voor een basale vervulling van kerkelijke plichten. De betrokkenheid bij de katholieke Kerk was niet in het geding. Een aantal plichten werd goed tot zeer goed vervuld, andere daarentegen, zoals de zondagsrust en het ontvangen van een deel van de sacramenten, verwaarloosd.

De motieven die de overgrote meerderheid van de bevolking bewogen dissidentie te vermijden, het religieus besef nadrukkelijk overeind te houden, maar de daaruit voortvloeiende plichten niet al te ernstig te nemen, blijven voorshands in het duister. De karakteristieken van een samenleving, waarin zulk een tweeslachtigheid kon gedijen, zijn nog niet beschreven. Morren daagt ons uit de zeventiende-eeuwse Kerk met een streng klinische blik opnieuw te bestuderen. De centrale vraag gaat luiden: wat bewoog het gewone volk tussen 1570 en 1650 in sommige delen van de Nederlanden massaal te kiezen voor het katholieke, in andere streken voor het hervormde beeld van het christendom?

Machtsstructuren hebben daarbij kennelijk geen doorslaggevende rol gespeeld. In zijn studie over de Beeldenstorm in Hasselt toonde Dr. J.G.C. Venner onlangs aan dat de landsheren na enig wikken en wegen de politieke gevolgen van religieuze dissidentie hardhandig neutraliseerden, maar niet zo fel en langdurig straffen dat iedereen zijn belangstelling voor de afwijkende vorm van religie-beleving wel moest laten varen. De ontwikkelingen in wat laat tot de Reformatie overgegangene Noordnederlandse steden, zoals Amster-

dam en Groningen, tonen aan dat bevolkingsgroepen die niet de godsdienstige inzichten van de machthebbers deelden, nog heel lang relatief ongestoord konden voortgaan met het beleven van hun geloof.

Een heel andere verklaringmogelijkheid ligt besloten in een door F. Huisman onder de titel "Stadsbelang en standsbesef" (Rotterdam 1993) gepubliceerd boek. Hij toont aan dat na de overgang van de stad Groningen in 1595 in protestantse handen, het stedelijk bestuur dadelijk in actie kwam tegen territoriaal gebonden vormen van solidariteit. Burenhulp, buurtfeesten en dergelijke werden verboden en energiek onderdrukt als roomse superstities. Daarvoor in de plaats kwam een streng geformaliseerde samenleving met allerlei vormen van toezicht en eisen aan beroepskwalificaties.

Waarom koos het zuiden van Nederland voor de informele katholieke samenlevingsvorm, het westen en noorden voor de streng gereguleerde hervormde variant? De band tussen voortschrijdend belang van de markteconomie en de geformaliseerde samenleving is in Groningen evident. De relatie van een regionale verzorgingsstructuur en een informele samenleving in het zuiden ligt voor de hand en wordt er nogal eens aangetroffen. Schoven religie, economische structuur en samenlevingsvorm tussen 1560 en 1590 gezamenlijk naar het noorden op?

J.J.

H.A. Muntjewerff, De spil waar alles om draaide. Opkomst, bloei en neergang van de Tilburgse familie-onderneming Wolspinnerij Pieter van Dooren 1825-1975, Tilburg, Stichting Zuidelijk Historisch Contact, 1993, 2 delen, XXXVI + 516 pag., ill., reg.

De bedrijfsgeschiedenis is in de loop der tijden ingrijpend van karakter veranderd. Nu eens lag het accent op het leven en werken van de ondernemer, dan weer werd er naar gestreefd de geschiedenis van de onderneming in een brede sociaal-economische context te plaatsen. Ook kwam het voor, dat voornamelijk de bedrijfsorganisatie aandacht kreeg. De laatste jaren werden omstandige pleidooien gehouden om bedrijfsgeschiedenis nauwkeurig te onderscheiden van ondernemersgeschiedenis. In het ene geval zouden de economische omstandigheden, in het andere de psychische factoren

vooropstaan. Erg innoverend was dat niet. Lang vóór de Tweede Wereldoorlog werden deze twee groepen verklaringsgronden al uiteen gehaald. De enige vernieuwing lag in de poging van wat eertijds oorzaken werden genoemd nu afzonderlijke disciplines te maken.

Muntjewerff heeft zich door deze verwarrende discussie niet laten misleiden zonder zich te vermoeien met omstandige theoretische beschouwingen. Hij kiest een geavanceerde analyse van de resultatenrekening van het textielbedrijf Pieter van Dooren als uitgangspunt. Dat doet hem spoedig ontdekken dat een bedrijf een gecompileerde organisatie is, dat niet alleen bestaat bij de gratie van een zo groot mogelijke produktie met, dankzij voortgaande mechanisatie, steeds lager wordende kosten per eenheid produkt, maar ook een op markten opererend orgaan, afhankelijk van afzetmogelijkheden, waarbij rekening moet worden gehouden met snel wisselende voorkeuren bij de klanten, die zich bij hun aankopen lang niet altijd louter door de prijs laten leiden. De ondernemer doet zo gezien denken aan een octopus, die zich met zijn vele armen vastzuigt aan een reeks hoogst beweeglijke objecten. Hij mag niet nalaten regelmatig nieuwe aanhechtingspunten te zoeken. Het gebruik van de jaarrekening als uitgangspunt voor een bedrijfsgeschiedenis leidde ertoe dat de auteur ontdekte, dat in een familiebedrijf als Pieter van Dooren kapitaal en ondernemerschap de centrale themata zijn. Winstmogelijkheden en kosten werden voortdurend tegen elkaar afgewogen met als uitgangspunt, dat steeds tenminste 50% van het bedrijfsvermogen bestond uit eigen vermogen van de familie. Het verlangen baas in eigen huis te blijven, remde de dynamiek van de onderneming flink af. Heel zijn geschiedenis door was zo'n 40% van het bedrijfsvermogen belegd in vaste activa. Nieuwe investeringen waren slechts mogelijk als er tevoren flink was verdiend.

Geleidelijk aan werden de eisen van rentabiliteit vóór reorganisatie hoger, omdat een groter aantal familieleden een behoorlijk inkomen uit het bedrijf wenste te ontvangen. Er bestond derhalve steeds een spanning tussen familiebelang en bedrijfsbelang. In de beginfase overwoog bij Van Dooren het bedrijfsbelang. Daarna volgde een fase van evenwicht, waarbij het bedrijf niet zonder de familie kon en omgekeerd. Tenslotte - vanaf 1949 - domineerde het familiebelang: het vermogen werd veiliggesteld buiten het bedrijf. De drie

fases die hiervóór werden geschetst, vallen precies samen met opgang, bloei en neergang van de onderneming.

Muntjewerffs studie geeft een waardevol inzicht in de werking van het familiebedrijf. De financiële geplogenheden daar, de voorkeur familietraditie te laten prevaleren bij de keuze van directieleden en de neiging bij de directie steeds meer rekening te houden met familiebelangen deden de auteur besluiten de bedrijfscultuur in zo'n onderneming met de term familisme aan te duiden. Een groot deel van de ontwikkeling van het bedrijf kon daarmee worden verklaard. Voor zover dit niet het geval was, liet Muntjewerff de zaak in nevelen gehuld, omdat de dan noodzakelijke bedrijfstakgewijze analyse met het aanwezige materiaal niet kon worden uitgevoerd. Ondanks dit manco vormt deze studie een fraai uitgangspunt voor de beschrijving van de historie van kleine en middelgrote ondernemingen met mogelijkheden voor verdere stappen voorwaarts in de bedrijfsgeschiedenis.

J.J.

JAARVERSLAG 1993

SOCIAAL HISTORISCH CENTRUM VOOR LIMBURG

SAMENVATTING

De liëringsovereenkomst die in 1990 werd gesloten met de Rijksuniversiteit Limburg heeft voor het Sociaal Historisch Centrum mogelijkheden geopend voor het uitvoeren van fundamenteel onderzoek van lange duur. De zekerheid omtrent de financiering gedurende meerdere jaren staat toe themata aan te snijden waarvan de uitwerking een aantal jaren vergt. Het is een ontwikkeling die tot vreugde en tevredenheid stemt. Consequentie van dergelijke positieve prikkels door intensivering van samenwerking met een universiteit is uiteraard dat ook het S.H.C. zich voegt naar de regels van onderzoeksplanning en onderzoeksbeoordeling, zoals die bij universiteiten gelden.

Daartoe werd in 1988 een onderzoeksplan opgesteld, met als ingangsdatum 1 januari 1989. Het kreeg een looptijd mee van vijf jaar, zodat de einddatum van de liëringsovereenkomst met de R.L. en het onderzoeksplan samenvallen. Evaluatie van het plan en evaluatie van de overeenkomst zouden tegelijk kunnen plaatsvinden, zo was de opzet.

Nu worden universiteiten gewoonlijk op de meest onverwachte momenten geconfronteerd met ten departemente of door de Vereniging van Samenwerkende Nederlandse Universiteiten (V.S.N.U.) uitgedachte reorganisaties. Die sporen niet altijd met de in overeenkomsten vastgelegde afspraken. Dat kan heel onaangenaam zijn, maar ook bij toeval goed uitkomen.

Dit laatste was in 1993 het geval ten aanzien van de evaluatie van het onderzoeksplan van het S.H.C. Al weer zo'n tien jaar geleden werden de universiteiten geconfronteerd met een Stelsel van Voorwaardelijke Financiering. Met het oog op sturing en zo nodig verbetering van kwaliteit en kwantiteit van het wetenschappelijk onderzoek, het vastleggen van de grondslagen van het wetenschapsbeleid en verantwoorde besteding van overheidsmiddelen werd besloten meer systematisch te gaan werken. Allerwege werden onderzoeksplannen en onderzoeksprogramma's opgesteld. De evaluatie van de effecten van deze planmatige opzet liet echter te wensen over.

In de loop van 1992 bereikte V.S.N.U. overeenstemming over een nieuwe, hoogst serieuze evaluatieronde. In het proefjaar 1993

dienden de historische wetenschappen, de psychologie, de biologie en de werktuigbouwkunde te worden geëvalueerd.

Op verzoek van het College van Bestuur van de R.L. heeft het S.H.C. de resultaten van zijn sedert 1989 verricht onderzoek aan de V.S.N.U.-beoordelingscommissie voorgelegd. Dat hield in dat een samenvatting van de plannen en de uitkomsten van het verrichte onderzoek van de beide lopende programma's, respectievelijk getiteld "Economische ontwikkeling en sociale verandering in Limburg 1450-1980" en "Woordenboek van de Limburgse Dialecten", aan de uit twee Engelse, twee Duitse en drie Nederlandse hoogleraren bestaande evaluatiecommissie werd aangeboden.

De commissie die uitsluitend uit historici en archeologen bestond, beperkte haar werkzaamheden tot het historisch programma. Zij reageerde begin 1994 positief op het daarover ingediende verslag. Zij was overtuigd van de samenhang tussen plan en uitvoering alsook van de goede samenwerking tussen de leden van de onderzoeksgroep. Zij acht de bijdrage van het S.H.C. aan de regionale geschiedbeoefening heel adequaat en stelt vast dat met succes wordt gestreefd naar een geografische en methodologische verbreding van het onderzoeksveld. De belangrijkste publikatievorm, de reeks Maastrandse Monografieën, roemt zij als een belangrijke bijdrage aan het historisch onderzoek.

Zoals hiervoor al aangegeven, waagde de commissie zich niet aan een evaluatie van het W.L.D.-programma. Daar is taalkundige expertise voor nodig, zo meende zij. Toch bleek ook dat geen bezwaar. Hier kwam, tot aangename verrassing van het Bestuur, een positief oordeel van een nog hoger echelon. In de zomer van 1993 werd ons Bestuur vereerd met kopieën van een tweetal brieven van de Vlaamse Ministers, H. Weckx (Cultuur) en J. van den Bossche (Onderwijs), in tweede instantie aangevuld met Minister-President L. van den Brande als Minister van Wetenschapsbeleid en de Nederlandse Ministers H. d'Ancona (W.V.C.) en J. Ritzen (Onderwijs en Wetenschappen), waarin zij de provinciale besturen van de beide Limburgen hun waardering betuigden voor de organisatie en de voortgang van het W.L.D. en dit project ten voorbeeld stelden voor enkele andere onderzoeksprojecten die de Nederlands-Belgische grens overschrijden.

Ons Bestuur is zeer verheugd dat de samenwerking tussen de R.L. en het S.H.C. door middel van een liëringsovereenkomst al zo vlug

tot resultaten heeft geleid. Graag spreken wij ook onze erkentelijkheid uit jegens de beide provinciale besturen en in het bijzonder de beide Gedeputeerden voor Cultuur, mevrouw F. Brepoels en Drs. G. Kockelkorn, voor de verheugende perspectieven voor het W.L.D. die zij mogelijk maakten.

Verbetering van resultaten komt nimmer tot stand zonder spanningen te veroorzaken in de organisatie. Ook hier was dit het geval, zij het dat de moeilijkheden slechts van ruimtelijke aard waren. De toenemende kwaliteit van het onderzoek, de groeiende belangstelling voor de resultaten en het intensiever gebruik van de collecties leidden bijna vanzelfsprekend jaar voor jaar tot een groot aanbod van archief- en bibliotheekcollecties. Welke inspanningen ook worden geleverd om de aanwas door schoning en selectie in de hand te houden, het historisch belangrijk schriftelijk erfgoed moet worden bewaard. Afvoeren van gedeelten gaat ook op langere termijn niet. Onontkoombaar raken de depots vol. Zo'n situatie doet zich nu bij het S.H.C. voor. Het vinden van een oplossing die past binnen de financiële mogelijkheden van het S.H.C. die de efficiency van het bedrijf niet aantast is zeer lastig. Zo'n oplossing is nog niet gevonden, mogelijk is zij wel in zicht.

INLEIDING

De verslagen van het Bestuur van het Sociaal Historisch Centrum worden al sedert vele jaren gekenmerkt door een optimistische toonzetting. Het verslag over 1993 wijkt niet af van dit patroon. De evaluatie van de resultaten van het wetenschappelijk onderzoek leidde tot een uitkomst die tot vreugde stemt. De zorgen rond de huisvesting zijn weliswaar niet weggenomen, zij geven geen aanleiding tot gebrek aan vertrouwen in de toekomst. De her en der opdoemende bezuinigingen hebben niet geleid tot een structurele versterking van het financieel evenwicht. Wel voorkomen zij dat het Bestuur ooit overmoedig wordt.

ORGANISATIEVERSLAG

Bestuur

In 1993 hebben zich in het Bestuur van het Sociaal Historisch Centrum slechts enkele wijzigingen voorgedaan. Th.L.C. Thijssen trok zich vanwege zijn leeftijd uit het Bestuur terug. Drs. J.C.A. Bastiaansen zette dezelfde stap vanwege de toenemende belasting die zijn beroepsbezigheden met zich brachten.

De aftredenden waren geruime tijd lid van het Bestuur. Zij hebben zich zeer ingezet voor het welzijn van de Stichting. Het Bestuur betuigt hen grote erkentelijkheid en dankt hen hartelijk voor hun enthousiaste bijdragen.

De aftredende leden werden deels vervangen door Drs. F.L.J.F. Jadoul, directeur van Public Relations van het A.B.P. te Heerlen. Hij werd tevens benoemd tot lid van het Dagelijks Bestuur. Drs. J.T.J. Jamar, Rijksarchivaris in Limburg, werd bereid gevonden het Dagelijks Bestuur als adviseur ter zijde te staan.

Het Bestuur vergaderde op 3 juni en op 29 november 1993. Tijdens de vergadering werd voornamelijk van gedachten gewisseld over de onderzoeksbeoordeling, de begroting en het jaarverslag, alsmede over de huisvestingsproblemen die door de toevloed van archivalia en boeken steeds nijpender worden. Het Bestuur betuigde zijn instemming met de voorstellen van het Dagelijks Bestuur.

Het Dagelijks Bestuur kwam bijeen op 26 februari, 7 mei, 3 juni, 20 september en 29 november. Het hield zich behalve met de voorbereiding van de Algemene Bestuursvergadering vooral bezig met pogingen een adequate huisvesting te vinden, de afronding van het W.L.D., de onderzoeksevaluatie, de wijziging van de statuten en het opvangen van de gevolgen van bezuinigingen door daling van prijzen van toeleveranciers.

De financiële gevolgen van de vermindering van gemeentelijke bijdragen bleken het meest zorgwekkend. Het bleek mogelijk met bescheiden investeringen de daling van de inkomstenstroom op te vangen. Mede dankzij de bijzondere inzet van enkele medewerkers en technische ondersteuning van de inmiddels gepensioneerde directeur van Uitgeverij Eisma lukte het de drukkosten met 40% te

reduceren. Het netto voordeel zal in 1995 tot ongeveer f 15.000,-- zijn opgelopen. Gebruikmaking van nieuwe kopieertechnieken en beëindiging van de betaling van rente en aflossing op een hypotheek leverden een structurele daling van kosten met nog eens f 10.000,-- op. Enkele andere kleine bezuinigingen ten laste van toeleveranciers dekten de daling van de gemeentelijke subsidies vrijwel volledig. Het niet langer ontvangen van gemeentelijke bijdragen leidt evenwel ook tot een uitermate gecompliceerde toestand bij de bewaring van archieven. Bij de Staten-Generaal is een wetsvoorstel ingediend, dat beoogt de overheden te verplichten in hun archiefdepots ook de archivalia op te nemen van stichtingen, instellingen en organisaties die een bij wet geregelde overheidstaak uitvoeren. Zoiets komt veel voor in de gezondheidszorg, de volkshuisvesting, het maatschappelijk werk en de culturele sector. Talrijke archieven van dergelijke instellingen, werkzaam op gemeentelijk niveau, worden thans door het S.H.C. bewaard. De kosten die verband houden met de bewaring van deze archieven zijn steeds bestreden uit gemeentelijke subsidies. Het Bestuur heeft er echter grote moeite mee, dat als gevolg van de afbouw van die subsidies deze lasten vlak voor het moment waarop de gemeenten krachtens wet worden verplicht de bewaring van deze archieven voor eigen rekening te nemen, feitelijk voor rekening komen van hogere overheden, omdat zij nu moeten worden bestreden uit middelen, beschikbaar gesteld door Rijk en Provincie. Via Arob-procedures probeert het Bestuur de gemeenten Maastricht en Heerlen te overtuigen van de zorgwekkende gevolgen van hun voornemens. Met Gedeputeerde Staten en de vertegenwoordiger van de andere grote subsidiënt, de R.L., werden zeer goede betrekkingen onderhouden. De contacten tussen voorzitter, secretaris, penningmeester en directie waren frequent. Voor de samenstelling van het Bestuur zij verwezen naar de lijst, die als bijlage bij dit verslag is opgenomen.

Bureau

In de samenstelling van het personeel, in dienst van de Stichting, hebben zich in 1993 geen grote wijzigingen voorgedaan. De uitruil van werktijd tussen de dames I. Frints, E. Muyres-Schilder en A.

Peeters werd bijgesteld, zodat mevrouw Frints gelegenheid had haar studie Frans M.O.-B. voort te zetten. Vanwege de geboorte van een kind verzocht mevrouw M. Charpentier om een kleine reductie van haar werktijd, die haar werd toegestaan, ook al was vervanging van zo'n kleine fractie niet wel mogelijk. De goede betrekkingen die het Sociaal Historisch Centrum onderhoudt met het Museum voor Industrie en Samenleving te Kerkrade i.o. leidden ertoe dat het museumbestuur in de herfst van 1992 vroeg Drs. J. van den Boogard deeltijds te mogen betrekken bij de voorbereiding van de inrichting van het museum. Aan dit verzoek werd in de mate van het mogelijke gevolg gegeven. Er werd een detacheringsovereenkomst gesloten die in 1993 doorliep. Drs. Van den Boogard werd bij het onderzoeksproject "Bedrijf in Beeld" tot medio mei 1993 tijdelijk vervangen door mevrouw Drs. M. Groffen. In het voorjaar van 1992 stelde het Provinciebestuur van Limburg te Hasselt Dr. J. Molemans beschikbaar om de uitvoering van het Woordenboek van de Limburgse Dialecten te bespoedigen. Prof. Dr. J. Goossens (Münster en Leuven) werd bereid gevonden hem in te werken en te begeleiden. De dislokatieproblemen die zich daarbij dreigden voor te doen, konden worden opgelost door voor Dr. Molemans in Leuven een werkkamer in te richten, die door de Katholieke Universiteit aldaar welwillend beschikbaar werd gesteld. Deze oplossing leidde tot een zeer voorspoedig verloop van de Dr. Molemans opgedragen werkzaamheden totdat hem in oktober 1993 een ernstige ziekte trof. Wij hopen op zijn volledig herstel. Tot dat moment kan hij dankzij de welwillendheid van het Provinciebestuur te Hasselt worden vervangen.

De Stichting Vrienden van het Sociaal Historisch Centrum bleek bereid op te treden als werkgeefster voor medewerkers ten behoeve van de versnelde uitvoering van het W.L.D., de voorbereiding van een tentoonstelling en een onderzoek naar de geschiedenis van de arbeidsbemiddeling in Zuid-Limburg.

Alle afdelingen kregen ondersteuning van vrijwilligers en medewerkers in het kader van de Wet Sociale Werkvoorziening en de Stichting Phoenix. Het archief en de algemene dienst hadden elk hulp van twee personen. De bibliotheek werd door vier personen ondersteund, het onderzoek door een zestal, waaronder twee met een voltooide academische opleiding. Zij werkten gezamenlijk 6,3 mensjaren.

Mutaties doen zich bij de hulpkrachten, aangesteld in het kader van de sociale wetgeving, weinig voor. Zowel de uitvoeringsorganen van de Wet Sociale Werkvoorziening als de diensten voor arbeidsvoorziening zijn getroffen door ingrijpende bezuinigingen, zodat nauwelijks nieuwe krachten kunnen worden aangetrokken. Dat is wel het geval bij de Stichting Phoenix, die ons sedert midden 1993 in toenemende mate te hulp schoot.

Sedert 1 januari 1980 is het bureau georganiseerd in vier afdelingen: algemene dienst, bibliotheek, archief en onderzoek. Voor een organogram wordt verwezen naar de bijlage. Aan het einde van het verslagjaar was de formatieve personeelssamenstelling als volgt:

- Drs. J.J.F. van den Boogard, onderzoek
- Mevr. T.A.G. Brockbernd-Wijts, bibliotheek
- Mevr. M.E.J. Charpentier, bibliotheek
- Dr. H.J.G. Crompvoets, onderzoek, gedetacheerd
- Mevr. Drs. E.C.M. Fleré, hoofd bibliotheek
- Mevr. I.J.L. Frints, algemene dienst
- Mevr. Drs. M.A.C. Groffen, onderzoek, tijdelijk
- Mevr. M. Hanssen, algemene dienst
- Prof. Dr. J.C.G.M. Jansen, directeur
- W.A.A. Mes, hoofd archief
- Dr. J. Molemans, onderzoek, gedetacheerd
- Mevr. M.C. Mommers-Bakker, hoofd algemene dienst
- Mevr. E.M. Muyres-Schilder, algemene dienst
- Mevr. H.H.M. Okrogelnik Nagornik-Willems, bibliotheek
- Mevr. A.M.Th. Peeters, archief
- Dr. J.F.R. Philips, onderzoek
- Drs. W.J.M.J. Rutten, hoofd onderzoek
- Mevr. M.H.H.E. Volkers-Geuskens, bibliotheek
- Mevr. Drs. C.A.J.M. Wijnen, onderzoek
- M.I.M.A. Wijnen, archief
- Drs. H.H.A. van de Wijngaard, onderzoek, gedetacheerd.

Tien van de eenentwintig personeelsleden hebben een parttime dienstverband. Het gehele personeel bezet 14,9 formatieplaatsen en 1,2 tijdelijke plaatsen.

De diverse afdelingen werden geassisteerd door de volgende personen: A.H. Bleeser, E.J.G. Boshouwers, Drs. A.P.M. Cammaert, mevrouw M. Deblon, F.H. Heijnen, H.M.L. Huygen, mevrouw

A.M.L.G. Janssen, H.M. Janssen, Drs. S.S.H.A. Langeweg, Drs. P.Th.R. Mestrom, mevrouw N.J.H.H. Reneerkens, mevrouw Drs. M.H. van Rheenen, L.C.C.M. Royackers, E.L.G.H. Smeets, N.H.J. Soeters en mevrouw A.L.E. Stols-Damoiseaux.

Enige genoemde personen waren slechts gedurende een deel van het jaar bij het S.H.C. werkzaam. Onze erkentelijkheid gaat uit naar de directie van de Stichting Maastrichtse Toeleveringsbedrijven en de Stichting Phoenix, die arbeidskrachten beschikbaar stelden.

Voor het personeel was de rechtspositieregeling van de Provincie Limburg, voor zover mogelijk, van toepassing. De salarisadministratie werd verzorgd door de dienst Personeelszaken en Organisatie van de Provincie Limburg. De controle op het ziekteverzuim is opgedragen aan de Districts Geneeskundige Dienst te Maastricht. Desondanks is voor het eerst in de geschiedenis van het S.H.C. het ziekteverzuim boven modaal geweest. Twee ernstige langdurige ziekten en enkele zwangerschappen waren de voornaamste oorzaak. Overbelasting mede als gevolg van ziektegevallen op de afdeling, maar ook vanwege stijgende vraag naar diensten bij een langzaam dalende bezetting baart zorgen. In de laatste maanden van 1993 konden bestuur en directie slechts noodverbanden aanleggen. In 1994 zullen structurele maatregelen noodzakelijk zijn.

Vertegenwoordigingen

Prof. Dr. J.C.G.M. Jansen rondde zijn taak als voorzitter van de commissie, belast met de omvorming van de werkgemeenschap regionale en lokale geschiedenis van de Stichting voor Historisch Onderzoek (S.H.O.) tot Vereniging voor regionale en lokale geschiedenis, tevens optredend als sectie van S.H.O./S.H.W. al in oktober 1992 af. Aan een verzoek van het nieuwe bestuur deel uit te maken van de jury van de Eisma-prijs, die door deze vereniging wordt toegekend, diende gevolg te worden gegeven, al was het maar om continuïteit te garanderen in de contacten met de sponsor van deze prijs. Hij was ook lid van de jury van de historische prijs, ingesteld door de Belgische Boerenbond te Leuven. Sedert het najaar van 1992 is hij voorzitter van de Studievereniging voor

sociale en economische geschiedenis, de Nederlandse afdeling van de International Economic History Association.

Hij had als penningmeester tot 1 juli 1993 zitting in het Dagelijks Bestuur van het Limburgs Volkskundig Centrum. Na de ontslagnamen van het Bestuur van het L.V.C. ter bevordering van de integratie van dit museum met het Goltziusmuseum te Venlo tot Limburgs Museum (L.M.) werd hij door Gedeputeerde Staten belast met de liquidatie van de Stichting L.V.C. en benoemd tot bestuurslid van het L.M. Hij zette zijn activiteiten in een Begeleidingscommissie van het Post-Universitair Centrum in Diepenbeek en het Bestuur van het Nederlands Economisch Historisch Archief voort. Hij bleef lid van de Redactie van het Economisch en Sociaal-Historisch Jaarboek, van de Cahiers voor lokale en regionale geschiedenis en secretaris van de Stichting Maastrandse Monografieën.

Het lidmaatschap van de provinciale Limburgse Monumentencommissie, ingesteld door Gedeputeerde Staten van Limburg, vergde veel aandacht. Dat gold ook voor de deelname, gewoonlijk samen met bestuursleden of medewerkers van het S.H.C., aan de commissies die wetenschappelijke publikaties over de geschiedenis van het verzet in Limburg, Limburgs Verleden III, de geschiedenis van de Roermondse Spaarbank 1880 en de geschiedenis van de gemeente Meeressen begeleidden. Op verzoek van Gedeputeerde Staten van Noord-Brabant was hij lid van de adviescommissie van het driedelig werk "Traditie en Modernisering in Noord-Brabant 1796-1996".

Drs. W.J.M.J. Rutten maakt deel uit van het Bestuur van de Nederlandse Vereniging voor Sociale Geschiedenis en is secretaris van de Vereniging voor Landbouwgeschiedenis. De heer W.A.A. Mes is voorzitter van de Stichting Historische Reeks Maastricht en van de Werkgroep Industriële Archeologie Maastricht. Dr. H.J.G. Crompvoets is vice-voorzitter van de Stichting Nederlandse Dialecten, bestuurslid van de Limburgse Vereniging voor Dialect- en Naamkunde en hoofdredacteur van het tijdschrift *Veldeke*. Drs. H. van de Wijngaard is secretaris van de Stichting Nederlandse Dialecten en lid van het Bestuur van de Vereniging voor Limburgse Dialect- en Naamkunde. Drs. J.J.F. van den Boogard is secretaris van de Redactie van *Limburgs Verleden III*. Hij voerde ook het secretariaat van de Commissie ter voorbereiding van de tentoonstelling "Bedrijf in Beeld", een commissie die door de voorzitter

van onze Stichting wordt voorgezeten. Deze commissie zag zich geconfronteerd met een schier onbeperkte hoeveelheid kunstwerken, in bezit van bedrijven, lid van de Limburgse Werkgeversvereniging. Nadat was besloten alleen objecten tentoon te stellen die een aspect van de bedrijfsvoering lieten zien, was het nog lastig een keuze te maken. Tijdens de tentoonstelling kon een honderdtal schilderijen en beeldhouwwerken van grote kwaliteit worden getoond. Een uitvoerige catalogus lichtte de tentoonstelling toe. Ter bevordering van de regionale geschiedenis werden de contacten met werkgroepen in Eijsden, Valkenburg, Beek, Geleen en Thorn voortgezet. Ook dit jaar werden relaties met de universiteiten van Luik, Leuven, Aken, Antwerpen en Bonn onderhouden.

Huisvesting

Sinds april 1974 is het Sociaal Historisch Centrum gehuisvest in een gebouwencomplex aan de Boschstraat te Maastricht. Dit complex is eigendom van de Stichting. Tot 1990 werd het merendeel van het onderhoud in eigen beheer verricht. Door de directeur van de Stichting Maastrichtse Toeleveringsbedrijven werd in W.S.W.-verband een vakman beschikbaar gesteld.

Hij droeg en draagt nog steeds vooral zorg voor het klein onderhoud. Groot onderhoud, zoals het bijhouden van de daken, herstel van voegwerk aan de buitenmuren en buitenschilderwerk, behoort niet tot zijn competentie. Daaraan kon vanwege de geringe begrotingsruimte jarenlang maar weinig aandacht worden besteed. Op basis van rapporten van architectenbureau Satijn te Gronsveld en de Monumentenwacht Limburg wordt sedert 1990 systematisch onderhoud gepleegd. In 1993 is een deel van de daken van het kantoorgebouw hersteld.

Sedert juli 1984 is het gebrek aan depotruimte aan de Boschstraat opgevangen in de Andrienskapel, gelegen Achter de Barakken op loopafstand van het kantoor. De totale depotcapaciteit is daardoor op ongeveer negen kilometer gekomen, die inmiddels vrijwel helemaal in gebruik is. Vanaf 1990 vergt het onderhoud van deze kapel jaarlijks een wat groter bedrag. In 1993 moest opnieuw aandacht worden besteed aan mosvorming op delen van de noordgevel

van de kapel. Het mos bedreigt op langere termijn de mergelwand en dient energiek te worden bestreden.

De totale depotcapaciteit is bij ongewijzigde omvang van de schenkingen nog slechts tot 1994-1995 toereikend. Het Bestuur begon in 1991 de mogelijkheden te verkennen om te voorzien in de ruimtebehoefte gedurende de daaropvolgende decennia, zo mogelijk onder opheffing van de dislokatie die een efficiënte bedrijfsvoering remt. Ongelukkigerwijze kon daar nog niet veel voortgang mee worden gemaakt. Er is in het centrum van Maastricht wel een geschikt complex aanwezig, dat met betrekkelijk bescheiden middelen kan worden aangepast. Tot in de tweede helft van 1993 waren daar echter meerdere gegadigden voor. Keuzes werden door de lokale overheid evenwel niet gemaakt. Het complex staat al jaren leeg. Het is een zeer hoogwaardig monument dat steeds ernstiger tekenen van verval begint te vertonen. De trage afhandeling drijft de kosten helaas steeds verder op.

Financiën

De financiën van het Sociaal Historisch Centrum hadden in 1993 een bevredigender verloop dan in voorafgaande jaren. De exploitatie was sluitend, de vermogenspositie verbeterde. Belangrijkste factor was de toereikende compensatie voor de loonkostenstijgingen. Op basis van nacalculatie konden de gevolgen van de loonsverhogingen over de voorgaande jaren worden opgevangen. De vermogenspositie verbeterde vooral als gevolg van stortingen in het fonds *Woordenboek van de Limburgse Dialecten*.

De bijdragen van de grote subsidiënten in de exploitatie stemden overeen met de verwachtingen. De Provincie Limburg financierde 50% van de uitgaven tot een totaalbedrag van f 677.000,-- inclusief de bijdragen voor de medewerkers van het W.L.D. De Rijksuniversiteit Limburg bepaalde het subsidie, te verstrekken namens het Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen, op f 582.500,--. Omstreeks 10% van de uitgaven kon worden bestreden uit middelen, verworven via de zogenaamde derde geldstroom, in hoofdzaak bestaande uit particuliere bijdragen en incidentele bijdragen voor bepaalde projecten. Hiermee was een bedrag van f 182.000,-- gemoeid. De Gemeente Maastricht nam formeel 3% van de uitga-

ven voor haar rekening, verhoogd met een vestigingssubsidie van f 5.000,--. Als gevolg van bezuinigingen wordt al jaren minder uitgekeerd. In 1993 kwam het subsidie uit op f 28.725,--, amper 2% van de totale exploitatielasten. De gevolgen van bezuinigingsoperaties bij de diverse overheden bleven in het boekjaar 1993 gelukkig nog beperkt.

De overige inkomsten stegen niet onaanzienlijk. Zij kwamen in 1993 ongeveer f 33.000,-- hoger uit dan geraamd. Toch is deze middenstroom slechts ten dele structureel. De gelden worden voor een belangrijk deel verkregen als vergoeding voor incidentele diensten. Een positief effect had vooral de overeenkomst met de bankier. Daardoor daalden de bankkosten tot vrijwel nihil en werden met enige regelmaat rentes ontvangen. Of de financiële injectie die het instituut van particuliere zijde krijgt, voldoende zal zijn om tekorten in de komende jaren op te vangen, hangt mede af van de mogelijkheid de telkens terugkerende bezuinigingen van overheden te ontwijken.

De financiële administratie werd gevoerd door mevrouw M. Mommers-Bakker en voldeed geheel aan de verwachtingen. De accountantscontrole werd als gebruikelijk zorgvuldig verricht door VB-Groep Accountants. De loonadministratie werd nauwgezet verzorgd door de Centrale Personeelsdienst van de Provincie Limburg.

WETENSCHAPPELIJK VERSLAG

Historisch onderzoek

Het historisch onderzoek van het Sociaal Historisch Centrum vertoonde tot in het begin van de jaren tachtig een grote spreiding en differentiatie. Het sloot aan op de bijeengebrachte collecties en werd deels in opdracht verricht. Om een brede groep onderzoekers te stimuleren, werd gepoogd antwoord te geven op zeer uiteenlopende vragen. De opgedane ervaring leidde tot een aantal inzichten:

* De archivalia, afkomstig van werkgevers, van de sociale organisaties en die van de overheid, stellen dezelfde gebeurtenissen en ontwikkelingen heel verschillend voor. Hoe de loop der dingen is geweest, haalt de historicus niet uit de archivalia; die leren slechts

hoe het gebeuren door betrokkenen is ervaren. Bronnenkritiek heeft hoge prioriteit en dient systematisch te worden aangevat. Dit houdt in dat ononderbroken aandacht moet worden besteed aan onderzoek dat de infrastructuur voor de historicus verbetert: wat is aan gegevens beschikbaar, hoe zijn zij te vergelijken en te combineren?

* In een tijd, waarin overheden in de samenleving een subsidiaire rol speelden, gingen economische innovaties en sociale veranderingen primair uit van particuliere initiatieven. Maatschappelijke ontwikkelingen op lange termijn zijn in hoge mate beïnvloed door micro-economische en micro-sociale ontwikkelingen. Systematische acquisitie van privaatrechtelijke instituties en particulieren moet hand in hand gaan met onderzoek naar kenmerken van de samenleving op laag aggregatieniveau. Zij zullen na verloop van tijd kunnen worden geclusterd tot een geschiedenis van een regio van beperkte omvang, in casu Limburg, die specifieke kenmerken blijkt te vertonen.

* Bestaande verklaringsmodellen en theorieën zijn vooral bruikbaar als toetssteen en middel om de status quaestionis te beschrijven. De verklaring van de aangetroffen fenomenen zal geleidelijk aan de onderzoeken moeten worden ontworsteld.

Het onderzoeksprogramma dat in 1988 met het oog op de verwachte liëring met de R.L. werd ontwikkeld, sloot aan bij bovengenoemde inzichten. Het kreeg de titel mee "Economische ontwikkeling en sociale verandering in Limburg 1450-1980". Het beoogt de vraag te beantwoorden of het specifieke in de Limburgse sociaal-economische geschiedenis kan worden herleid tot geleidelijke wijzigingen in de samenhangen tussen economische ontwikkelingen en sociale veranderingen, al dan niet onder invloed van politiek-staatkundige, geografische, religieuze, culturele en juridische factoren totstandgekomen.

De realisatie van het plan diende in drie stappen gestalte te krijgen: a) Op tal van onderdelen was detailonderzoek nodig. b) De samenhang tussen dit detailonderzoek diende bij voortdoring te worden gewaarborgd door generaliserend onderzoek, waarin niet alleen verkregen inzichten werden samengevat, maar tevens nieuwe, vaak achterliggende vragen werden opgeworpen en waar mogelijk beantwoord. c) De rol van het S.H.C. als punt van waaruit stimulanzen uitgaan voor diepgaand historisch onderzoek, maakt het nodig een derde stap toe te voegen. Het is gewenst onderzoek te

verrichten, dat het derden mogelijk maakt fundamentele vragen te beantwoorden. Derhalve wordt aandacht besteed aan infrastructuur versterkend onderzoek.

In voorgaande jaren is voornamelijk verslag gedaan van de verwezenlijkingen van het bijbehorende, enkele tientallen titels omvat- tend program. In het kader van de onderzoeksbeoordeling geschieden- is 1993 zijn de uitkomsten inhoudelijk geanalyseerd. Dat leidde tot de volgende summier analyse:

Van 1988 tot 1990 heeft het accent gelegen op de nauwkeurige beschrijving van de specifieke kenmerken van de Limburgse samenleving. Onder meer bleek dat het inkomen per hoofd van de bevolking heel de negentiende eeuw door naar Nederlandse maat- staven uitzonderlijk laag was, een achterstand die in de twintigste eeuw slechts geleidelijk werd ingelopen. Ook werd duidelijk dat de economische dienstverlening in belangrijke mate door inwijkelingen moest worden opgebouwd en dat de landbouw tot diep in de twin- tigste eeuw stoelde op het kleine gemengde gezinsbedrijf. Pogingen tot industrialisatie mislukten van 1770 tot 1895 herhaaldelijk, mede als gevolg van de marginale ligging van Limburg ten opzichte van de industriegebieden rond Luik en in het Rijnland, alsmede ten gevolge van het ontbreken van eigen vermogen. Afhankelijkheid van de Westduitse en Waalse arbeidsmarkt verhinderde de oprich- ting van vakbonden, zodat de sociale vernieuwing voornamelijk steunde op de inspanningen van standsorganisaties tot verhoging van het algemene sociaal niveau, die weldra in stedelijke bestuur- lijke netwerken een vooraanstaande rol vervulden, onderling intensief samenwerkten en het accent legden op onder andere verbetering van de volkshuisvesting en de gezondheidszorg, die lang was achtergebleven.

Opmerkelijk genoeg prevaleerden in het maatschappelijk leven lokale en regionale netwerken steeds nadrukkelijker, hoewel de regio in economisch opzicht in hoge mate afhankelijk bleef van over de landsgrenzen gelegen centra. Dit uitte zich zelfs in de keuze van huwelijkspartners. Ook in het culturele leven kwam na een lange periode van stilstand het accent te liggen op actieve, sterk lokaal/regionaal gekleurde uitingen van artisticeit. Culturele samenwerking over de grens heen kwam pas na 1950 tot stand en dan nog moeizaam. Drie monografieën en zeventien artikelen sneden deze themata aan.

Limburg bleek over heel wat specifieke kenmerken te beschikken. De samenhang tussen de fenomenen leek niet groot. Vooral de dispariteit tussen de economische ontwikkeling, waarop de al vroeg in de negentiende eeuw snel industrialiserende omringende regio's in België en Duitsland grote invloed uitoefenden en de sociale verandering die aanleiding gaf tot een opmerkelijke mate van regionalisatie viel op.

In 1991, 1992 en 1993 is gezocht naar een verklaring voor deze tegenstelling. De vraag is gesteld of we hier wellicht te maken hebben met een overgang van een op zelfverzorging en instandhouding van het bedrijf gericht gezinsbedrijf met sterk informele sociale banden in de directe omgeving (dorp, stad, regio) naar een markteconomie, tijdens welk proces de maatschappelijke voordelen van de samenleving uit het verleden werden gekoesterd. In zo'n kader zou ook de nadrukkelijk aanwezige hang van de lokale en regionale overheden naar het verleden kunnen worden verklaard, die aanleiding gaf tot heel wat maatschappelijk relevant onderzoek in de vorm van een zevental boeken en vijf artikelen. De hier geschetste vraag is vooral aan de orde gesteld in een vijftal recente publikaties.

Een aantal structurele kenmerken van het tot diep in de twintigste eeuw in het noorden van de provincie en tot laat in de negentiende eeuw in het zuiden dominante gezinsbedrijf en de daaraan gekoppelde informele samenleving kon worden ontvouwd.

* De produktie was primair gericht op de verzorging van het gezin en de instandhouding van het bedrijf.

* Het produktie-optimum voor eigen gebruik werd altijd overschreden: er kon steeds wel op de markt iets worden verkocht.

* Geld was in de informele samenleving nooit neutraal: het bepaalde de mogelijkheden tot consumptief gedrag en dus ook de wisselende kansen van de detailhandel die lang ambulante was of als nevenactiviteit werd beschreven, zodat men was ingedekt tegen kwade kansen.

* Zowel in de stad als op het platteland domineerde in de zeventiende, de achttiende en een deel van de negentiende eeuw de consumptie-economie: de basisbehoeften werden altijd bevredigd, het geld bepaalde de aangename kanten van het leven.

* In een economie, waarin slechts een beperkt deel van de produktie op de markt wordt gebracht, stijgen de inkomsten in geld en

bestedingsmogelijkheden bij elke toename van de produktie - hoe gering ook - altijd exponentieel. Dus is het inlopen van achterstanden geen must en prevaleert welzijn boven economische resultaten.

* Een voor de bevolking bevredigende mate van welzijn werd bereikt in een geordende samenleving, waarin harmonie een hoofdrol speelde. De nagestreefde vorm van harmonie werd relatief gemakkelijk bereikt in kleine, gesloten samenlevingen; in iets grotere en toevallige verbanden vergde zij de toepassing van straffe disciplinerings technieken.

* Vooral in de overgangsfase naar een markteconomie had dit alles consequenties. Een samenleving die van oudsher veel aandacht besteedde aan welzijn en harmonie zag graag vergenoegd om, hechte aan maatschappelijke stabiliteit en waardeerde volkscultuur en religie zeer, zodat

* de sociale veranderingsprocessen zich per definitie trager voltrokken dan de economische. Aan politiek en overheid werden daarom slechts subsidiaire rollen toegekend. Tot in de jaren zestig van de twintigste eeuw werd daar energiek voor gestreden, nog twee volle generaties nadat de industrialisatie zijn beslag had gekregen.

* Naarmate evenwel de oriëntatie op de markt toenam, daalde het exponentiële inkomenseffect van de groei en werd de bevolking meer en meer gedwongen zich aan te passen aan de markteconomie.

* Dat gold na verloop van tijd ook voor maatschappelijke processen, waarin veranderingen echter tenminste een tijdlang van buitenaf opgelegd lijken te zijn.

Het hiervóór geschetste verklaringsmodel is nog rudimentair. Het heeft echter de potentie redelijk veel specifieke kenmerken van de Limburgse samenleving, die in de jaren 1988 tot 1990 werden geëxpliciteerd, te kunnen omsluiten. In de nabije toekomst zal het wenselijk zijn het model verder uit te werken en het te dynamiseren door meer aandacht te besteden aan veranderingsprocessen dan aan structurelementen. De theorie moet historie worden. Onduidelijk is ook in hoeverre de Limburgse variant op de overgang van een informele gezinseconomie naar een markteconomie van meer dan regionale betekenis is. Daarom zal aandacht moeten worden besteed aan veranderingen in bestedingspatronen, waarbij het over de dienstensector handelend onderzoek verder moet worden uitge-

werkt en aandacht besteed aan investeringen ten plattelande, een aspect dat aansluit bij het tot nog toe uitgevoerde vooral maatschappelijk relevant onderzoek rond monumenten en industriële archeologie. Ook zullen de demografische factoren meer gewicht moeten krijgen. Aanzetten daartoe zijn overigens in enkele onlangs verschenen publikaties al aanwezig.

Groot gewicht zal moeten worden toegekend aan de analyse van de overgang van de informele samenleving, omstreeks 1800 ten plattelande soms zeer dominant aanwezig, naar de markteconomie. Een op korte termijn te realiseren samenvattend overzicht van de sociale en economische geschiedenis van Limburg van 1800 tot 1975 biedt er gelegenheid toe (bijdragen voor Limburgs Verleden III).

De nadere studie van de overgang van de informele gezinseconomie naar een markteconomie lijkt ook daarom relevant omdat het aansluit op suggesties van W. Abel, eertijds hoogleraar te Göttingen, en F. Braudel, voormalig hoogleraar aan het Collège de France, uit het einde van de jaren zeventig en bij het proto-industrialisatie-debat dat in Engeland en Duitsland veel aandacht heeft gekregen. Bij ons instituut is dit thema al onderwerp van een lopend A.I.O.-onderzoek.

Nu de visitatiecommissie zich positief over de uitkomsten en perspectieven van het tussen 1988 en medio 1993 verricht onderzoek heeft uitgesproken, kan als basis dienen voor een vervolgonderzoeksplan voor de periode 1995-1999.

Alvorens de algemene beschouwingen over het verricht onderzoek af te sluiten, dienen nog enige opmerkingen te worden gemaakt over het infrastructuur versterkend onderzoek. Daaronder wordt in het meerjarenplan 1988-1994 onderzoek verstaan dat er toe bijdraagt de aanwezige bronnen op het terrein van de sociale en economische geschiedenis van Limburg beter bruikbaar te maken voor studies, waarin innoverende methoden, technieken en vraagstellingen worden toegepast. Tot dit type onderzoek behoren onder andere de realisering van het Woordenboek van de Limburgse Dialecten (W.L.D.), waarover hierna in een afzonderlijke paragraaf verslag wordt gedaan, de kritische verwerking van statistisch materiaal uit de periode waarin nog geen samenvattende statistieken verschenen, het ontsluiten van gegevens betreffende de waarde van munten, het bewerken van loon- en prijsgegevens en het samen-

stellen van een biografisch woordenboek. Het Bestuur geeft er de voorkeur aan dit soort onderzoek te doen uitvoeren in samenwerking met andere wetenschappelijke instellingen, zodat ook comparatieve aspecten aan de orde kunnen komen. Jaarlijks worden resultaten van onderzoek van dit type gepubliceerd. Einde 1992 waren twaalf van de 32 afleveringen van het W.L.D. gereed en lagen er tien gedrukt voor; de vijfde aflevering uit de serie prijsreeksen, handelend over de graanprijzen van Luik, verscheen in 1993 in de Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg; de in de planperiode voorziene drie afleveringen van het Biografisch Woordenboek liggen gedrukt voor; van het statistisch onderzoek verscheen een aflevering met een raming van het regionaal inkomen in 1805; de verschijning van het eerste deel van het muntonderzoek stagneert nog steeds. Een bijdrage die uit Canada moet komen, is nog niet ontvangen.

Alle projecten in deze rubriek lopen over de planperiode heen en zijn vóór het begin van de planperiode gestart. Het is niet wel doenlijk hier de vorderingen in een percentage uit te drukken. De hoge kosten, verbonden aan het publiceren van deze onderzoeken, hebben bovendien tot gevolg dat de welwillendheid van subsidienten soms een onevenredig grote invloed uitoefent op de planning. Alle infrastructuur versterkende projecten, met uitzondering van het W.L.D., worden bovendien uitgevoerd tussen de reguliere werkzaamheden door. Onder die omstandigheden moet worden volstaan op te merken, dat het W.L.D. nauwkeurig op schema is en met genoegen kan worden vastgesteld dat de overige projecten elk jaar weer tot een publikatie leiden.

Buiten het programma rondde Drs. A.P.M. Cammaert nog zijn sedert 1983 onder medeverantwoordelijkheid van het S.H.C. uitgevoerd onderzoek af naar de geschiedenis van het verzet in Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog. In 1993 verkreeg hij de instemming van alle betrokkenen op zijn manuscript. Op 28 april 1994 is de auteur gepromoveerd op dit omvangrijk onderzoek, dat meer dan 1.328 pagina's telt.

In 1993 werden achtentwintig publikaties verricht, waaronder zes van monografische aard. Veertien publikaties worden gerekend tot de wetenschappelijke publikaties, veertien andere tot de vakpublicaties.

Monografische werken

Ton Thelen, Om de spaarcenten van de kleine man. De Roermondse Spaarbank en de evolutie van het spaarbankbedrijf 1880-1968, Roermond 1993, X + 207 pag., ill.

H. Cromptvoets en H.H.A. van de Wijngaard, Kleermaker, naaister, handspinner, handwever, touwslager, mutsenmaakster (= Woordenboek van de Limburgse Dialecten, II, afl. 7), Assen 1993, XXVI + 180 pag., ill., reg.

H.P.M. Hillegers, Heerdgang in Zuidelijk Limburg. Een vorm van extensieve beweiding in verleden, heden en toekomst, Maastricht 1993, 160 pag., ill.

J. van den Boogard en M. Groffen, Bedrijf in Beeld. Kunst en industrie uit de collecties van Limburgse bedrijven, Sint-Odilienberg-Maastricht 1993, 78 pag., ill.

J.C.G.M. Jansen, Ouderenzorg in Maastricht. Vijf eeuwen XII Apostelen, Maastricht 1993, 152 pag., ill.

H.H.A. van de Wijngaard, A.H.P.J. Dams en A.H.G. Schaars eds., Het dialectenboek 2. Van de A tot de AA, Waalre 1993, 168 pag.

Artikelen

H. Cromptvoets, Ein systematisches Dialektwörterbuch: Möglichkeiten und Unmöglichkeiten. The first international congress of dialectologists and geolinguists, Abstracts of scholarly papers, Budapest 1993, pp. 29-30.

J.C.G.M. Jansen, Economic and social vicissitudes in disadvantaged circumstances. Southern Limburg between 1780 and 1820, E. Aerts e.a., eds., *Studia Historica Oeconomica. Liber Amicorum Herman van der Wee*, Leuven 1993, pp. 127-144.

W. Rutten, Smallpox, subfecundity and sterility: a case study from a nineteenth-century Dutch municipality, *Social History of Medicine*, vol. 6, 1993, pp. 85-99.

W. Rutten, In de schaduw van de pest. Reacties op pokkenepidemieën in de Republiek in de zeventiende en achttiende eeuw, *Grenzen van genezing. Gezondheid, ziekte en genezen in Nederland, zestiende tot begin negentiende eeuw*, o.r.v. W. de Blécourt e.a., Hilversum 1993, pp. 172-202.

J.F.R. Philips, Op zoek naar wat eens een mijnstreek was... Welke monumenten herinneren ons nog aan de Nederlandse mijnindustrie?, *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*, dl XXXVIII, 1993, pp. 1-43.

J. Pieyns en W. Tijms, De graanprijzen van Luik (1400-1940). De effracties van de schepenen (1400) 1409-1792, de clericale effracties (1528-1793) en de effracties van het département de l'Ourthe en de provincie Luik sedert 1794, *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*, dl XXXVIII, 1993, pp. 67-154.

J.C.G.M. Jansen, De landbouw aan weerszijden van de Nederlands-Duitse grens aan het einde van de achttiende eeuw, *Economisch en Sociaal-Historisch Jaarboek*, dl 65, 1993, pp. 150-182.

S.H.M. Vaessen en W.A.A. Mes, Inventaris van het archief van de Diocesane, later Limburgse Commissie van Samenwerking, voortgezet als Limburgse Gespreksgroep Katholieken Bedrijfsleven en Werkverband Katholieken in Maatschappelijke Organisaties en Aalmoezeniers van Sociale Werken 1928-1993 en het archief van de Katholieke Centrale Limburg (KCL) 1946-1962, *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*, dl XXXVIII, 1993, pp. 155-187.

Vakpublicaties

W.A.A. Mes, Archieven van Beeker instellingen en personen in het Sociaal Historisch Centrum te Maastricht, afl. 4, Becha. Tijdschrift van de Heemkunde Vereniging Beek, jrg 7, 1993, p. 11.

W.A.A. Mes, Archieven van Beeker instellingen en personen in het Sociaal Historisch Centrum te Maastricht, afl. 5, Becha. Tijdschrift van de Heemkunde Vereniging Beek, jrg 7, 1993, pp. 27-28.

W.A.A. Mes, Archieven van Beeker instellingen en personen in het Sociaal Historisch Centrum te Maastricht, afl. 6, Becha. Tijdschrift van de Heemkunde Vereniging Beek, jrg 7, 1993, pp. 45-46.

H. Cromptvoets, Etymologische varia, over tesnuzzek, tesseplak, maalplak en maalslat, Veldeke, jrg 68, 1993, pp. 131-133.

H. Cromptvoets, Tien jaar nieuwe Veldeke-spelling, Veldeke, jrg 68, 1993, p. 188.

H. van de Wijngaard, Iech pakde of iech pakket, de vorming van de verleden tijd van zwakke werkwoorden in het Limburgs, Euver Plat Jekald. Jaarboek van de Stichting Kirchräodsjer Dieksiejoneer, 1993, pp. 63-67.

H. van de Wijngaard, Uit het Woordenboek van de Limburgse Dialecten - De vakwerkmuur, Veldeke, jrg 68, 1993, pp. 67-69.

H. van de Wijngaard, Uit het Woordenboek van de Limburgse Dialecten - Baksteen, Veldeke, jrg 68, 1993, pp. 172-176.

H. van de Wijngaard, Romaanse leenwoorden in de Limburgse molenaarsterminologie, Molenecho's, Vlaams tijdschrift voor molinologie, jrg 21, 1993, pp. 93-95.

J.F.R. Philips, Pachters en boeren in het land van Beek, Becha. Tijdschrift van de Heemkunde Vereniging Beek, jrg 7, 1993, pp. 15-16, 29-32, 46-48 en 55-59.

J.F.R. Philips, Honderd jaar boerenleven in Limburg. Vijfentwintig vraagesprekken met voortrekkers uit de Limburgse landbouwwereld, Maastricht 1993, 97 pag.

H. Cromptoets, Balkenbrei, Volkskultur am Rhein und Maas, jrg 12, 1993, pp. 55-57.

H. Cromptoets, In Memoriam dr. Sjeng Tans, Veldeke, jrg 68, 1993, pp. 34-37.

H. Cromptoets, Etymologische varia, "Over köls, huuf en marbel", Veldeke, jrg 68, 1993, pp. 46-48.

Mede dankzij redactionele werkzaamheden van medewerkers van het S.H.C. verschenen in 1993 nog enkele hierboven niet vermelde publikaties, te weten het 56ste deel van het Economisch en Sociaal-Historisch Jaarboek (Amsterdam 1993, 343 pag.), en twee deeltjes in de reeks Cahiers voor lokale en regionale geschiedenis, N.J.P.M. Bos en R.C.J. van Maanen, Fiscale bronnen: structuur en onderzoeksmogelijkheden, Zutphen 1993, 64 pag., en M.G.J. Duyvendak en J.J. de Jong, Eliteonderzoek: rijkdom, macht en status in het verleden, Zutphen 1993, 62 pag. Ook verscheen een half dozijn boekbesprekingen, die samen 15 pagina's druks omvatten.

Woordenboek van de Limburgse Dialecten

Omstreeks 1965 heeft de Katholieke Universiteit Nijmegen (K.U.N.) een medewerker benoemd met als opdracht een Woordenboek van de Limburgse Dialecten te vervaardigen. Onder Limburgs dialect werd verstaan het dialect, gesproken in de gemeenten gelegen binnen de provincies Nederlands-Limburg en Belgisch-Limburg. De voortgang van de werkzaamheden liet zozeer te wensen over dat de K.U.N. in 1980-1981 besloot het project te

beëindigen. Omdat grote delen van het dialect op het punt stonden te verdwijnen, zodat de regionale taalschat niet op een later tijdstip kon worden beschreven, is dit besluit slechts ten dele geëffectueerd. Het bleef bij een reorganisatie. Het Provinciaal Bestuur van Nederlands-Limburg droeg in 1983 aan het Sociaal Historisch Centrum op het project samen met de K.U.N. voort te zetten, op zodanige wijze dat voltooiing van twee delen van het Woordenboek binnen redelijke termijnen in uitzicht zou komen.

Het W.L.D. omvat drie delen: de agrarische vaktaal, de niet-agrarische vaktaal, afkomstig uit ambachtelijke en industriële beroepsgroepen, en de algemene woordenschat. Het Woordenboek wordt volgens het semasiologisch beginsel samengesteld, hetgeen betekent dat elk lemma opent met een cultuur- en techniek-historische inleiding op het te beschrijven fenomeen, waaraan naar gemeenten geordend tenminste de in dialecten aangetroffen heteroniemen met hun uitspraak worden gevoegd. De nauwkeurige beschrijving van de taalkundige consequenties van lokale c.q. regionale verschillen in de uitoefening van agrarische, ambachtelijke en industriële beroepen en de cultuur- en techniek-historische inleiding op de lemmata deed het project aansluiten bij de wetenschappelijke doelstellingen van het S.H.C., zodat de opdracht van het Provinciebestuur kon worden aanvaard.

Het W.L.D. is een gedrukte databank en beoogt voorwaarden te scheppen voor dialectonderzoek, cultuur-historisch onderzoek, sociolinguïstisch onderzoek en het voeren van een dialectbeleid door de beide Provinciebesturen.

Voor de laatste drie jaar is veel aandacht besteed aan het versnellen van het werktempo door een efficiëntere organisatie van de werkzaamheden. Allereerst leidde dit tot inperking van het aantal te beschrijven dialectwoorden. Het W.L.D. zal na voltooiing 34 afleveringen omvatten alsmede een klankinleiding. De klankinleiding bestaat uit kaarten met toelichting op de regels die worden gevolgd bij verklanking van homoniemen - dat wil zeggen woorden uit het A.B.N., die in het dialect slechts enigszins anders worden uitgesproken - en die verder in het W.L.D. niet worden beschreven. De klankinleiding beoogt derhalve de omvang van de afleveringen te reduceren en de voorbereidingswerkzaamheden efficiënt te doen verlopen.

Daartoe strekten ook andere maatregelen. De redactionele werkzaamheden aan het W.L.D. zijn gaandeweg geautomatiseerd. Er is programmatuur beschikbaar met een uit 127 lettertekens bestaand alfabet, zodat alle in de Limburgse dialecten aangetroffen klankverschillen kunnen worden weergegeven.

Het automatiseringssysteem sluit aan op die, welke worden toegepast bij de beschrijving van het Woordenboek van de Brabantse Dialecten (W.B.D.), eveneens uitgevoerd te Nijmegen (K.U.N.), en het Woordenboek van de Vlaamse Dialecten (W.V.D.), dat wordt samengesteld aan de Rijksuniversiteit te Gent (België). Aldus ontstaat een cluster van databanken, die een geheel vormen, waarin na voltooiing van W.L.D., W.B.D. en W.V.D. op een centrale plaats nieuwvormingen kunnen worden toegevoegd. De samenwerking tussen W.L.D., W.B.D. en W.V.D. wordt gestuurd door het Rewo, een orgaan van de Nederlandse Taalunie, zodat de eindverantwoordelijkheid berust bij het Comité van Ministers uit Nederland en Vlaanderen dat de Taalunie bestuurt. De Interparlementaire Commissie van de Taalunie houdt daarop toezicht.

Er wordt stipt volgens planning gewerkt. In 1987 hebben Provinciale Staten verlangd dat per 31 december 1993, nader bij Statenbesluit van oktober 1991 gewijzigd in 1 juni 1994, vijftien afleveringen van de delen W.L.D. I en II (vakterminologie) dienen te zijn verschenen. Achttien afleveringen moeten drukklaar zijn. Per 31 december 1993 waren elf afleveringen verschenen en zeven drukklaar. De druk van de afleveringen wordt verzorgd met financiële steun van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (N.W.O.), zodat de doorlooptijd tussen het gereedkomen van een aflevering en zijn presentatie op de markt tamelijk lang is en nogal fluctueert. Desondanks is het vertrouwen gewettigd dat de taakstelling wordt gehaald.

Het in 1983 tot 1987 opgestelde program had slechts betrekking op W.L.D. I en W.L.D. II. In de laatste weken van 1991 heeft het Provinciaal Bestuur van Nederlands-Limburg gevraagd om een planning van het volledige W.L.D. tot aan zijn voltooiing, die bij voorkeur vóór de eeuwwisseling zijn beslag moet vinden.

In de Nota Afronding W.L.D. van 6 december 1991 is uiteengezet dat de voltooiing van alle afleveringen van W.L.D. I en II, na het gereedkomen van achttien afleveringen begin 1994, nog achttien maanden werk zou vergen van vier redacteuren. In de tweede helft

van 1995 kan dan W.L.D. III worden aangevat, omvattend de algemene woordenschat, dat wil zeggen het dialect van de omgangstaal en van verschijnselen uit het dagelijks leven, mits de klankinleiding die inzicht geeft in de niet te behandelen homonimen, die vooral in dit deel voorkomen, in concept voorligt.

Ook dient alsdan het computerprogramma zodanig te zijn verbeterd dat de database in staat is

- * de gegevens zodanig op te slaan dat zij volgens alle relevante parameters kunnen worden geordend;

- * er een gedetailleerd diatopisch gebiedswoordenboek uit kan worden afgeleid;

- * de gegevens automatisch kunnen worden gekarteerd.

Omdat de programmatuur in gebruik bij het W.V.D. al geheel aan deze voorwaarden voldoet, vergt aanpassing van die van het W.L.D. slechts een beperkte inspanning.

Tenslotte dient tijdig overeenstemming te zijn bereikt over de aard en de omvang van de reductie van de fonetische documentatie van de drie Grote Regionale Woordenboeken op dusdanige wijze dat een uniforme gebruikersvriendelijke, dynamische en gemakkelijk tot een lokaal of regionaal handwoordenboek te herleiden documentatie ontstaat. Rewo heeft voor dit doel gelden beschikbaar gesteld. Aldus zal een reductie van de tijd, benodigd voor het samenstellen van tien afleveringen van het W.L.D. III, ontstaan, zodat die in plaats van de eerder voorziene 30 mensjaren slechts achttien mensjaren alsmede achttien maanden voor het redigeren en karteren van de klankinleiding omvat. Met vier redacteuren kan het werk vóór het einde van de twintigste eeuw worden voltooid.

Het plan tot afronding van het W.L.D. uiterlijk op 31 december 1999, als verwoord in de Nota Afronding W.L.D. d.d. 06.12.1991 is voorjaar 1992 aanvaard door Gedeputeerde Staten van Nederlands-Limburg. Dit heeft ertoe geleid dat:

- 1) De Minister van Onderwijs en Wetenschappen op 28 augustus 1992 een aanzienlijke extra bijdrage voor de voltooiing van het W.L.D. heeft gevoteerd met als motivatie: "de omvangrijke steun door Provinciale Besturen verleend aan dit onderzoeksproject en de gebleken hoge wetenschappelijke waarde".

- 2) Vanaf 01.01.1992 door de Provincie Belgisch-Limburg bijdragen voor niet-personele kosten zijn gevoteerd en vanaf 1 april 1992 voor de aanstelling van een vierde medewerker.

3) De bijdrage van de K.U.N. voor de universitaire planperiode 1994-1997 is gecontinueerd.

4) Omvangrijke vervolgekredieten voor de jaren 1993-1999 door Provinciale Staten van Nederlands-Limburg zijn toegekend.

Dientengevolge was op 1 april 1993 ook in financieel opzicht de voltooiing van het W.L.D. tegen het einde van 1999 nagenoeg verzekerd. De Minister-President van Vlaanderen en de Nederlandse en Vlaamse Ministers van Cultuur en die van Onderwijs stelden medio 1993 de organisatie en de financiering van het W.L.D. tot tweemaal toe ten voorbeeld voor andere Nederlands-Vlaamse onderzoeksprojecten op taalkundig-dialectologisch gebied.

Een begeleidingscommissie, bestaande uit Mr. J. Smeets, voorzitter, Prof. Dr. J. Goossens, begeleider, Prof. Dr. J. Cajot, vertegenwoordiger van Belgisch-Limburg, Prof. Dr. A. Weijnen, oud-directeur van de N.C.D.N., Prof. Dr. A.M. Hagen, directeur N.C.D.N., Drs. F.A.G. Walraven, voorzitter van de Vereniging Veldeke, en Prof. Dr. J.C.G.M. Jansen, directeur van het S.H.C., draagt zorg voor een ongestoorde voortgang en bewaakt de wetenschappelijke kwaliteit.

In 1993 verscheen van het tweede deel van het W.L.D. (niet-agrarische vakterminologie) deel 7: kleermaker, naaister, handspinner, handwever, touwslager, mutsenmaakster. Het is van de hand van Dr. H. Cromptvoets en Drs. H.H.A. van de Wijngaard, XXVI + 180 pag., ill. Ter perse gingen in 1993 van:

W.L.D. I, agrarische terminologie, de afleveringen 5: aardappel- en bietenteelt, 6: bedrijfsgebouwen, en 7: het paard.

W.L.D. II, niet-agrarische vakterminologie, de afleveringen 8: pottenbakker, steenbakker, pannenbakker, gresbuisenindustrie, 9: beroepen in verband met huizenbouw, en 10: schoenmaker, schoenhersteller en zadelmaker.

Als gevolg van een ernstige en langdurige ziekte van één der medewerkers kon W.L.D. I-9, het paardentuig, niet worden voltooid. Deze aflevering bleef op twee derde van zijn omvang steken. Met de voorbereiding van de klankinleiding en W.L.D. I-10, het rund, werden goede vorderingen gemaakt. Beide afleveringen waren ultimo 1993 voor een derde deel klaar.

De werkzaamheden aan het W.L.D. werden in 1993 uitgevoerd door Dr. H. Cromptvoets, Drs. J. Kruysen, Dr. J. Mofemans en Drs. H.H.A. van de Wijngaard. Prof. Dr. J. Goossens (Leuven-

Münster) en Prof. Dr. A. Hagen (K.U.N.) stonden in voor de begeleiding.

De voorbereidingen voor de integratie van de drie grote regionale woordenboeken (W.B.D., W.L.D., W.V.D.) werden gemarkeerd door de uitlevering in 1993 van de dissertatie van Dr. J. van Keymeulen, De algemene woordenschat in de grote dialectwoordenboeken (W.B.D., W.L.D., W.V.D.). Een methodologische reflectie, Gent 1992, 3 delen, VIII + 302 + 122 pag. + kaarten. Promotor was Prof. Dr. J. Taeldeman van de Rijksuniversiteit Gent.

Bijzondere leerstoel

Medio 1983 werd de directeur van het instituut, Dr. J.C.G.M. Jansen, benoemd tot bijzonder hoogleraar aan de Rijksuniversiteit Limburg met als leeropdracht de Geschiedenis van de westerse samenleving met bijzondere nadruk op structurele verandering in Limburg en aangrenzende regiones.

In het College van Toezicht hebben zitting vanwege de R.L. Prof. Dr. G. de Vries en de dekaan van de faculteit der Gezondheidswetenschappen en vanwege het Sociaal Historisch Centrum Dr. G.C.P. Linssen en Prof. Dr. A.M. van der Woude, voorzitter. Dit college stelde zich op de hoogte van de activiteiten.

De bijzonder hoogleraar heeft zijn aandacht verdeeld over het onderwijs en de begeleiding van onderzoeksprojecten, waaronder een zestal dissertaties. Die inspanningen loonden. Op 6 juni 1993 promoveerde onder leiding van de bijzonder hoogleraar Dr. H.P.M. Hillegers op een dissertatie, getiteld Heerdgang in Zuidelijk Limburg. Een vorm van extensieve beweiding in verleden, heden en toekomst. De onderwijsactiviteiten hadden de gebruikelijke omvang. Zij namen in 1993 de vorm aan van een viertal wetenschapsstages, waarvoor driemaal een blokperiode werd ingeruimd. Zoals gebruikelijk moest daarbij worden uitgegaan van een heel beperkte historische voorkennis, zodat een intensieve begeleiding nodig was. Het voordeel is evenwel dat de studenten zeer goed op de hoogte zijn van actuele ontwikkelingen in hun eigen vakgebied en met speels gemak oude toestanden vanuit die discipline analyseren en interpreteren. Spectaculair waren in het verslagjaar studies

naar de doorwerking van gezondheidswetenschappelijk en hygiënisch onderzoek in de negentiende eeuw en naar de acceptatie van de arts als begeleider bij bevallingen. Regelmatig wordt ten behoeve van meerdere faculteiten inhoudsdeskundige ondersteuning gegeven, voornamelijk ten behoeve van onderzoeksprojecten. Vanwege het grote belang dat moet worden gehecht aan uitbreiding van het onderzoek en voortdurende verhoging van de kwaliteit ervan is veel aandacht besteed aan de begeleiding van dissertaties, in het bijzonder aan die welke bij de R.L. kunnen worden verdedigd. Momenteel lopen vijf dissertatieprojecten. Zij dragen de navolgende titels:

- Uurwerken in Limburg (1650-1825).
- Limburg en Nederland 1839-1848. Achtergronden en verloop van het Limburgs separatisme.
- Het oude cultuurlandschap in Noord- en Midden-Limburg.
- Kloosterintrede en gezondheidszorg in Limburg 1840-1900.
- Proto-industriële textielnijverheid in Limburg: het bedrijf Pélerin te Maastricht.

Van enkele dissertaties zijn in 1993 concepten besproken. Sommige projecten bevinden zich evenwel nog in een voorbereidingsfase. In één geval wordt de verdediging van de dissertatie buiten Maastricht voorzien.

De hoogleraar had zitting in promotie- en cum laude-commissies te Maastricht en Wageningen. Hij was betrokken bij de toekenning van wetenschappelijke prijzen in België en Nederland, te weten die van de Belgische Boerenbond en de Eisma-prijs voor regionale en lokale geschiedbeoefening.

Jaarboek

De Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg verheugen zich in een grote belangstelling. Hoewel ook in 1993 een zeer klein aantal geïnteresseerden om economische redenen zijn abonnement opzegde en enige trouwe lezers ons ontvielen, nam het aantal contribuanten dankzij spontane meldingen en wervingsactiviteiten niet af. Een zestigtal abonnees is afkomstig uit het buitenland. De oplage van het jaarboek werd op 1.250 bepaald. Ondanks efficiency verhogende maatregelen verscheen het XXXVIIIe

deel van de Studies pas in december 1993. In deel XXXVIII waren vier bijdragen opgenomen, te weten:

J.F.R. Philips, Op zoek naar wat eens de mijnstreek was... Welke monumenten herinneren ons nog aan de Nederlandse mijnindustrie?

J.M.H. Mosmuller, Marskramers in de oostelijke mijnstreek omstreeks 1800.

Jean Pieyns en Wigbolt Tijms, De graanprijzen van Luik (1400-1940). De effracties van de schepenen (1400)1409-1792, de clericale effracties (1528-1793) en de effracties van het département de l'Ourthe en de provincie Luik sedert 1794.

S.H.M. Vaessen en W.A.A. Mes, Inventaris van het archief van de Diocesane, later Limburgse Commissie van Samenwerking, voortgezet als Limburgse Gespreksgroep Katholieken Bedrijfsleven en Werkverband Katholieken in Maatschappelijke Organisaties en Aalmoezeniers van Sociale Werken 1928-1993 en het archief van de Katholieke Centrale Limburg (KCL) 1946-1962.

Het literatuuroverzicht bevatte uitvoerige besprekingen van een zestal boeken.

Aan het Jaarboek werd het Jaarverslag 1992 van het Sociaal Historisch Centrum toegevoegd. Het Jaarboek werd typografisch verzorgd door de dames I.J.L. Frints en E.M. Muyres-Schilder van het S.H.C. en gedrukt door de Handelsdrukkerij van 1874 te Leeuwarden. De omvang was X + 264 pagina's. Door het gebruik van een geautomatiseerd typografisch procédé dalen de kosten steeds verder. Daar staat wel tegenover dat door diverse medewerksters van het S.H.C. heel wat editing-werkzaamheden moesten worden verricht.

Maaslandse Monografieën

De activiteiten van de Stichting Maaslandse Monografieën waren ook in 1993 omvangrijk. Er was een groot aanbod aan kopij. Elk van de voorgelegde manuscripten leverde problemen op, deels van financiële aard. Diverse manuscripten waren omvangrijker dan is toegestaan. Eén is bovendien zeer rijk geïllustreerd. De twee in druk gegeven manuscripten voldeden wel aan de omvangseisen, maar leverden weer andere moeilijkheden op. De Ordinarius van Sint-Servaas te Maastricht gaf niet alleen lay-out-problemen. De

auteur, Drs. J. Tagage, overleed tijdens de afronding van zijn studie. Hij had in de tekstuutgave die het corpus van zijn werk uitmaakt, aangegeven welke passages nog moesten worden gecontroleerd; bovendien moest het voorwerk nog worden toegevoegd. Deze moeilijkheden waren op te lossen, toen bleek dat Prof. Dr. H. Wegman bereid was een inleiding te schrijven.

Tagages manuscript leverde evenals de vertaling van de Kroniek van de abdij van Sint-Truiden, waarvan het derde en laatste deel verscheen, niet onaanzienlijke lay-out-technische problemen op. Tot 1992 droeg de drukker zorg voor het oplossen van zulke moeilijkheden. Dat leidde gewoonlijk tot niet onaanzienlijke kosten met negatieve uitwerking op de boekhandelsprijs en de afzet. Om uit deze spiraal te geraken, is overgestapt op een vorm van geautomatiseerde typografie. Mede dankzij de hulp van de vroegere directeur van Uitgeverij Eisma, J. Roberti, slaagden de dames I. Frints, E. Muyres-Schilder en M. Mommers-Bakker, die al sinds jaren de editing van Maaslandse Monografieën verzorgen, erin het aanbrengen van correcties in de teksten door het uniformeren van de spelling, het aanpassen van het notenapparaat en de literatuurlijsten aan de gebruiken van de reeks te integreren in een opmaakprogramma, dat garandeert dat de typografische kwaliteit van de uitgaven volledig blijft behouden. Bij de voorbereiding van het eerste boek dat volgens deze systematiek werd aangeleverd, betekende deze werkwijze dat vrij veel extra werk moest worden verricht. De kosten daarvan werden evenwel volledig gecompenseerd door de daling van de drukkosten. Bij de tweede produktie bleek al een aanzienlijk netto financieel voordeel te ontstaan. Ook bij een heel kleine oplage van slechts 425 exemplaren was een kostendekkende exploitatie mogelijk bij een aantrekkelijke verkoopprijs.

De markt is traditioneel niet in staat geweest meer dan twee Maaslandse Monografieën per jaar op te nemen. Een groot aanbod aan kopij leidde daarom steeds opnieuw tot het uitsmeren van uitgaven over een langere tijd. Vooral als het om dissertaties gaat, leidde dit tot spanningen. Het kon gebeuren dat een auteur een andere publicatiemogelijkheid zocht en zijn manuscript terug trok. De daling van de kosten door de nieuwe geautomatiseerde typografie, de versnelling van de procedures dankzij opgedane ervaring hebben hier al iets verbeterd. Een reorganisatie van de administratie en de

verkoop van Maaslandse Monografieën opende verdere perspectieven. De nieuwe administratrice, mevrouw A.L.E. Stols-Damoiseaux, slaagde erin de afzet merkkelijk te doen stijgen. Toevallige klanten weet zij te bewegen tot het nemen van een abonnement. Dat gebeurt terecht. De internationaal samengestelde visitatiecommissie voor de historische wetenschappen roemde Maaslandse Monografieën immers als "an important contribution to historical research". Vaste afnemers mogen hoog kwalitatieve produkten verwachten. Bestuur, Redactie en Raad van Advies hebben met vreugde kennisgenomen van de nieuwe perspectieven voor de reeks.

In 1993 verschenen twee delen in de gewone serie van de Maaslandse Monografieën, te weten deel 53:

E. Lavigne, Kroniek van de abdij van Sint-Truiden. Deel III, Vertaling van de Kroniek van Servais Foullon, 1558-1679, Eisma B.V., Leeuwarden/Mechelen 1993, VI + 343 pag., reg.

deel 54:

J.M.B. Tagage, De Ordinarius Chori van de collegiale Sint-Servaaskerk te Maastricht volgens een handschrift uit het vierde kwart van de dertiende eeuw, Eisma B.V., Leeuwarden/Mechelen 1993, XXXVI + 276 pag., regs.

Aan het einde van het verslagjaar was de kaart, behorend bij de vijfde aflevering uit de reeks Historische Atlas van Limburg en aangrenzende gebieden uit de reeks kerkelijke kaarten, nog steeds niet verschenen. De kaartbladen worden gedrukt door I.F.A.G. te Frankfurt, een drukkerij die voor haar hoog kwalitatief drukwerk helaas een zeer tijdrovend procédé toepast. Het bijbehorend tekstdeel, getiteld Historische Atlas van Limburg en aangrenzende gebieden, II serie Kerkhistorische kaarten, deel 4, W.A.J. Munier, Kerkelijke circumscription van de tegenwoordige provincie(s) Limburg en omliggende gebieden (1821-1840), Van Gorcum, Assen-Maastricht, XIII + 166 pag., verscheen al in 1991. De distributie moest worden uitgesteld tot april 1994, het moment waarop de bijbehorende kaart eindelijk beschikbaar zal zijn.

De samenstelling van het Bestuur, de Redactie en de Raad van Advies onderging geen wijziging. Het aantal vaste afnemers bleef onverminderd groot. Het aantal vaste afnemers blijft 1.400 bedragen.

Het Bestuur van de Maastrandse Monografieën zag zich gerugge- steund door de samenwerking met Eisma B.V. te Leeuwarden die sedert medio 1988 optreedt als uitgever van de publikaties van de Stichting.

De dames M.C. Mommers-Bakker, I.J.L. Frints en E.M. Muyres- Schilder verwierven zich ook dit jaar grote verdiensten bij het persklaar maken van manuscripten en de typografische voorberei- ding. De administratie was achtereenvolgens in handen van N.H.J. Soeters, H.M.L. Huygen en mevrouw A.L.E. Stols-Damoiseaux. VB Accountants controleerden de administratie en stelden de jaarrekening samen.

Samenwerking op wetenschappelijk terrein

Aan de samenwerking met de Rijksuniversiteit Limburg is veel aandacht besteed. Tussen beide instellingen is in de loop van de jaren een aantal ad-hoc samenwerkingsverbanden tot stand ge- bracht. Zij spitsten zich toe op medewerking aan onderwijs en onderzoek en op bibliothecaire samenwerking. Ook in 1993 namen deze samenwerkingsvormen in intensiteit toe. Dat gold in het bijzonder voor de bibliothecaire samenwerking. Het Sociaal Histo- risch Centrum participeerde in het L.B.S.-samenwerkingsverband, waarin de R.L., de hogescholen, de Stadsbibliotheek Maastricht en enige wetenschappelijke instellingen participeren. Dankzij de L.B.S.-samenwerking kunnen docenten en studenten van de meeste Limburgse instellingen voor wetenschappelijk onderwijs en onder- zoek de catalogus van de R.L. en het S.H.C. in eigen omgeving consulteren. Spoedig zullen zij ook vanaf hun bureau boeken kunnen lenen. Mede dankzij deze service nam het aantal bezoekers en het getal van de uitleningen aanzienlijk toe.

De uitvoering van de liëringsovereenkomst van 12 juni 1990 tussen de R.L. en het S.H.C., die met terugwerkende kracht per 1 januari 1990 in werking trad, verliep voorspoedig. Dankzij de medewer- king van functionarissen van diverse diensten van de R.L. deden zich geen fricties voor. Het Bestuur betuigt daarvoor gaarne zijn bijzondere erkentelijkheid.

De samenwerking met andere onderwijsinstellingen werd voortge- zet. Contacten met de dagopleiding geschiedenis aan de Hoge-

school Katholieke Leergangen te Sittard hebben er toe geleid, dat het S.H.C. voor geschiedenisstudenten van deze instelling mogelijkheden schept voor praktisch onderzoek, waarvan ook in 1993 gebruik werd gemaakt, ook al is het aantal studenten aan deze opleiding jammer genoeg sterk gedaald. De contacten met diverse historische verenigingen en instellingen, met pers, televisie en radio ontwikkelden zich voorspoedig. Vooral het Woordenboek van de Limburgse Dialecten mocht zich verheugen over grote belangstelling van de media. Met grote regelmaat werkten de redacteurs mee aan radio-uitzendingen.

Evenals in voorgaande jaren werd deelgenomen aan wetenschappelijke bijeenkomsten, vergaderingen, studiedagen en congressen in binnen- en buitenland om zo het contact met collega's in Nederland, België en het Rijnland te intensiveren. Sinds vele jaren wordt er naar gestreefd deze contacten vooral te benutten voor meer actieve vormen van samenwerking. De voornemens van de Ministers van Onderwijs van Nederland, Vlaanderen en Nordrhein-Westfalen grensoverschrijdend onderzoek en samenwerkingsverbanden tussen wetenschappelijke instellingen die onder hun bevoegdheid vallen te stimuleren, heeft geleid tot een toenemend beroep op het S.H.C. zulke activiteiten ook op het terrein van de economische en sociale geschiedenis gestalte te geven. Aan zulke verzoeken is gaarne gevolg gegeven. Concrete projecten zijn pas in 1993 ontwikkeld, omdat de Belgische organisaties op dit terrein ongedeeld zijn, zodat pas tegen het einde van het verslagjaar medewerking van Belgische zijde werd verkregen. Het was zeer verheugend dat na een langdurige en gedegen voorbereiding ook van Waalse zijde enthousiasme werd getoond, zodat in 1995 een Belgisch-Duits-Nederlands congres kan worden gehouden over de grensoverschrijdende economische impulsen in het tijdvak van de industrialisatie.

J.C.G.M. Jansen sprak te Maastricht en te Vorden over de veranderingen in de bejaardenzorg gedurende vijf eeuwen.

H.J.G. Crompvoets hield op 26 april 1993 te Budapest tijdens "The first international congress of dialectologists and geolinguists" een voordracht onder de titel "Das "Woordenboek van de Limburgse Dialecten", Ziele, Inhalt, Form". Opnieuw getroostte hij zich moeite het W.L.D. onder de aandacht van wetenschappers

en het grote publiek te brengen middels spreekbeurten te Deurne en Tegelen.

W.A.A. Mes hield eind oktober een spreekbeurt over de activiteiten van het S.H.C. op het "Jahrestreffen des Arbeitskreises Regionale Wirtschaftsarchive" te Köln. Een maand later sprak hij op de studiedagen van de Koninklijke Nederlandse Vereniging van Archivarissen over selectie en vernietiging van archieven.

J.J.F. van den Boogard hield een lezing voor Wageningse studenten, op bezoek in Maastricht, over Limburgs Verleden en de Euregio.

De dagbladen en Omroep Limburg wijdden herhaaldelijk aandacht aan facetten van het werk van het S.H.C. De werkzaamheden aan het W.L.D. kregen op 19 november 1993 aandacht tijdens een televisieprogramma van B.R.T. 2.

VERSLAG VAN DE DIENSTVERLENING

Archief

De explosieve groei in de jaren 1984-1990 van de archiefbestanden, bewaard door het Sociaal Historisch Centrum, heeft het Bestuur genoopt maatregelen te treffen om te voorkomen dat de depots volledig verstopt raken. Er vindt een strenge afweging plaats voordat tot overname wordt overgegaan. De schoning van de over te nemen bestanden krijgt bijzondere aandacht. In geval historisch zeer waardevolle bestanden worden aangeboden, wordt bezien of de overdracht enige tijd kan worden uitgesteld, danwel of er mogelijkheden bestaan om het archief elders op gelijkwaardige wijze onder te brengen. Dit beleid heeft medio 1991 gestalte gekregen. Het heeft ook in 1993 vruchten afgeworpen. De toename van de archiefbestanden nam sterk af. De aanwinsten beliepen slechts 67 meter inclusief 20 meter aanvullingen op reeds aanwezige archieven. Door selectie en vernietiging kon 17 meter worden afgevoerd. De netto groei beliep derhalve 60 meter, een bescheiden percentage vergeleken met de toevloed uit 1990 en 1991. Toen werden respectievelijk 380 en 214 meter toegevoegd. In de komende jaren zal dit beleid niet kunnen worden voortgezet, omdat vanwege verhuizingen en liquidaties tenminste een drietal spoed-

overnames nodig bleken. Daar werden 540 m' documenten aangetroffen. Een rigoureuze schoning bracht die hoeveelheid weliswaar terug tot 100 à 120 m', maar dat is nog altijd meer dan in 1992 en 1993 tezamen werd overgenomen. Drastische schoning bij overnames - overigens met behoud van de historische waarde - reduceert bovendien de mogelijkheden de reeds aanwezige bestanden op overtollige documentatie na te pluizen tot een minimum. Het depotprobleem wordt steeds nijpender.

En passant werden door mevrouw A.M.Th. Peeters wel 165 recent verworven archieven gereorganiseerd. Onderdelen werden samengevoegd, aanvullingen bijgeplaatst, de magazijnlijsten gecorrigeerd, de materiële staat op niveau gebracht en er werd herplaatst. Bij deze gelegenheid werden zeven kleine fondsen, die als gevolg van foutieve herplaatsing na consultatie sinds geruime tijd onvindbaar waren, weer aangetroffen. Het betrof de stukken, afkomstig van Mgr. P.M.J. Jenniskens te Maastricht en Meerssen, Pater C. Tesser O.F.M. te Maastricht, H.H. Knapen te Meijel, P.H. Doorenbosch en P. van Neer, beiden te Maastricht, de Bond van Mijntechnici te Heerlen en de Stichting Missiethuisfront Maastricht. Geen van deze archieven omvatte meer dan vier dozen, de meeste waren slechts 12 centimeter groot.

Tot de aanwinsten van grotere omvang behoorden de archieven van de Stichting Samenwerkingsverband Gezondheidszorg Noord-Limburg te Venlo, de Verf-, vernis- en lakfabriek Bouts N.V. te Blerick, de Toer- en Wielerclub te Maastricht en de collectie, afkomstig van Prof. Dr. B.W. Schaper te Oegstgeest.

Per saldo steeg het aantal archieffondsen tot een totaal aantal van 450. Tezamen beslaan zij een gezamenlijke lengte van 4.280 strekkende meter.

Sedert medio 1988 is een magazijnbeheerder beschikbaar. Dit biedt de gelegenheid bijzondere aandacht te besteden aan de schoning, materiële verzorging en samenvoeging van op verschillende tijdstippen verworven delen van een archief van een aantal bedrijfsarchieven, waarin vrij veel documenten voorkwamen zonder historisch belang of waarvan de ordening werd voorbereid.

In het verslagjaar zijn zes archieven ontsloten door middel van plaatsingslijsten en inventarissen. De heer Mes ordende de aanvullingen op het archief van de Diocesane Commissie van Samenwerking nog juist voor de inventaris in druk ging. De eerste fase van

de inventarisatie van het archief van de aardewerkfabriek Société Céramique rondde hij af: de inventaris staat inmiddels op fiche. Voorts ordende hij de brieven van generaal Des Tombes uit de collectie Bienfait. Mevrouw Peeters beschreef de archieven van de verffabriek Bouts N.V. te Venlo en de collectie H. Knapen te Meijel. De heer Wijnen droeg zorg voor het archief, ontvangen van J.Th. Daemen te Schinveld, hoofdzakelijk handelend over het jeugd- en jongerenwerk aldaar. Met de inventarisatie van het archief van de gresbuizenfabriek Janssen-Willemsen te Reuver kon een aanvang worden gemaakt. De inventaris van het archief van de Diocesane Commissie van Samenwerking, waarvoor stagiair Drs. S.H.M. Vaessen zich bijzonder inzette, werd in de Studies gepubliceerd. Mevrouw Peeters verbeterde de toegankelijkheid van de archieven aanzienlijk door de kerngegevens betreffende alle aanwezige fondsen in een computerbestand te brengen. Onderzoekers kunnen daardoor nog sneller dan voorheen op het spoor worden gezet van voor hen interessante collecties.

Het Bestuur acht het wenselijk te voorkomen dat het grote aantal aanwinsten de ordeningswerkzaamheden verdringt. Derhalve is een plan voor ordeningswerkzaamheden opgesteld. Het plan voorziet in een evenwichtige verdeling tussen overname, schoning, opstellen van plaatsingslijsten, afronden van inventarissen en materiële verzorging op zodanige wijze, dat de verworven archieven binnen enige jaren goed toegankelijk worden. Dit heeft tot resultaat gehad dat ten aanzien van kleinere aanwinsten geen achterstanden meer voorkomen. Kleine archieven worden geordend in het jaar dat zij binnenkomen. Geleidelijk aan worden achterstanden ten aanzien van middelgrote archieven weggewerkt. Met enige regelmaat wordt ook aan grote archieven gewerkt.

Mevrouw Peeters beheerde in goede samenwerking met de bibliotheek de studiezaal. Zij begeleidde samen met mevrouw Okrogelnik Nagornik-Willems en de heren Royakkers en Van den Boogard een aantal studenten en projecten van de dagopleiding voor docenten geschiedenis te Sittard. De heer Wijnen verzorgde de uitleenadministratie.

De Limburgse overheidsarchieven en de archivaris van het S.H.C. kwamen in 1984 overeen enige lijn te brengen in het acquisitiebeleid en te proberen tot een taakafbakening te komen. Die afspraken werken uitstekend voor zover het de zorg voor kerkelijke

archieven aangaat. Voor meer dan 95% zijn dat documenten, afkomstig van r.-k. parochiebesturen, die zo dicht mogelijk bij de parochie in de gemeentearchieven werden bewaard. De werkafspraken tussen de archivariissen konden op eenvoudige wijze door middel van een overeenkomst met de bisschop van Roermond worden vastgelegd. Ook voor de parochiebesturen is duidelijk waar hun archief thuis hoort. Dat ligt anders bij bedrijven en particulieren. De ervaring leert dat niet de archivaris uitmaakt waar een bedrijfsarchief moet worden bewaard, maar dat de ondernemer dit bepaalt. Ook de bedrijfsleiding van ondernemingen met puur lokale werkingssfeer geeft nogal eens de voorkeur aan berging bij het S.H.C. boven die in een overheidsarchief. Indien geen gehoor wordt gegeven aan deze wensen, dreigt vaak vernietiging van de stukken. Privépersonen zijn in meerderheid gevoelig voor de argumentatie van de archivaris.

Bibliotheek

Evenals in vorige jaren ging de bibliotheek in 1993 selectief te werk bij de collectievorming. De toevloed aan bibliotheekmateriaal was evenwel aanzienlijk groter dan in de voorafgaande jaren. Zij besloeg 194 m' plankruimte. Van de historicus Prof. Dr. B.W. Schaper, van E.N.C.I. en de personeelsafdeling van D.S.M. werden zeer belangrijke schenkingen verworven. Het betrof basale literatuur en specialistische boekwerken, waarnaar onmiddellijk veel vraag was. Het attendeerde ons op een bijzonder probleem. Als gevolg van toenemende beheerskosten en dalende budgetten kochten de wetenschappelijke bibliotheken in Nederland de laatste jaren te weinig buitenlandse werken. Specialistische werken op het terrein van management en personeelsbeheer ontbreken nogal eens. D.S.M. bezat er heel wat. Duits- en Franstalige werken zijn zeldzaam geworden. E.N.C.I., dat deel uitmaakte van Zwitserse en Belgische concerns, was op dit gebied rijk voorzien. De bibliotheek van wijlen Prof. Schaper bevatte minder unica. Daar was echter het probleem dat de betreffende boekwerken heel moeilijk te ontlenen zijn. De meest rijk voorziene bibliotheek op het betreffende vakgebied, de sociale geschiedenis, staat alleen consultatie in de eigen leeszaal toe. Elk van de drie collecties betekende een aan-

zienlijke verrijking van het regionaal danwel nationaal bibliotheekbezit. De opname ervan in onze verzamelingen betekende wel een incidentele aanpassing van het beleid.

Door de Minister van Onderwijs en Wetenschappen is enkele jaren geleden gesteld, dat de groei van de bibliotheekbestanden in Nederland dient te worden teruggebracht tot nul procent. Hoewel die doelstelling vanwege het karakter van onze bibliotheek, die een typische bewaarfunctie heeft, niet haalbaar was, is een beleid gevoerd dat erop is gericht ook bij het Sociaal Historisch Centrum de groei van de bibliotheek tot een minimum te beperken. Daarom werd sedert 1980 bij de collectionering de nadruk gelegd op de zogenaamde grijze literatuur, waaronder publikaties worden verstaan die niet langs de gebruikelijke kanalen in de handel werden gebracht. Aan opvang van dergelijke publikaties was steeds grote behoefte. 60% van de aanwinsten had betrekking op deze zeldzame publikaties. In 1993 werd evenwel bereikbaarheid van wetenschappelijke literatuur vooropgesteld. Het had een aanzienlijke stijging van de groeiquote tot gevolg. Slechts door systematische ontubbeling, het aanleggen van strenge selectiecriteria en het afstoten naar andere bibliotheken kon de feitelijke toename van het bestand worden gereduceerd tot 7%. De omvang van de bibliotheek is thans 3.130 m'. De boeken beslaan 505 m', de brochures 245 m', de statistische publikaties 165 m', de naslagwerken, bibliografieën en dergelijke 100 m'. Het overgrote deel, 2.115 m', komt voor rekening van de periodieken (tijdschriften, jaarverslagen, seriewerken en dergelijke). Het getal fysieke eenheden overschreed de 125.000. De plaatsing van bijna 200 m' aanwinsten leverde ernstige moeilijkheden op in een depot dat nauwelijks nog lege planken kent. F. Heijnen en mevrouw N. Reneerkens hadden herhaaldelijk dagenlang de handen vol aan het verplaatsen van omvangrijke bestanden. De ontsluiting kon desondanks aanzienlijk worden versneld. Eind 1993 waren de aanwinsten uit 1993 vrijwel integraal in de catalogus opgenomen. De samenwerking met de overige wetenschappelijke bibliotheken in Nederland krijgt sinds lang vooral gestalte door de deelname van het S.H.C. aan de Gezamenlijke Geautomatiseerde Catalogus; als zodanig fungeert het Pica-samenwerkingsverband van de Koninklijke Bibliotheek en de bibliotheken van universiteiten en hogescholen. De samenwerkingsovereenkomst loopt tot 1996 en wordt automatisch verlengd. In 1992 is zij uitgebreid met een

samenwerking in een lokaal bibliotheekstelsel, L.B.S.-3. Dat houdt in dat gebruik wordt gemaakt van de on-line publiekscatalogus van I.H.O.L., een organisatie waarin behalve de R.L. ook een aantal in Limburg gevestigde hogescholen en wetenschappelijke bibliotheken, alsmede de Stadsbibliotheek Maastricht participeren. De omvang van het bibliotheekpersoneel van het S.H.C. is klein, zoals blijkt uit een vergelijking van de beheerskosten per aanwezige titel, die slechts een derde bedragen van het landelijk gemiddelde. Het is evident dat zo'n groot verschil niet uitsluitend door lage huisvestingskosten wordt veroorzaakt. De bibliotheek kampt dan ook met een ernstig tekort aan personeel. Voor zover mogelijk wordt dit manco ondervangen door efficiënte inzet en intensieve onderlinge samenwerking van de medewerkers.

De aanwas van boeken en tijdschriften kwam - zoals voorheen - vooral tot stand via schenkingen. Hieronder volgt een overzicht van de van publicerende instellingen ontvangen jaarverslagen, rapporten, nota's en dergelijke naar sectoren over de jaren 1991-1993.

	1991	1992	1993
volkshuisvesting	4	5	5
handel, nijverheid, bankwezen	32	39	36
arbeidszaken	5	7	7
overheid, inclusief openbare nutsbedrijven	22	22	20
transport en vervoer	4	3	3
land- en tuinbouw	2	1	2
onderwijs, vorming	2	3	2
cultuur, recreatie	7	7	7
maatschappelijke dienstverlening en samenlevingsopbouw	7	6	9
gezondheidszorg	5	4	4
uitvoeringsorganen sociale wetgeving en verzekering	3	2	2
archiefdiensten en wetenschappelijke instellingen	40	46	51
vrouwenbeweging	2	2	3
pers en uitgeverijen	2	1	1

De schommelingen worden goeddeels veroorzaakt door het toenemend gebruik om uit zuinigheidsoverwegingen slechts tweejaarlijkse verslagen te publiceren. Voor de lijst van schenkers zij verwezen naar bijlage I. Het Bestuur dankt alle schenkers hartelijk voor hun bijdrage aan de opbouw van de bibliotheek.

Documentatie

Door de jaren heen is er een steeds groter wordende hoeveelheid documentatie verzameld, die noch tot het archiefgoed noch tot het bibliotheekmateriaal kan worden gerekend. Het gaat behalve om pamfletten, knipsels en affiches vooral om audio-visueel materiaal en vaandels. Ook die collecties nemen jaarlijks in omvang toe.

Van bijzonder belang waren de aanvullingen op de omvangrijke collectie vaandels, afkomstig van afdelingen van vakbonden en andere sociale organisaties in Limburg. Diverse schenkers verrijkten onze verzameling met een viertal exemplaren van grote artistieke waarde. Zij omvat thans 74 stuks; zij werd in 1993 gefotografeerd en beschreven.

De groeiende vraag naar dit documentatiemateriaal dwingt ruim aandacht te besteden aan de verzorging van deze collecties. Van de pamfletten en affiches is een trefwoordenlijst samengesteld. De documenten van belang voor biografisch onderzoek zijn alfabetisch ontsloten.

Bijzondere aandacht vraagt telkenjare de verzorging van het beeldmateriaal. Het wordt doorgaans in twijfelachtige staat overgedragen. Alle foto's, albums en films worden steeds dadelijk zorgvuldig geconserveerd. De beschrijving en de materiële verzorging van de fotocollectie zijn zo goed mogelijk voortgezet, ondanks de langdurige ziekte, gevolgd door een vervroegde pensionering op 1 oktober 1993 van de heer A.H. Bleeser. Voor zijn inzet gedurende vele jaren spreekt ons Bestuur gaarne zijn erkentelijkheid uit.

Inlichtingen

Er wordt aanmerkelijk frequenter gebruik gemaakt van de diensten van het Centrum. De faciliteiten van de studiezaal en de biblio-

theek worden gewaardeerd. De automatisering van de catalogus van het bibliotheekbezit attendeert steeds meer onderzoekers op uniek documentatiemateriaal. Het aantal bezoekers en gebruikers neemt snel toe.

Jaar Aantal bezoekers

1991	352
1992	375
1993	507

Deze cijfers zijn ontleend aan de bezoekersadministratie in de studiezaal en aan de uitleenadministratie van de bibliotheek. Telefonische en schriftelijke informatie zijn daarin niet begrepen.

In overleg met het personeel is een rooster van werktijden opgesteld, dat het mogelijk maakt de studiezaal van maandag tot en met vrijdag ononderbroken open te stellen van negen uur in de ochtend tot vijf uur in de namiddag. Deze vorm van dienstverlening is vooral van belang voor bezoekers, die een lange reis naar Maastricht moeten maken, waaronder steeds vaker ook buitenlanders worden aangetroffen.

De gebruikersgroep kan in een aantal categorieën worden onderscheiden.

	1991	1992	1993
studenten en medewerkers van universiteiten	142	184	292
studenten en medewerkers van hogescholen	98	81	78
andere instellingen van onderwijs	25	30	42
instellingen en bedrijven	50	45	52
privé-belangstellenden	32	30	35
onbekend	4	5	8
<hr/>			
totaal	351	375	507

De samenstelling van de gebruikersgroep heeft de laatste jaren slechts geringe wijziging ondergaan. Drie vierde van de bezoekers

is studerend aan een of andere instelling van onderwijs. Onder hen overweegt de groep die zich voorbereidt op universitaire examens of examens aan hogescholen duidelijk. Het aandeel van de "liefhebbers" blijft tamelijk stabiel. De groep die namens een bedrijf of instelling een bezoek aan het instituut brengt, vertoont weinig schommelingen.

De onderwerpen, waarover gegevens werden gezocht, vertonen veel spreiding, al overwegen de onderzoeken, waarin de eerste helft van de twintigste eeuw aan de orde komt. Speciaal de belangstelling voor onderwijs en gezondheidszorg neemt toe.

Het is verheugend dat onderzoekers vaak bereid zijn het resultaat van hun onderzoek te deponeren. De aanwezigheid van scripties en werkstukken voorkomt het herhalen van hetzelfde onderzoek door studenten van verschillende wetenschappelijke instellingen. Bovendien bevordert het de integratie van de resultaten in algemene studies. Op die manier wordt een geleidelijke voortgang van het onderzoek beter mogelijk.

BESLUIT

Het jaar 1993 verliep voor het Sociaal Historisch Centrum voorspoedig. Er werden veel resultaten bereikt. Het aantal publikaties van medewerkers, de vraag naar diensten en de ontsluiting van collecties nam gestaag toe.

Bijzonder verheugend was de waardering die de V.S.N.U.-evaluatiecommissie voor het werk van het S.H.C. uitsprak. Het wettigt de verwachting dat de aangevangen projecten in vlot tempo kunnen worden afgewikkeld, voortbouwend op bereikte resultaten. Ook de zekerheid dat het omvangrijke woordenboekproject vóór de eeuwwisseling kan worden afgerond, stemt tot vreugde.

BIJLAGE I
SCHENKERS VAN BIBLIOTHEEKGOED IN 1993

Rabo-Bank Nederland	Eindhoven
Het Nederlandse Rode Kruis: afdeling Rijnland (uit nalatenschap van Prof. Dr. B.W. Schaper)	Oegstgeest
Algemeen Burgerlijk Pensioenfonds (ABP)	Heerlen
Nederlands Christelijk Instituut voor Volkshuisvesting (NCIV)	Heerlen
Vroedvrouwenschool	Heerlen/ Kerkrade
Economisch Technologisch Instituut Limburg (ETIL)	Maastricht
Eerste Nederlandse Cement Industrie (ENCI) NV	Maastricht
Medisch en Maatschappelijk Informatiecentrum van de Rijksuniversiteit Limburg (MEMIC)	Maastricht
Provinciaal Bestuur van Limburg	Maastricht
Rijksuniversiteit Limburg	Maastricht
Stichting Historische Reeks Maastricht	Maastricht
Stichting Trajekt	Maastricht
Limburgse Werkgevers Vereniging	Sint- Odiliënberg
Adviescommissie Huisvesting Ouderen	Stramproy
E. Gemmeke O.Carm.	Deventer
G.M. Flapper	Geleen
Ir. N.A.J.H.C. Brüll	Maastricht
Dr. Remigius Dieteren OFM	Maastricht
H. Essers	Maastricht
Dr. J.F.R. Philips	Maastricht
Mr. P. Pluymaekers	Maastricht
A.M.G.G. Stroom	Maastricht
P. Dols	Schinnen
W. Dieteren	Spaubeek
Mevrouw M. Raemakers	Roermond
G.H. Erdkamp	Voerendaal
Prof. Dr. J.C.G.M. Jansen	Maastricht

BIJLAGE II
LIJST VAN AANWINSTEN VAN ARCHIEVEN 1993

Ean

1030	N.V. Industria, tabakswaarenhandel, 1921-1933	0,5 meter
1031	Steuncomité Pensioenactie, 1975	0,1 meter
1032	Stichting Algemeen Samenwerkingsverband Gezondheidszorg Noord-Limburg, 1974-1992	28 meter
1033	Stichting tot bevordering van de jeugdand- verzorging in westelijk Zuid-Limburg, 1978-1992	0,1 meter
1034	N.V. M. Bouts, verf-, lak- en vernisfabriek te Blerick-Venlo, 1903-1985	5 meter
1035	Prof. Dr. B.W. Schaper te Oegstgeest, 1934-1982	5 meter
1036	Toer- en Wielierclub (TWC) te Maastricht, 1946-1993	6 meter
1037	Stichting Jeugd- en Jongerenwerk te Schinveld	2 meter
1038	Nederlandse Vereeniging Limburgia te Beesel, 1938-1966	0,25 meter

Aanvullingen:

Diocesane Commissie van Samenwerking, later Limburgse
Gespreksgroep Katholieken Bedrijfsleven en Werkverband
Katholieken in Maatschappelijke Organisaties te Roermond
F.N.V.-Limburg te Heerlen
Limburgse Werkgevers Vereniging te Sint-Odiliënberg
Leiter Nypels drukkerij-uitgeverij te Maastricht
Laura en Vereeniging te Heerlen
A.G. Tyndall te Maastricht
Priester Studiefonds Limburg te Maastricht

Limburgse Raad voor het Bejaardenbeleid te Roermond
Stichting Jeugdwelzijn Midden-Limburg te Roermond
Omvang totaal 20 meter

BESTUUR SOCIAAL HISTORISCH CENTRUM
VOOR LIMBURG

DAGELIJKS BESTUUR

DR. G.C.P. LINSSEN, voorzitter (1973)	Roermond
CH.H.F. FRIJNS, secretaris (1988)	Maastricht
DRS. J.J.C. HUYBEN, penningmeester (1980)	Weert
MR. H.J.J.M. VAN DER BRUGGEN (1987)	Roermond
DRS. F.L.J.F. JADOUL (1993)	Heerlen
IR. A. PETERS (1986)	Maastricht
DR. REMIGIUS DIETEREN OFM, adviseur (1949)	Maastricht
DRS. J.T.J. JAMAR, adviseur (1993)	Maastricht

ALGEMEEN BESTUUR

DRS. J.C.A. BASTIAANSEN (1985)	Maasbree
PROF. A. BEEK (1992)	Meerssen
P.A. BOOIJ (1990)	Stein
DR. L.L.M. FREDERIX (1991)	Munstergeleen
PROF. DR. A.FL. GEHLEN (1989)	Heerlen
L.J.A. HEIJENRATH (1990)	Kerkrade
F.A.G. HOL (1992)	Heerlen
DRS. J.A. HUTSCHEMAEKERS (1953)	Roermond
J.S. HUIJS (1992)	Grubbenvorst
DRS. J.W. JANSEN (1985)	Maastricht
MR. R.M.L.A. LEENDERS (1991)	Maastricht
DRS. H.R. VAN OMMEREN (1972)	Maastricht
H.L.A. PAUWELS (1989)	Maastricht
DR. J.F.R. PHILIPS (1983)	Maastricht
MR. E.J. RONGEN (1989)	Herkenbosch
TH.L.C. THIJSSSEN (1991)	Belfeld
J.J.G. TONNAER (1992)	Sittard
DRS. G.C.J. VAN DER VELDE (1992)	Maastricht
PROF. DR. A.M. VAN DER WOUDE (1979)	Wageningen

LIJST VAN AFKORTINGEN

A.B.N.	Algemeen Beschaafd Nederlands
A.B.P.	Algemeen Burgerlijk Pensioenfonds
B.R.T.	Belgische Radio en Televisie
D.S.M.	Dutch State Mines
I.H.O.L.	Infestructuur Hoger Onderwijs Limburg
K.C.L.	Katholieke Centrale Limburg
K.U.N.	Katholieke Universiteit Nijmegen
L.B.S.	Limburgs Bibliotheek Systeem
L.M.	Limburgs Museum
L.V.C.	Limburgs Volkskundig Centrum
N.C.D.N.	Nijmeegse Centrale voor Dialect- en Naamkunde
R.L.	Rijksuniversiteit Limburg
S.H.C.	Sociaal Historisch Centrum
S.H.O.	Stichting Historisch Onderzoek
S.H.W.	Stichting Historische Wetenschappen
W.S.W.	Wet Sociale Werkvoorziening
W.B.D.	Woordenboek van de Brabantse Dialecten
W.L.D.	Woordenboek van de Limburgse Dialecten
W.V.D.	Woordenboek van de Vlaamse Dialecten

ORGANISATIESCHEMA

Adres: Boschstraat 73, 6211 AV Maastricht
Tel.: 0 43 - 25 01 41 / Fax: 0 43 - 25 57 88
Directeur: Prof. Dr. J.C.G.M. Jansen

Afdeling Archief, hoofd:	W.A.A. Mes
dienstverlening:	mevrouw A.M.Th. Peeters
ordening:	M.I.M.A. Wijnen
magazijnbeheer:	F.H. Heijnen
Afdeling Bibliotheek, hoofd:	mevrouw Drs. E.C.M. Fleré
dienstverlening:	mevrouw H.H.M. Okrogelnik Na-
gornik-Willems
catalogisering:	mevrouw T.A.G. Brockbernd-Wijts
mevrouw M.E.J. Charpentier
mevrouw M.H.H.E. Volkers-Geus-
kens
Afdeling Onderzoek, hoofd:	Drs. W.J.M.J. Rutten
historisch onderzoek:	Drs. J.J.F. van den Boogard
Dr. J.F.R. Philips
Drs. C.A.J.M. Wijnen
Woordenboek Limburgse
Dialecten	Dr. H.J.G. Cromptoets
Dr. J. Molemans
Tel.: 0 80 - 61 56 70	Drs. H.H.A. van de Wijngaard
Algemene Dienst, hoofd:	mevrouw M.C. Mommers-Bakker
secretariaat:	mevrouw I.J.L. Frints
mevrouw E.M. Muyres-Schilder
huishouding:	mevrouw M. Hanssen
Maaslandse Monografieën:	mevrouw A.L.E. Stols-Damoiseaux

BEGUNSTIGERS EN CONTRIBUANTEN

Gemeenten

Gemeentebestuur Baexem (1973)	Baexem
Gemeentebestuur Beesel (1951)	Beesel
Gemeentebestuur Born (1961)	Born
Gemeentebestuur Brunssum (1951)	Brunssum
Gemeentebestuur Echt (1957)	Echt
Gemeentebestuur Eijsden (1950)	Eijsden
Gemeentebestuur Heerlen (1950)	Heerlen
Gemeentebestuur Kerkrade (1952)	Kerkrade
Gemeentebestuur Maastricht (1950)	Maastricht
Gemeentebestuur Meerlo-Wanssum (1952)	Meerlo-Wanssum
Gemeentebestuur Meerssen (1951)	Meerssen
Gemeentebestuur Meijel (1956)	Meijel
Gemeentebestuur Roermond (1951)	Roermond
Gemeentebestuur Sittard (1951)	Sittard
Gemeentebestuur Stein (1951)	Stein
Gemeentebestuur Voerendaal (1951)	Voerendaal

Bedrijven

Aannemersbedrijf Sondermeijer B.V. (1985)	St.-Odiliënberg
ABN-Amro-Bank N.V. (1958)	Maastricht
ABN-Amro-Bank N.V. (1961)	Venlo
Akzo Chemie Nederland B.V. (1959)	Herkenbosch
Ankersmit Holding B.V. (1978)	Maastricht
Architectenbureau Schinkel-Benning B.V. (1974)	Sittard
Ars Drukkerij (1993)	Roermond
Bierbrouwerij 'De Leeuw' B.V. (1957)	Valkenburg aan de Geul
Bouw- en Aannemings Mij. Laudy B.V. (1966)	Sittard
Boven & Van der Bruggen, Van, Advocaten (1988)	Roermond
Brouwerij 'De Ridder' B.V. (1957)	Maastricht
Buro Kragten B.V. (1988)	Roermond
CCV Landbouwbelaag B.A. (1988)	Roermond
Dassen Electrotechniek B.V. (1978)	Stein
Deloitte & Touche (1974)	Maastricht
D.S.M., Limburg B.V. (1978)	Geleen
Eerste Nederlandse Cement Industrie N.V. (1951)	Maastricht
Elisastichting (1961)	Venlo
Fischer B.V., P. (1958)	Maastricht
Fonds voor Sociale Instellingen, Stichting (1988)	Brunssum

Gulpener Bierbrouwerij, Distilleerderij en Azijnfabriek B.V. (1961)	Gulpen
Hobru Hoensbroek B.V. (1978)	Hoensbroek
Hostellerie 'De Hamert' B.V. (1979)	Wellerlooi
Koninklijke Brand's Bierbrouwerij B.V. (1961)	Wijlré
Koninklijke Nederlandse Papierfabrieken NV (1961)	Maastricht
Koninklijke Sphinx N.V. (1961)	Maastricht
Kultuurtechniek H. Dolmans B.V. (1988)	Bunde
Laura, Stichting Jubileumfonds (1978)	Eijgelshoven
Lindeboom Bierbrouwerij B.V. (1988)	Neer
Linden & Co. B.V., Van der (1988)	Panningen
Maaslands Antiquariaat (1961)	Maastricht
Machinefabriek & IJzergieterij P. Konings B.V. (1949)	Swalmen
Moraco (1978)	Maastricht
'Mosa' B.V. (1949)	Maastricht
Muyres Algemene Bouw B.V., Marcel (1959)	Sittard
Public Relationskommissie van de Rabobanken in de regio Roermond (1970)	Roermond
Rabobank Maastricht (1988)	Maastricht
Roermond Papier B.V. (1988)	Roermond
Roosmalen's Transport en Handel Mij. B.V., Van (1961)	Maastricht
Schuffelers B.V., P. (1982)	Maastricht
SNS-Bank (1988)	Maastricht
Solvay Chemie B.V. (1950)	Roermond
Teewen Koramic Baksteen B.V. (1958)	Tegelen
Thomas Regout N.V. (1988)	Maastricht
Verenigd Streekvervoer Limburg (1958)	Heerlen
Verfindustrie Jac Eyck B.V. (1978)	Heerlen
Waterleiding Mij. Limburg N.V. (1958)	Maastricht
Wolf en Hertzdahl Beheer B.V. (1958)	Maastricht
Worms Techniek B.V. (1988)	Sittard

Organisaties en instellingen

Aalmoezeniers van Sociale Werken van het Bisdom Roermond (1990)	Roermond
Alphonsianum Paters Redemptoristen (1959)	Wittem
Bisdom Roermond (1949)	Roermond
Bouwwerenging St.-Servatius (1977)	Maastricht
Centrale Bibliotheek van de Katholieke Universiteit Leuven (1972)	Leuven (B)
College 'Sancta Maria' (1977)	Kerkrade
'Collegium Carolinum' der Paters Oblaten (1961)	Valkenburg aan de Geul
Depot van Nederlandse Publikaties K.B. (1976)	's-Gravenhage

Dienst Kunst, Cultuur en Onderwijs, afdeling Archief (1979)	Maastricht
Economisch Technologisch Instituut Limburg (1958)	Maastricht
Elisabeth Strouven, Stichting (1958)	Maastricht
Erasmus Universiteit (1959)	Rotterdam
Eijkhagen College (1966)	Schaesberg
Eijsdens Verleden, Stichting (1976)	Eijsden
F.N.V.-Limburg (1961)	Heerlen
Fontes Rodenses, Stichting (1976)	Kerkrade
Franciscanen (1967)	Venray
Geerlingshof, Volkshogeschool en Europahuis, Stichting (1978)	Valkenburg aan de Geul
Gemeentearchief Venlo (1973)	Venlo
Gemeentekrediet van België (1976)	Brussel (B)
Gemeentelijke Bibliotheek (1979)	Lanaken (B)
Geschied- en Heemkundige Kring 'Het Land van Thorn' (1988)	Thorn
Gewest Noord-Limburg (1970)	Venlo-Blerick
Groot Seminarie Rolduc (1986)	Kerkrade
Heemkunde-Museum Beek, Stichting (1979)	Beek
Heemkundevereniging Geleen (1980)	Geleen
Heemkundevereniging Helden (1984)	Panningen
Heemkunde Vereniging Maas- en Swalmdal (1981)	Reuver
Heemkundevereniging "Medelo" (1984)	Meijel
Heemkunde-Vereniging 'Roerstreek' (1969)	St.-Odiliënberg
Historische Werkgroep Arcen-Lomm-Velden (1982)	Lomm
Historischer Verein für Geldern und Umgegend (1975)	Geldern (D)
Hoeseltse Geschiedkundige Studiegroep (1976)	Hoeselt (B)
Hogeschool voor Economisch en Administratief Onderwijs (1992)	Sittard
Hogeschool Katholieke Leergangen (1965)	Tilburg
Hogeschool Sittard (1978)	Sittard
Huisvesting Alleenstaanden, Stichting (1986)	Heerlen
i&b centrale (1978)	Roermond
Industriebank LIOF N.V. (1976)	Maastricht
Industriebond F.N.V. (1981)	Amsterdam
Instituut voor Genealogie en Streekgeschiedenis (1969)	Roermond
Janscollege, Sint (1979)	Hoensbroek
Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Maastricht en Omstreken (1949)	Maastricht
Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Midden-Limburg (1956)	Roermond
Kamer van Koophandel en Fabrieken voor de Mijnstreek (1956)	Heerlen
Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Noord-Limburg (1955)	Venlo
Koninklijke Bibliotheek (1974)	's-Gravenhage

Kreisarchiv Viersen (1959)	Kempen (D)
Kristelijke Vereniging van Mijnbeambten (1949)	Heerlen
Kunst en Cultuur Limburg, Stichting (1959)	Maastricht
Lambertus-College (1978)	Kerkrade
Liefdezusters van de H. Carolus Borromeus (1949)	Maastricht
Limburgse Groene Kruis (1950)	Sittard
Limburgse Land- en Tuinbouwbond (1951)	Roermond
Limburgse Organisatie van Zelfstandige Ondernemers (1951)	Venlo
Limburgse Werkgeversvereniging (1958)	Roermond
Mediatheek Katholieke Lerarenopleiding (1980)	Sittard
Milieu- en Heemkundevereniging (1982)	Swalmen
Montfortanen (1959)	Valkenburg
	aan de Geul
	Kerkrade
Mijnmuseum, Stichting (1984)	Heerlen
NCIV, Regio Limburg (1988)	Arnhem
Nederlands Openluchtmuseum (1979)	Heerlen
Openbare Bibliotheek (1958)	Venlo
Openbare Bibliotheek (1979)	Valkenburg
Openbare Bibliotheek en Leeszaal Valkenburg (1979)	aan de Geul
	Venray
Openbare Leeszaal en Bibliotheek (1960)	Horst
Oudheidkamer Horst, Stichting (1994)	Heerlen
Peutz Architecten B.V. (1974)	Hamont-Achel (B)
P.O.B. (1979)	Hasselt (B)
Provinciale Bibliotheek (1979)	Valkenburg
Provinciale Vereniging voor Vreemdelingen- verkeer in Limburg (1960)	aan de Geul
Rooms-Katholiek Gymnasium 'Rolduc' (1978)	Kerkrade
Rooms-Katholieke Scholengemeenschap St.-Ursula voor Gymnasium, Atheneum en HAVO (1978)	
Rijksarchief in Limburg (1964)	Horn
Rijksarchief in Noord-Brabant (1976)	Maastricht
Rijksdienst voor de Monumentenzorg (1982)	's-Hertogenbosch
Rijkshogeschool Maastricht, afdeling Pabo (1978)	Zeist
Scholengemeenschap Albert Schweitzer (1975)	Maastricht
Scholengemeenschap voor Atheneum en HAVO 'Groenewald' (1978)	Geleen
Scholengemeenschap voor Atheneum, HAVO en MAVO 'Bouwens van der Boye College' (1978)	
Scholengemeenschap voor Gymnasium, Atheneum en HAVO van het Bisschoppelijk College Schöndeln (1978)	Stein
Stadsarchief Heerlen (1979)	Panningen
Stadsbibliotheek Antwerpen (1982)	
Stadsbibliotheek Maastricht (1958)	Roermond
Streekarchief regio Eindhoven-Kempenland (1974)	Heerlen
Universitätsbibliotheek (1982)	Antwerpen (B)
Universiteitsbibliotheek-140 (1973)	Maastricht
	Eindhoven
	Münster (D)
	Amsterdam

Persoonlijke contribuanten

Aalbrecht, W.C.L.G. (1977)	Nieuwstadt
Aben, J.M. (1988)	Geysteren
Abrahams, A.G.J. (1979)	Maastricht
Acker, B.M.J. van (1981)	Heerlen
Admiraal, Mr. W.A.M. (1979)	Heiloo
Adriaens, Drs. F.H.M.C. (1960)	Horn
Ahsmann, M.J.M. (1988)	Heerlen
Akkermans, M. (1988)	Wijnandsrade
Anckaer, J. (1990)	St.Genesisrode (B)
Arends, A. (1993)	Roermond
Aretz, J.A.W. (1980)	Ubach over Worms
Augustus, Drs. L. (1975)	Heerlen
Backbier, H.A.M. (1974)	Vessem
Baerts, M.W.P. te (1973)	Brunssum
Baeten, Mr. A.M.I.H. (1958)	Maastricht
Baldewijns, Mevr. Ch. (1992)	Borgloon (B)
Baltis, C.H.J.M. (1974)	Sittard
Baltus, C.J. (1975)	Sittard
Banens, J.H.M. (1987)	Maastricht
Barse, A.J.H. de (1988)	Rotterdam
Bartelds, J.H. (1988)	Meppel
Bartels, Mr. J.M.A.L. (1988)	Maastricht
Bastiaansen, Drs. J.C.A. (1977)	Maasbree
Batenburg, D.J.C. van (1987)	Utrecht
Becker, Drs. H.J.G. (1982)	Maastricht
Beckers, J.J. (1974)	Ubach over Worms
Beek, Chr.W. ter (1974)	Venray
Benneker, J.S.H.A. (1993)	Oirsbeek
Berden, Drs. J.V.C.M. (1977)	Gouda
Berebrouckx, H.A.R. (1979)	Ekeren (B)
Berger, Mr. E.A. (1974)	Ottersum
Bergers, H. (1981)	Maastricht
Bergh, J.E. van de (1979)	Beek
Bergmans, N.H.M. (1974)	Buggenum
Bertens, Drs. J.W. (1975)	Maastricht
Bertrand, C. (1979)	Wijlré
Betteray, Mevr. J.J.H. van (1979)	Vijlen
Beugels-Brassee, Mevr. F.V. (1982)	Amstenrade
Beumer, F. (1993)	Grevenbicht
Beumer, Mej. W.G.M. (1988)	Amsterdam
Biggelaar, J.C. van den (1977)	Wintelre

- Block, Ed.J. (1982)
 Bloemen, H.A.C. (1966)
 Bloemen, M. (1979)
 Blok, Prof. Dr. A. (1974)
 Boelens, F.P. (1966)
 Boersma, Drs. H.J.L.M. (1976)
 Boersma, M.Th.L.W. (1982)
- Boesten, H.M.P.L.B. (1979)
 Bogman, B. (1974)
- Bohnen, Drs. M.M.M. (1993)
 Bokken, H.L.M. (1979)
 Bonnet, J.J. (1979)
 Boom, Th.M.P.M. (1982)
 Boonstra, B.P.A. (1970)
 Boreas, W.J.G.M. (1989)
 Bosman, Prof. Dr. H.W.J. (1969)
 Bosmans, Dr. J.L.J. (1974)
 Bossink, J.K.M. (1992)
 Botman, S.G.J.M. (1974)
- Bots, Dr. A.C.A.M. (1976)
 Bouwens, J.G.T. (1967)
 Boven, J.H.H. van (1981)
 Bovens jr., Th. (1979)
 Brans, Dr. Med. H.O. (1988)
 Brassé (1993)
 Brasseé, Ch.J.P. (1973)
 Brassée, J.H.J. (1958)
 Broens, J.W. (1974)
 Brokamp R.A., Drs. P.P. (1988)
 Brouwer, Ir. J.F.H. (1979)
 Brouwers, E.H. (1974)
 Bruekers, A.W.J. (1988)
 Bruggen, Mr. H.J.J.M. van der (1986)
 Bruin, L. de (1989)
 Buchem, G.J. van (1981)
 Buchem, Mevr. I. (1989)
 Bult, C. van de (1974)
 Buren, F. van (1988)
 Castermans, W.P. (1979)
 Celen, A. (1985)
 Chambille, Ing. H. (1974)
 Charpentier, P.H.M. (1983)
 Cillekens, Drs. C.M.H. (1978)
 Claessens, Drs. Th.J.A.H. (1960)
- Kerkrade
 Enschede
 Kaulille (B)
 Soest
 Groningen
 Banholt
 Valkenburg
 aan de Geul
 Buchten-Born
 Hamme-
 Merchtum (B)
 Heythuysen
 Thorn
 Maastricht
 Roermond
 's-Hertogenbosch
 Voerendaal
 Tilburg
 Velp
 Maastricht
 Valkenburg
 aan de Geul
 Nijmegen
 Maastricht
 Nuth
 Maastricht
 Stolberg (D)
 Roermond
 Landgraaf
 Oirsbeek
 Roermond
 Venlo
 Heythuysen
 Klimmen
 Weert
 Roermond
 Maastricht
 Mheer
 Munstergeleen
 Haarlem
 Sweikhuizen
 Maastricht
 Borgloon (B)
 Maastricht
 Eijsden
 Maastricht
 Valkenswaard

Claessens, V.Th.J. (1982)
 Closset, Drs. P.L.J.L. (1982)
 Cluitmans, Drs. J.H. (1958)
 Cobben, H.P.M. (1988)
 Coenegracht, J.N.J.A. (1987)
 Coenen, Prof. Dr. H.L.M. (1973)
 Coenen, J. (1988)
 Coenen, Prof. Ir. J.M.J. (1986)
 Coenen, L.W. (1958)
 Cohlst, J.M.F. (1982)
 Colsen, J.H.M. (1959)
 Coolen, G.M.A. (1987)
 Corten, Alb.J.A.M. (1960)
 Corten, G.J.P.M. (1985)
 Courtens, Dr. N.G.M. (1974)
 Cox, Drs. G.W.H. (1958)
 Cox, Prof. Dr. H.L. (1989)
 Cozijnsen, W. (1979)
 Crolla-Baggen, de heer en mevr. A.M.G. (1964)
 Crombach, H. (1982)
 Crousen, Dr. A.M.F.B. (1960)
 Crugten, Mr. O.W.J.H. van (1986)
 Crutzen, F.G.H.M. (1979)
 Crijns, Ir. A.W.N.J. (1967)
 Cuijpers, J.M.M. (1989)
 Daniëls, A.L.M.J. (1977)
 Daniëls, Mr. J.H.J. (1987)
 Darley, W. (1968)
 Debats, M. (1974)
 Debets, Drs. R.M.C. (1974)
 Defesche, H.F.H.G. (1981)
 Defesche, Mr. H.J.M. (1974)
 Delissen, Th.M.J. (1958)
 Deumens, T.C.G.M. (1991)
 Deursen, M. van (1992)
 Diederer, Drs. J.A.M. (1958)
 Diederiks, Dr. H.A. (1973)
 Dierick-Van Loo, Mevr. M.C.G. (1977)
 Dieteren, H. (1971)
 Dieteren, J.J.G. (1984)
 Dieteren, J.W. (1964)
 Dieteren, P.E.M. (1982)
 Dinjens, G. (1988)
 Dohmen, A.W.J. (1992)
 Donker, Mr. J.G. (1974)
 Dorenbosch, M.K.W. (1975)
 Dormans, E.H.M. (1979)

Horn
 Maastricht
 Swalmen
 Beek
 Maastricht
 Tilburg
 Heers (B)
 Maastricht
 Hoensbroek
 Vaals
 Venray
 Maastricht
 Heerlen
 Munstergeleen
 Maastricht
 Goirle
 Rheinbach (D)
 Maastricht
 Noorbeek
 Voerendaal
 Roermond
 Roermond
 Wijlré
 Bunnik
 's-Gravenhage
 Maastricht
 Roermond
 Maastricht
 Maastricht
 Haarlemmermeer
 Moergestel
 Bunde
 Simpelveld
 Brunssum
 Nijmegen
 Monnickendam
 Amsterdam
 Stein
 Maastricht
 Sittard
 Spaubeek
 Ubach over Worms
 Maastricht
 Roermond
 Afferden
 Roermond
 Uden

Douben, Prof. Dr. N.H. (1987)	Eindhoven
Drenth, J.H. (1981)	Kerkrade
Duynstee, Mr. J.E.F.F.M. (1988)	Maastricht
Dijck, Drs. R.E.P.M. van (1993)	Grathem
Dijk-Regout, Mevr. Drs. L. van (1965)	Heerlen
Dijksman, C. (1982)	Neer
Eerenbeemt, Prof. Dr. H.F.J.M. van den (1968)	Tilburg
Einig, Drs. P.C.A. (1974)	Roermond
Engelen, C.F.M. (1979)	Sittard
Engelen, J.P.J. (1975)	Klimmen
Engelen, Drs. Th.L.M. (1982)	Cuijk
Ensinck, J.H. (1958)	Maastricht
Erdkamp, M.H. (1993)	Linne
Erens, F. (1992)	Elsloo
Erps, J. (1979)	Zutphen
Essers, H. (1979)	Maastricht
Eurlings, Mr. P.A.H. (1988)	Voerendaal
Eussen, R. (1984)	Almere
Faessen, J.H. (1977)	Arcen en Velden
Feller, Drs. J.C. (1979)	Venlo
Franssen, Drs. G.H. (1977)	Tilburg
Franssen, M. (1979)	Vaals
Franssen, W.L. (1994)	Maastricht
Frantzen, J.W.H. (1959)	Sittard
Frederiks, Dr. P.W.J.M. (1974)	Geleen
Frederix, Drs. L.L.M. (1980)	Munstergeleen
Frijns, Ch.H.F. (1988)	Maastricht
Gales, Drs. B. (1975)	Groningen
Geelen, Ch.H. (1974)	Voerendaal
Geenen, Drs. W. (1982)	Wijlré
Gemmeke, Drs. Ch.E.A. (1960)	Maastricht
Gerards, A.J.M. (1979)	Sittard
Gerrits, H.P.A.J. (1958)	Blerick
Geurts, A.J. (1977)	Veenendaal
Geurts, J.H.J. (1974)	Nijmegen
Geux, A.J. (1972)	Helden
Ghelen, J.D. (1979)	Neerharen (B)
Ghijzen, Drs. J.W.J.M. (1989)	Maastricht
Gielen, P.M.P.J. (1978)	Simpelveld
Gillessen R. A., J.H.M.J. (1979)	Weert
JochemsGlaudemans, F.J.T.H. (1982)	Eijsden
Goes, Mevr. H.M. (1974)	Maastricht
Goossens, H.M.H. (1979)	Ubach over Worms
Gootzen, P.J. (1969)	Melick
Gulikers, J.H.J. (1982)	Maastricht
Gijbels, G. (1968)	Maastricht
Gijsen, Mgr. Dr. J.M. (1969)	Herzogenburg

Haanen, Drs. E.P.H.P.T. (1974)	Swartbroek
Haas, Dr. J.A.K. (1963)	Maastricht
Haegen, Prof. Dr. H. van der (1971)	Heverlee (B)
Hamans, P. (1986)	Gronsveld
Hamburger, Dr. M. (1984)	Schin op Geul
Hameleers R.A., Drs. M.V.C.H. (1991)	Berg en Terblijt
Hamelers, Ing. H.H.M. (1982)	Bunde
Hanckx, J.Th.F.G.M. (1981)	Maastricht
Hardy, L.V.H. (1958)	Epen
Hautvast, J.P.G. (1979)	Heerlen
Heiligers, G.J. (1988)	Gulpen
Hélin, Prof. Dr. E. (1975)	Luik (B)
Helsen, J. (1981)	Tongeren (B)
Henquet, K.J.M. (1991)	Oosterhout
Henrar, A.F. (1975)	Maastricht
Hermans, J.J. (1991)	Hoensbroek
Hermans, Dr. J.J. (1992)	Groningen
Hermens, P. (1982)	Schinnen
Herp, Drs. P.J. van (1964)	Treebeek
Hertog, C.G. (1979)	Heerlen
Heus, G.M. de (1974)	Valkenburg aan de Geul
Heuts, W.G. (1990)	Eijsden
Heijboer, Drs. H.J. (1959)	Heerlen
Heijden, Q. van der (1993)	Roermond
Heyden, Drs. R.P.W.J.M. van der (1974)	Meerlo
Heythuysen-Corstjens, Mevr. A. (1979)	Pey
Hillen, Drs. A. (1979)	Neer
Hodiamont, Mej. E. (1979)	Maastricht
Hoebbers, P.C.M. (1974)	Horst
Hoen, J.G.H. (1975)	Maastricht
Hoen, J.H.M. (1988)	Beek
Homburg, Dr. E. (1994)	Elst
Hommers, Mej. Mr. A.H.M.H. (1958)	Maastricht
Hon, A.P. de (1988)	Munstergeleen
Honings, M.J. (1985)	Venhorst
Horsten, Drs. M.M.M. (1994)	Maastricht
Houben, Drs. C.J.M. (1974)	Roermond
Houben, Mr. Drs. P.N.J. (1988)	Maastricht
Hout, fr. L.W.M. van (1991)	Blerick
Hummel, R.P. (1975)	Brunssum
Hupperts, Mr. A.J.M. (1982)	Maastricht
Hustinx, Mr. F.P.J. (1958)	Maastricht
Hutschemaekers, Drs. A.J. (1987)	Roermond
Huyben, Drs. J.J.C. (1975)	Weert
Huijs, Drs. T.P.M. (1978)	Venlo
Huyskens, P. (1993)	Roermond

Huijts, F.L. (1974)	Cadier en Keer
Jacobi, H. (1991)	Sittard
Jacobs, J.H.M. (1960)	Geleen
Jacobs-Bouwens, Mevr. H.H.M. (1976)	Maastricht
Jadoul, Drs. F.L.J.F. (1986)	Ulestraten
Jaegers, A.P.J.M. (1973)	Schinnen
Jamar, Drs. J.T.J. (1972)	Heerlen
Jammers, M. (1974)	Maastricht
Jansen, C.J. (1988)	Mook
Jansen, Drs. J.W. (1987)	Eijsden
Janssen, Drs. A.M.P.P. (1988)	Sittard
Janssen, B.G.Chr. (1979)	Sittard
Janssen, C.H. (1992)	Nederweert
Janssen, Mr. C.M.J.M. (1958)	Nijmegen
Janssen, E.M.L. (1981)	Heerlen
Janssen, Drs. H.A.J. (1966)	Nederweert
Janssen, Drs. J.A.J. (1974)	Nuth
Janssen, J.H.A.G. (1988)	Weert
Janssen, Drs. J.P. (1982)	Obbicht
Janssen, J.P.H.M. (1979)	Molenhoek
Janssen, Mr. J.W.A.M. (1974)	Nijmegen
Janssen, R. (1979)	Maaseik (B)
Janssen, W.P.M. (1980)	Eijsden
Jenniskens, Drs. A.H. (1975)	Maastricht
Jessen, Mevr. L. (1989)	Stevensweert
Jetten, J.M.A. (1982)	Gulpen
Jochems, Dr. D.B. (1988)	Schin op Geul
Jongen, H. (1979)	Zichen-Zussen- Bolder-Riemst (B)
Jongen, J.M.G. (1979)	Heerlen
Jongh, A. de (1974)	Maastricht
Jonkergouw, A.E.L. (1979)	Sittard
Joosten, E.A. (1988)	Swalmen
Jorritsma, H.H.M.D. (1976)	Amsterdam
Kasdorp, M.M.J. (1988)	Lanaken (B)
Kerckhoffs, Drs. J.H.H. (1974)	Spaubeek
Kerkhofs, M. (1979)	Schimmert
Kersten, F.J. (1988)	Haelen
Kessels, F.A.H. (1974)	Venlo
Kicken, R.J.A. (1986)	Schimmert
Kirkels, L. (1979)	Meerssen
Klaassen, Drs. W.J.M. (1974)	Alphen a/d Rijn
Klaassens, D.H.P. (1979)	Venlo
Klep, Prof. Dr. P.M.M. (1978)	Nijmegen
Kleutghen, A. (1979)	Overpelt (B)
Klomp, J.A.H.M. (1974)	Kerkrade
Knapen, Drs. J.G.J. (1975)	Bunde

Knoors, H.J. (1979)
 Knoors, J.A. (1972)
 Kockelkoren, J.M.H. (1979)
 Koelman, Drs. J.B.H. (1979)
 Kohlbacher, J. (1988)
 Kokkermans, J.J.M.F. (1979)
 Koldewij, Dr. J. (1982)
 Koops, Drs. H.A.B. (1988)
 Korsten, Drs. H.S.M. (1974)
 Kreuwels, Ir. W.G.J. (1984)
 Kunder, J. de (1988)
 Kusters, J. (1984)

Kuypers, Drs. H.M.M. (1974)
 Laar, Mevr. F. van (1994)
 Lakmaker, Mevr. F. (1986)
 Lambriex, P.H.M.J. (1988)
 Langeweg, Drs. S. (1994)
 Lardinois, P.M.J.P. (1975)
 Latten, H.F. (1991)
 Lauwers, P. (1979)
 Leclercq, R.M.F.M. (1981)
 Leenders, Chr. (1973)
 Lem, W.F.Th. (1969)
 Lemmens, B.M.P. (1974)
 Lemmens, W.L.M. (1976)
 Lendfers, J.M. (1972)
 Lenssen, A.J.T. (1991)
 Leunissen, H.J. (1980)
 Leurs, Ing. C.J.P. (1974)
 Leyen, C.J.M. (1974)
 Lieshout, J.W.V. van (1981)
 Linden, Prof. Dr. A.J. van der (1981)
 Linden, Drs. P.R.H.M. van der (1971)
 Linschoten, P. van (1989)
 Linssen, Mr. A.J.C. (1974)
 Linssen, Dr. C.A.A. (1962)
 Linssen, Dr. G.C.P. (1960)
 Linssen, H.H.J. (1974)
 Loo, A.J.W. van (1982)
 Loo, T.F.J. van de (1979)
 Louer, R.P.M. (1987)
 Lucassen, Prof. Dr. J.M.W.G. (1974)
 Lückcr, B.P.L. (1974)
 Luthjens, Ir. L.H. (1976)
 Luykx, P.M. (1975)
 Luyn, Drs. P.B.N. van (1980)

Roermond
 Grevenbicht
 Haelen
 Heerlen
 Maasmechelen (B)
 Eys
 Buren
 Eijsden
 Venlo
 Geldrop
 Heythuysen
 Eisdén-
 Maasmechelen (B)
 Heerlen
 Wassenaar
 Gronsveld
 Maastricht
 Maastricht
 Maastricht
 Kerkrade
 Beringen (B)
 Stein
 Maastricht
 Maastricht
 Nijmegen
 's-Gravenhage
 Maastricht
 Kerkrade
 Heerlen
 Venray
 Heerlen
 Jabeek
 Maastricht
 Nuth
 Geleen
 Oirsbeck-Schinnen
 Groningen
 Roermond
 Weert
 Kerkrade
 Venlo
 Tilburg
 Gouda
 Landgraaf
 's-Gravenhage
 Nijmegen
 Limbricht

Maas, P. (1979)	Hoensbroek
Machielsen, F. (1982)	Meerssen
Maenen, Dr. A.J.Fr. (1958)	Maastricht
Maenen, Mr. F.J.M.G. (1986)	Maastricht
Maenen, J. (1979)	Lanaken (B)
Maes, J. (1979)	Maastricht
Maesen, Dr. Fr. (1981)	Heerlen
Manders, W.G.A. (1974)	Tienraij
Mantel, J.L. (1967)	Brunssum
Marres, E.C.W.L. (1969)	Helmond
Martens, Ir. A.H.W. (1960)	Simpelveld
Martens, M.J.M. (1979)	Nijmegen
Mast, Drs. E.R.J. van der (1974)	Warmond
Mathijsen, Mr. H.J.M.E. (1977)	Wanssum
Matti, Mr. J.L. (1979)	Weert
Maussen, Drs. M.J. (1972)	Schaesberg
Meessen, H.L. (1981)	Ulestraten
Meeuws, J.B.R.G. (1974)	Nijmegen
Melssen, J.Th.M. (1988)	Eindhoven
Mennens, P.G.H. (1974)	Beek
Mertens, C.G.A. (1958)	Blerick
Mertens, Dr. F.J.H. (1987)	's-Gravenhage
Mertens, Ir. P.A.M. (1974)	Hoensbroek
Mestrom, W.H. (1974)	Pey-Echt
Meuwissen, J. (1984)	Einighausen
Meijer, Ir. J.B.M.A. (1961)	Lanaken (B)
Meijsing, Mej. J.C. (1978)	Valkenburg aan de Geul
Mingels, A.P.Y.M. (1982)	Maastricht
Minis, Drs. S. (1981)	Maastricht
Mobers, H. (1979)	Hoogezaand
Moelaert, J. (1982)	Wijchen
Molemans, Dr. J. (1979)	Hasselt (B)
Mommers, L. (1973)	Maastricht
Mooren, L.W.H. (1981)	Linne
Moorer, W.T. (1982)	Brunssum
Mosmuller, Drs. J.M.H. (1972)	Heerlen
Muisenbergh, Mr. C.W.F.H. van den (1958)	Goirle
Mulken, W. van (1975)	Bunde
Mulleners, J. (1979)	Amstenrade
Narinx, J.M.G. (1979)	Maastricht
Naus, J.H. (1975)	Panningen
Naus, J.M.A.M. (1979)	Sittard
Naus, J.S.M. (1990)	Herkenbosch
Neer, L.P.G. van (1979)	Maastricht
Neukirch, Dr. R. (1967)	Köln (D)
Neven, J.C.J. (1987)	Gulpen

Nies, F.F.N.J.W. (1981)
Niessen, B. (1981)
Niessen, H.F. (1974)
Niessen, Drs. L.F.P. (1974)
Niessen, J.J.C.M. (1973)
Niessen, T.P.M. (1994)
Nieuwenhuis, M. (1980)
Nieuwhof-Reul, M. (1960)
Nissen, Drs. P.J.A. (1980)
Notenboom, Drs. H.A.C.M. (1958)
Notten, J.G.M. (1980)

Nusteling, Dr. H.P.N. (1974)
Nijsten, Mevr. Dr. M. (1988)
Offermans, Drs. J.P.L.G. (1981)
Okhuysen, H. (1988)
Oldenbeuving, G.L.J. (1980)
Oliesslagers, Drs. P.J.J.H. (1964)
Ommeren, Drs. H.R. van (1973)
Oojen, P.W.A. van (1981)
Op den Kamp, H.J. (1979)
Op het Veld, A.J.G. (1975)
Oppen, Mr. M.A.W. van (1960)
Oppenhuis de Jong, H.W.M. (1985)
Palmen, C.J.M. (1963)
Palmen, Ir. H.M.J. (1974)
Palmen, J.Ch. (1963)
Panhuysen, J.F.M. (1982)
Parren, Drs. H.P.C.M. (1974)
Patelski, A.S.M. (1982)
Peerboom, P.E.H.G. (1990)
Peeters, Drs. J.G.H. (1958)
Peeters, Mevr. M.E. (1986)
Pelzer, Dr. L.H. (1958)
Penners, W.J.A.M. (1982)
Pernot, R.A.J.G. (1982)
Perry, Dr. J. (1976)
Peters, H.W.J.R. (1976)
Philippe, A. (1979)
Piercy, Drs. L.J.M. (1974)
Pieters, H. (1981)
Piets, J.P.M. (1983)
Pleumeckers, Drs. J.B.V.N. (1987)
Pluijmen, L.J.H. (1979)

Poell, Drs. W.A.G. (1974)
Post-Janssen, Mevr. M. (1993)

Melick
Bunde
Delft
Klimmen
Roermond
Hoensbroek
Venlo
Hoensbroek
's-Hertogenbosch
Venlo
Valkenburg
aan de Geul
Bemmel
Maastricht
Sittard
Achel-Hamont (B)
Elsloo
Maastricht
Maastricht
Gulpen
Munstergeleen
Helden-Panningen
Maastricht
Maastricht
Heerlen
Sittard
Tervuren (B)
Maastricht
Heerlen
Klimmen
Eijsden
Boxmeer
Schimmert
Maastricht
Nieuwstadt
Sittard
Maastricht
Beek
Hasselt (B)
Heerlen
Stein
Maastricht
Heerlen
Valkenburg
aan de Geul
Ulestraten
Weert

- Prett, Ing. P.J. (1987)
 Prevaes, P. (1980)
 Purnot, J.H.M.G. (1982)
 Put, M. (1991)
 Puts, H.P. (1979)
 Pijls, V. (1970)
 Pijpers, Drs. J.H.F. (1982)
 Quaedvlieg, Drs. N.T.J. (1982)
 Quint-Maagdenberg, Mevr. Drs. M.J.I. (1983)
 Raedts, Ir. C.J.B.M. (1984)
 Ramaekers, J.M.G. (1988)
 Renes, J. (1988)
 Rensch, Mr. T.J. van (1975)
 Roberts, P. (1979)
 Roebroeck O.S.A., Prof. Dr. E.J.M.G. (1967)
 Roebroeck, J.M.G.F. (1981)
 Roll, J. (1978)
 Ronckers, E.M.A. (1979)
 Roost, P.M. (1982)
 Ros, Joh.J. (1979)
 Rosenboom, E. (1979)
 Royen, E.J.G. van (1979)
 Ruyters, Mevr. M.H. (1981)
 Rijcken, R.J.L.M. (1979)
 Saes, Drs. J.L. (1964)
 Schaaf, G. (1980)
 Schatorjé, J.M.W.C. (1980)
 Schefman, P. (1979)
 Schellinx, Ing. J.H.W. (1979)
 Schinck, Drs. P.J.G. (1991)
 Schlösser, Ir. J.C. (1959)
 Schreuder, P.F.J.M. (1975)
 Schreurs, Mej. Maria J.J.G. (1973)
 Schreurs, J.W.J. (1976)
 Schroten, Ir. H.M. (1987)
 Schrijnemakers, L. (1979)
 Schrijnemakers, Prof. Dr. M.J.H.A. (1974)
 Schümmer, P.C.H. (1976)
- Schunck-Brouwers, Mevr. J.H.L.M. (1979)
 Schutgens, N.H.J. (1966)
 Schwanen, H.M.M. (1975)
 Schwartz, Drs. G.A.H. de (1960)
 Schijven, L.J. (1992)
 Seelen, Drs. Th.L.A.M. (1959)
 Seems, J.H.B. (1974)
 Seerden, Mevr. W. (1990)
- Koedijk
 Utrecht
 Cadier en Keer
 Heerlen
 Rijswijk
 Gouda
 Maastricht
 Heerlen
 Geulle
 Overijse (B)
 Ransdaal
 Wageningen
 Maastricht
 Nijmegen
 Venlo
 Maastricht
 Gulpen
 Banholt-Mheer
 Ittervoort
 Reuver
 Zoetermeer
 Eijsden
 Berg en Terblijt
 Heeze
 Cadier en Keer
 Maastricht
 Horst
 Maastricht
 's-Hertogenbosch
 Baarlo
 Heerlen
 Maastricht
 Eindhoven
 Herten
 Rotterdam
 Geleen
 New York (U.S.A.)
 Valkenburg
 aan de Geul
 Mheer
 Maastricht
 Kerkrade
 Stein
 Maaseik (B)
 Venlo
 Horn
 Eijsden

Segers, L. (1983)	Maastricht
Semmeling, R.J.J. (1982)	Maastricht
Severens, J.J. (1979)	Amstenrade
Sillekens, J.P.H. (1979)	Heerlen
Sillekens, Drs. J.Th. (1972)	Nijmegen
Simonis, J.G.C. (1977)	Maastricht
Sleijpen, G. (1988)	Berg en Terblijt
Sliepen, Ing. W.L.A.G. (1960)	Geleen
Slootweg, G.J. (1980)	Limbricht
Smeets, Mr. C.G. (1979)	Maastricht
Smeets, H.M.A.A. (1974)	's-Hertogenbosch
Smeets, Ir. J.J.W.M. (1982)	Merkelbeek
Smeets, Drs. M.K.J. (1967)	Maastricht
Smeets, N.H. (1972)	Maastricht
Smeets, Mr. S.H.F. (1971)	Weert
Smeets, V. (1979)	Hasselt (B)
Smeijsters, Drs. E.M.A. (1974)	Spaubeek
Smisdorn, R. (1979)	Antwerpen (B)
Specker, C. (1968)	Waubach
Speth, L.J.H. (1979)	Maastricht
Spierts, P.J.G. (1968)	Landgraaf
Spiertz, L.J. (1974)	Kerkrade
Spiertz, Prof. Dr. M.Ph.G. (1972)	Nijmegen
Spitz, E.J.C. (1958)	Maastricht
Spoelstra, B. (1988)	Oirsbeek
Spreuwenberg, J.Th.C.M. (1977)	Leiden
Stals, L. (1979)	Weert
Standaert, C.M.H. (1982)	Thorn
Stappers, Mej. M. (1982)	Sevenum
Starmans, Drs. J.C.J.M. (1988)	Maastricht
Stassen, Mr. R.J. (1969)	Roermond
Steeghs, W.J.H. (1982)	Mijdrecht
Steen, Mevr. Drs. I.M. (1985)	Kessel-Lo (B)
Steen, F.M.J. van der (1970)	Helden
Stehmann, Chr.H. (1979)	Cadier en Keer
Steur, A.G. van der (1968)	Haarlem
Stevelmans, F. (1976)	Groningen
Stevens, H. (1988)	Maastricht
Stevens, M.F.M.N. (1981)	Landgraaf
Stevens-Heinen, Mevr. A. (1975)	Venray
Steyvers, J.L. (1974)	Eelde
Stille, Mr. A.L.G.A. (1979)	's-Gravenhage
Stoel, Mej. J.G.M. (1979)	Lomm
Stouthart, Drs. L.G.M. (1964)	Maastricht
Straatman, R. (1986)	Amsterdam
Stratmans, H. (1974)	Geldern (D)
Stratum, Drs. J.C.M. van (1965)	Zaltbommel

- Straus, C.P.L. (1981)
- Stroom, A.M.G.G. (1974)
 Stuffken, Dr. Ir. J. (1978)
 Stuurman, J.A.G.M. (1967)
 Stijnen, P.J.J. (1979)
 Suylen, H.H.G. (1987)
 Swelsen, J.J.P.M. (1979)
 Tagage, Pastoor S. (1982)
 Teeuwen, Dr. P.J.M. (1980)
 Theelen, J.E. (1974)
 Theunissen, R.J. (1983)
 Thewissen, Drs. E.J.C.G. (1982)
 Thewissen, Drs. H. (1992)
 Thoelen, J. (1979)
 Thijs, Drs. P. (1975)
 Timmermans, H.J. (1979)
 Titulaer M.F.E., Ir. M.J.J. (1994)
 Tonnaer, J.J.G. (1958)
 Tonnaer, F.J.G.J. (1981)
 Trier, Dr. W.G.J.M. van (1974)
 Tulden, M. van (1977)
 Tummers, Dr. P.M.J.E. (1971)
 Turlings, J. (1982)
 Vaessen, J.S.G. (1976)
 Vaessen, J.W. (1972)
 Vanderbeeken, G. (1979)
- Veelen, M.J. (1990)
 Vellenga, Dr. S.Y.A. (1988)
 Venner, Dr. J.G.C. (1982)
 Verbeet, Dr. G.J.B. (1960)
 Verbong-Giesen, Mevr. A. (1979)
 Verhagen, Drs. Th.J.P. (1977)
 Verheggen, A. (1982)
 Verheggen, H.A.J.A. (1974)
 Verheggen-Crousen, Mevr. E.W.M. (1982)
 Verheijen, G.F. (1973)
 Verheijen-Zach, Mevr. M. (1979)
 Verhoeven, L.M.H. (1974)
 Verhofstadt, J.H. (1987)
 Vermeere, H.M.H. (1986)
 Versteeg, J.H.W. (1974)
 Verstraelen, Drs. J.H.H. (1989)
 Veugen, F.L.G. (1982)
 Vinckenroye, Dr. F. van (1974)
 Visée, J. (1982)
- Valkenburg
 aan de Geul
 Maastricht
 Heerlen
 Hoensbroek
 Maastricht
 Berg en Terblijt
 Amsterdam
 Maastricht
 Venlo
 Roermond
 St.-Odiliënberg
 Wijlre
 Maastricht
 Hasselt (B)
 Singapore
 Stein
 Bakel
 Sittard
 Nederweert
 Venray
 Roermond
 Arnhem
 's-Gravenhage
 Ridderkerk
 Sittard
 Heerent-
 Winksele (B)
 Posterholt
 Utrecht
 Grathem
 Maastricht
 Tegelen
 Maastricht
 Roermond
 's-Gravenhage
 Sittard
 Horst
 Heerlen
 Venlo
 's-Hertogenbosch
 Heerlen
 Maastricht
 Weert
 Sittard
 Hasselt (B)
 Heerlen

Vissers, Drs. F.A. (1975)
 Vleeshouwers, J.M.E. (1979)
 Vlerken, Drs. J.P. van (1974)
 Vorbach, A.H.J. (1975)
 Vossen, Mevr. H. (1988)
 Vrencken, Ir. Drs. J.H.A.M. (1979)
 Vries, Prof. Dr. Joh. de (1974)
 Vromen, G.J. (1975)
 Vroomen, R.J.P.M. (1971)
 Vugt, Th. van (1986)
 Wadsworth, S. (1994)
 Waes, Ir. D.J. van (1988)
 Waltmans, Dr. H.J.G. (1958)
 Waltmans, R.F.B. (1979)
 Wanders, Mr. J.W.M. (1968)
 Wanders, Mr. R.M.H. (1971)
 Warreburg, W.F.M. van de (1974)
 Warrimont, A. de (1989)

Welten, R.G. (1985)
 Weltens, H.A.J. (1988)
 Werf, G.H.F. van de (1981)
 Westrene, E.J.W. van (1989)
 Wetering, J.L.H. van (1964)
 Wetzels, P.J.M. (1975)
 Weusten, H.A.M. (1980)

Weijer, J.J. van de (1979)
 Weijers, J.M. (1987)
 Weijnen, J.P.H. (1986)
 Widdershoven, A.J.H. (1982)
 Wieërs, J.L.L.J. (1979)
 Wieland, Drs. J.H.M. (1984)
 Willems, H.A.E. (1986)
 Willems, J.H. (1979)
 Wintgens, D. (1981)
 Wintgens, Mej. E.M.A. (1979)
 Worms, G. (1982)
 Woude, Prof. Dr. A.M. van der (1987)
 Wouters, Dr. Mr. H.H.E. (1988)
 Wouw, N. van de (1991)
 Wijers, Drs. J.J.M. (1959)
 Wijnands, H.J.G. (1982)
 Wijnen, M.H.M. (1988)
 Wijnen, Prof. Dr. W. (1981)
 Xhonneux, Ir. G.S.J.A. (1982)
 Zanders, Dr. H.L.G. (1969)

Aerdenhout
 Munstergeleen
 Aarle-Rixtel
 Venlo-Blerick
 Amsterdam
 Sittard
 Amersfoort
 Eersel
 Echt
 Klein-Doenrade
 Eijsden
 Maastricht
 Landsmeer
 Klimmen
 Brunssum
 Venlo
 Nederweert
 St.-Martens-
 Voeren (B)
 Maastricht
 Maastricht
 Neerbeek
 Utrecht
 Maastricht
 Maastricht
 Valkenburg
 aan de Geul
 Maastricht
 Hoensbroek
 Maastricht
 Susteren
 Hasselt (B)
 Lelystad
 Meijel
 Beek
 Heerlen
 Maastricht
 Sittard
 Ede
 Maastricht
 Brunssum
 Brunssum
 Eijsden
 Eijsden
 Bunde
 Gulpen
 Lage Mierde

Zeekaf, Ing. J.G.M.E.H. (1962)
Zeguers, Mej. D.P.M.H. (1975)
Zeijen, M.P.J. (1982)
Zuidam, J. (1991)
Zijlstra, N. (1982)

Well
Maastricht
Swalmen
Schimmert
Hoensbroek